

บทบาทของสมาธิในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสาขารูปนาม

พระมหาปฐมวิทย์ กิตติปาโล (แจกรัมย์)

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาดำรงหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2549

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

THE ROLE OF CONCENTRATION IN VIPASSANA MEDITATION PRACTICE OF
THE 'BODY AND MIND' SCHOOL

PRAMAHA PATHOMVIT KITTIPALO (SAEKRAM)

สถาบันวิทยบริการ

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts Program in Buddhist Studies

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 2006

Copyright of Chulalongkorn University

492065

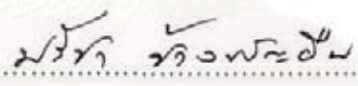
หัวข้อวิทยานิพนธ์	บทบาทของสมาธิในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม
โดย	พระมหาปฐมวิทย์ กิตติปาโล (แซกรัมย์)
สาขาวิชา	พุทธศาสนศึกษา
อาจารย์ที่ปรึกษา	ศาสตราจารย์ ปรีชา ช้างขวัญยืน
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม	รองศาสตราจารย์ ดร.สมภาร พรมทา

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโทมหาบัณฑิต

..... คณะบดีคณะอักษรศาสตร์
(ศาสตราจารย์ ดร.ธีระพันธ์ เหลืองทองคำ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ประทุม อังกูร โรหิต)

..... อาจารย์ที่ปรึกษา
(ศาสตราจารย์ ปรีชา ช้างขวัญยืน)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(รองศาสตราจารย์ ดร. สมภาร พรมทา)

..... กรรมการ
(ศาสตราจารย์ ดร.วิทย์ วิศทเวทย์)

พระมหาปฐมวิทย์ กิตติปาโล (แซกริมย์) : บทบาทของสมาธิในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน
 สาขารูปนาม. (THE ROLE OF CONCENTRATION IN VIPASSANA MEDITATION
 PRACTICE OF THE 'BODY AND MIND' SCHOOL) อาจารย์ที่ปรึกษา : ศ. ปรีชา ช้างขวัญ-
 ยืน, อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม : รศ. ดร. สมภาร พรหมทา 154 หน้า.

การวิจัยครั้งนี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาบทบาทของสมาธิ ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสาขารูปนามว่า ถูกต้องตรงตามพระไตรปิฎกและอรรถกถาหรือไม่ ซึ่งผลการวิจัยพบว่า สำนักวิปัสสนากรรมฐานสาขารูปนาม มีวิธีปฏิบัติที่เน้นเฉพาะการเจริญวิปัสสนาล้วน และให้ความสำคัญกับสมาธิน้อยมาก โดยมีมุมมองว่า สมาธิที่พึงประสงค์และเอื้อต่อการเจริญวิปัสสนา คือ ขณิกสมาธิเท่านั้น ส่วนสมาธิที่สูงยิ่งกว่านี้ แม้ว่าคุณปฏิบัติสามารถนำมาใช้เป็นบาทของวิปัสสนาได้ก็ตาม แต่อาจเป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติคิดความสุขในสมาธิ และหลงผิดคิดว่าตนบรรลุถึงความดับทุกข์แล้ว ทำให้พลาดต่อหนทางวิปัสสนาได้ง่าย

ส่วนบทบาทของสมาธิ ในวิธีการปฏิบัติตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกนั้นพบว่า ได้แบ่งการปฏิบัติออกเป็น ๒ วิธี ได้แก่ ๑. วิธีการที่เน้นเฉพาะด้านปัญญา หรือเรียกว่า "วิปัสสนายานิก" คือ ผู้ที่เริ่มปฏิบัติด้วยการเจริญวิปัสสนาเพียงอย่างเดียว โดยที่ไม่เคยฝึกหัดเจริญสมาธิใดใดมาก่อน ใช้สมาธิเท่าที่จำเป็นเพียงขณิกสมาธิเท่านั้น เพื่อให้วิปัสสนาคำเนินไป เมื่อปฏิบัติตามวิธีนี้จนบรรลุธรรม จะเป็นพระอรหันต์ประเภทสุกขวิปัสสก (ผู้เห็นแจ้งอย่างแท้จริง) ๒. วิธีการที่เน้นความสำคัญของสมาธิ หรือเรียกว่า "สมถยานิก" คือ ผู้เริ่มปฏิบัติเจริญสมาธิจนกระทั่งได้อุปปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิ แล้วใช้สมาธินั้นเป็นบาทของการเจริญวิปัสสนา เมื่อปฏิบัติตามวิธีนี้จนบรรลุธรรม จะเป็นพระอรหันต์ประเภทอุกโกฏากวิมุต (ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน คือ ได้ทั้งเจโตวิมุตติในขั้นอุปสมานัตติก่อน แล้วได้ปัญญาวิมุตติ)

วิธีการปฏิบัติวิปัสสนาของสำนักวิปัสสนาสาขารูปนาม ตรงกับวิธีที่ ๑ ในพระไตรปิฎก เมื่อผู้ปฏิบัติเลือกวิธีใดวิธีหนึ่งใน ๒ วิธีนี้ ก็สามารถบรรลุถึงความพ้นทุกข์ได้เช่นเดียวกัน และเมื่อได้บรรลุมรรคผลแล้ว ได้ชื่อว่า เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยสมณะและวิปัสสนาอันได้แก่สัมมาสมาธิและสัมมาทิฐิ ซึ่งมีอยู่ในองค์มรรคทั้ง ๘ ประการ

ลายมือชื่อนิสิต.....ปฐมวิทย์
 สาขาวิชา.....พุทธศาสนศึกษา.....ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....ปรีชา หรือ พะยัง
 ปีการศึกษา.....2549.....ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาร่วม.....สมภาร พรหมทา

4680161122 : MAJOR BUDDHIST RELIGION STUDIES

KEY WORD:THE ROLE/CONCENTRATION/VIPASSANA MEDITATION/PRACTICE/BODY AND MIND

PATHOMVIT SAEKRAM : THE ROLE OF CONCENTRATION IN VIPASSANA MEDITATION PRACTICE OF THE 'BODY AND MIND' SCHOOL. THESIS ADVISOR : PROF. PREECHA CHANGKHWAYUEN, THESIS COADVISOR :ASSOC.PROF.SOMPARN PROMTA, Ph.D., 154 pp.

The objective of this research is to study the role of concentration in Vipassana practice taught by body and mind school, in order to find out whether it is compatible and accurate as stated in the Tipitaka and its commentaries. The findings show that the way of Vipassana meditation practice of body and mind school, focuses solely on Vipassana and gives less importance to concentration. They hold the view that the only desirable concentration that supports Vipassana practice is momentary concentration or Khanika Samadhi, higher concentrations can also be used as the basis of Vipassana, but they may make the meditators become attached to the bliss resulting from concentration. Eventually it is possible that the meditators would be led to think that they might have achieved the end of suffering, thus making it easy for them to miss the path of Vipassana.

According to the role of concentration (Samadhi) as found in the Tipitaka, the method of practice is divided into two types: The first emphasizes insight wisdom also known as "Vipassanayānika", it refers to the meditator who begins with Vipassana without prior experiences in concentration meditation before and uses only necessary concentration to develop Vipassana. Having practiced this method until enlightenment, he then becomes "Sukkhavipassaka" (a dry- visioned Arahant). The second emphasizes on the importance of concentration also known as "Samathayānika", this refers to the meditator who practiced concentration until he achieves jhāna or absorption and uses it as the basis to develop Vipassana. Having practiced this method until enlightenment, he then becomes "Ubbatobhāgavimutta" (one liberated in both ways: deliverance of mind (Cetovimutti) in Arupa-jhāna and liberated by wisdom).

The method of Vipassana practice given by body and mind school, coincides with the first method in the Tipitaka. When the meditator chooses one of them, he can also achieve freedom from suffering. Finally having attained the path and the fruition, the meditator is called the "noble one" who is perfect in concentration (samatha) and insight wisdom (Vipassana) that is to say, right concentration (sammasamadhi) and right view (sammadiithi) which are included in the Noble Eightfold Path (Atthangika magga).

Student's signature..... *Pathomvit*
 Field of study.....Buddhist Studies.....Advisor's signature..... *Preecha Changkhwanyuen*
 Academic year2006.....Co-advisor's signature..... *Somparn Promta*

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยความกรุณาของท่านอาจารย์ปรีชา ช้างขวัญยืน, ท่านอาจารย์สมภาร พรหมทา, คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ที่ได้ให้คำแนะนำและตรวจแก้ไข วิทยานิพนธ์ด้วยความเมตตาอย่างดี ขอขอบคุณอาจารย์ในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยทุกท่าน ที่ได้ให้คำแนะนำสั่งสอนผู้วิจัยในด้านวิชาการต่าง ๆ จึงขอขอบคุณอนุโมทนากุศลจิตเจตนาท่านอาจารย์ทุกท่านมา ณ โอกาสนี้ด้วย

ขอกราบขอบพระคุณพระเทพคุณาภรณ์ เจ้าอาวาสวัดสังเวชวิศยาราม ที่ให้ที่พักอาศัยและให้โอกาสทางการศึกษา, ขอขอบคุณพระมหาภาสกรณ์ ปิโยภาโส ที่ช่วยแปลบทคัดย่อภาษาอังกฤษ, ขออนุโมทนาขอบคุณผู้สนับสนุนทุนการศึกษา และอุปกรณ์การศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณจันทนีย์ เลี้ยวธรรมาคูณ ที่เป็นผู้สนับสนุนหลักให้ทั้งกำลังใจ และกำลังทรัพย์เพื่อการศึกษาของผู้วิจัย นอกจากนี้ยังมีคุณศิริพร ดันติยาภรณ์เจริญ, คุณปณิชา บุษราคัมตระกูล, คุณอาภรณ์ อิศราพานิชย์, และคุณกนกวรรณ ธนชัยพงศ์ ที่สนับสนุนทุนการศึกษาในบางช่วง ตลอดจนคุณณัฐชศักดิ์ ดันตยานุพันธ์, คุณสุทิน ศรีดาวรสุข, คุณเอนทกนิษฐ์ พูนวิวัฒน์, คุณอนิชา ไพศาลอุทัยกุล, คุณปวีณลักษณ์ นพคุณดิสรรัตน์ ที่ช่วยอุปการะข้อมูลการทำวิทยานิพนธ์ จึงขออนุโมทนากุศลเจตนาไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ท้ายที่สุด บุคคลที่สำคัญยิ่งในชีวิต คือ คุณพ่อทอก คุณแม่พั้ว แซกรัมย์ บิดาและมารดาบังเกิดเกล้าที่สนับสนุนให้ผู้วิจัย ได้บวชในพระพุทธศาสนา ได้มีโอกาสศึกษาธรรมะ ปฏิบัติธรรมะ และเผยแผ่ธรรมะ ตลอดจนได้มีโอกาสทางการศึกษาในระดับมหาบัณฑิตเช่นนี้ บุญใดใดที่จะพึงเกิดมี จากการทำงานวิจัยในครั้งนี้ ขอเป็นเครื่องสักการบูชาพระคุณของท่านเหล่านั้น ให้ประสบสุขในภพภูมิที่ดีด้วยเทอญ ฯ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตารางและแผนภูมิ.....	ฅ
อักษรย่อพระคัมภีร์.....	ญ

บทที่ ๑ บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	๑
๑.๒ ปัญหาที่ต้องการทราบ.....	๔
๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	๔
๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย.....	๔
๑.๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	๔
๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย.....	๔
๑.๗ เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	๕
๑.๘ คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย.....	๘

บทที่ ๒ วิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม

๒.๑ ความเป็นมาของวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม.....	๘
๒.๒ ความหมายของวิปัสสนา.....	๑๐
๒.๓ อารมณ์ของวิปัสสนา.....	๑๑
๒.๔ หลักของการปฏิบัติวิปัสสนาสายรูปนาม.....	๑๓
๒.๕ องค์คุณของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน.....	๒๕
๒.๖ สมาธิในวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม.....	๒๖

บทที่ ๓ บทบาทของสมาธิในการเจริญวิปัสสนาตามนัยพระไตรปิฎก และอรรถกถา ฎีกา

๓.๑ ความหมายและความสำคัญของสมาธิ.....	๒๘
๓.๒ สมาธิกับกระบวนการธรรมเพื่อการตรัสรู้.....	๓๑
๓.๓ สมาธิกับการเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน.....	๓๖
๓.๔ บทบาทของสมาธิในการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน.....	๓๘

สารบัญ (ต่อ)

จ

บทที่	หน้า
๓.๕ การเจริญวิปัสสนาของสมถยานิกและวิปัสสนายานิก.....	๔๒
๓.๖ ประเภทและระดับของพระอริยบุคคล.....	๖๗
๓.๗ ลักษณะที่ต่างกันของพระอริยบุคคล.....	๗๓
๓.๘ คุณสมบัติพื้นฐาน : ลักษณะที่เหมือนกันของพระอริยบุคคล.....	๗๘
๓.๙ ตัวอย่างการบรรลุธรรมของพระอรหันต์ประเภทสมถยานิก.....	๗๘
๓.๑๐ ตัวอย่างการบรรลุธรรมของพระอรหันต์ประเภทวิปัสสนายานิก.....	๘๐
บทที่ ๔ วิเคราะห์บทบาทของสมาธิในการเจริญวิปัสสนา	
๔.๑ มุมมองเกี่ยวกับสมาธิในสำนักวิปัสสนาสายรูปนาม.....	๘๒
๔.๒ วิเคราะห์มุมมองที่เกี่ยวกับสมาธิ.....	๘๘
๔.๓ บทบาทของสมาธิในการเจริญวิปัสสนาตามนัยพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา๕๔	๘๘
๔.๔ เปรียบเทียบสมาธิที่ใช้ในการเจริญวิปัสสนา.....	๙๕
๔.๕ สมาธิกับเงื่อนไขบางประการในการเจริญวิปัสสนา.....	๑๐๖
๔.๖ ความสัมพันธ์ของศีล สมาธิ ปัญญา กับลำดับขั้นในการปฏิบัติ.....	๑๑๖
๔.๗ เปรียบการเจริญวิปัสสนาระหว่างสายรูปนามกับสายต่าง ๆ.....	๑๒๒
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	
๕.๑ สรุปผลการวิจัย.....	๑๒๕
๕.๒ ข้อเสนอแนะ.....	๑๓๗
รายการอ้างอิง.....	๑๓๕
ภาคผนวก.....	๑๔๓
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	๑๕๔

ตารางที่ ๑ แสดงการกำหนดรูปนามทางทวาร ๖.....	๑๘
ตารางที่ ๒ สรุปรังสีและบุคคลกับการเจริญสติปัญญา ๔.....	๕๖
ตารางที่ ๓ แสดงการสงเคราะห์วิสุทธิ ๕ และญาณ ๑๖.....	๖๒
ตารางที่ ๔ สรุปลักษณะสัมพันธ์ระหว่างวิญญาณคามินีวิปัสสนากับวิโมกข์.....	๖๕
ตารางที่ ๕ สรุปรูปประเภทของพระอรหันต์แบ่งตามคุณสมบัติพิเศษ.....	๗๒
ตารางที่ ๖ เปรียบเทียบสมาธิที่ใช้ในการเจริญวิปัสสนา.....	๑๐๕
แผนภูมิที่ ๑ แสดงระดับของสมาธิในการเจริญวิปัสสนา.....	๕๘
แผนภูมิที่ ๒ แสดงพระอรหันต์บุคคลกับการบำเพ็ญไตรสิกขาและสังโยชน์ที่ละได้.....	๖๘
แผนภูมิที่ ๓ แสดงประเภทพระอรหันต์ที่มีอินทรีย์ธรรม ๓ เป็นต้นนำ.....	๗๐

สถาบันวิทย์บริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า; คัมภีร์อื่น = เล่ม/หน้า

พระไตรปิฎกในที่นี้ หมายถึง ฉบับภาษาบาลี ผู้ที่ใช้ฉบับภาษาไทย สามารถค้นดูโดยชื่อเล่มและข้อ ซึ่งตรงกันกับฉบับภาษาบาลี แต่หน้าไม่ตรงกัน ส่วนคัมภีร์อื่น ๆ ที่ใช้อ้างอิงเป็นฉบับภาษาบาลีทั้งหมด

คัมภีร์พระไตรปิฎก		คัมภีร์อรรถกถา และฎีกา	
วินย.	= วินยปิฎก	วินย.อ.	= วินย อรรถกถา (สมนุคปาสาทิกา)
ที.สี.	= ทีฆนิกาย สีลขุขนวคฺค	วินย.ฎีกา.	= วินยอรรถกถา ฎีกา (สารคุดทีปนี)
ที.ปา.	= ทีฆนิกาย ปาฎิกวคฺค	ที.อ.	= ทีฆนิกาย อรรถกถา (สมมุควิลาสินี)
ที.ม.	= ทีฆนิกาย มหาวคฺค	ม.อ.	= มัชฌิมนิกาย อรรถกถา (ปเปจสุทนี)
ม.มู.	= มัชฌิมนิกาย มุลาปเปจาสก	ม.อ.ฎีกา.	= มัชฌิมนิกาย อูปริปิเปจาสฎีกา
ม.ม.	= มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปเปจาสก	ส.อ.	= สัตตคณิกาย อรรถกถา (สารคุดปกาสินี)
ม.อ.	= มัชฌิมนิกาย อูปริปิเปจาสก	ส.ฎีกา.	= สัตตคณิกายอรรถกถา ฎีกา
ส.มหา.	= สัตตคณิกาย มหาวารวคฺค	นิตฺ.อ.	= นิตฺเทศ อรรถกถา (สทฺธมฺมปฺชฺโชติกา)
ส.สพา.	= สัตตคณิกาย สพายตนวคฺค	อง.อ.	= องคฺคตฺตรนิกาย อรรถกถา (มโนรตปฺรณี)
ส.ช.	= สัตตคณิกาย ชนฺธวารวคฺค	อง.ฎีกา.	= องคฺคตฺตรนิกายอรรถกถา ฎีกา
ส.นิ.	= สัตตคณิกาย นิตฺทนวคฺค	ชฺ.ท.อ.	= ชฺ.ท.ทปฺจ อรรถกถา (ปรมคุดโชติกา)
ส.ส.	= สัตตคณิกาย สกถาวคฺค	สฺ.อ.	= สฺ.ค.ต.น.ป.ต อรรถกถา (ปรมคุดโชติกา)
อง.เอก.	= องคฺคตฺตรนิกาย เอกน.ป.ต	อ.อ.	= อ.ท.น. อรรถกถา (ปรมคุดทีปนี)
อง.ทก.	= องคฺคตฺตรนิกาย ทก.น.ป.ต	อิ.อ.	= อิ.ต.ว.ค.ค. อรรถกถา (ปรมคุดทีปนี)
อง.ติก.	= องคฺคตฺตรนิกาย ติก.น.ป.ต	ป.อ.	= ป.อ.จ.ป.ก.ร.ม. อรรถกถา (ปรมคุดทีปนี)
อง.จตุก.	= องคฺคตฺตรนิกาย จตุก.น.ป.ต	เด.อ.	= เด.ร.ค.ธ.า. อรรถกถา (ปรมคุดทีปนี)
อง.ป.อ.	= องคฺคตฺตรนิกาย ป.อ.จ.น.ป.ต	ป.อ.อ.	= ป.อ.อ.ส.ม.ก.ิ.ท.ม.ค.ค. อรรถกถา (สทฺธมฺมป.ก.าสินี)
อง.จก.	= องคฺคตฺตรนิกาย จก.น.ป.ต	ว.อ.	= ว.อ.จ.ค. อรรถกถา (สม.ม.อ.ว.น.ท.น.น.)
อง.สค.	= องคฺคตฺตรนิกาย สค.ต.ก.น.ป.ต	ส.ค.ท.	= ส.ก.ิ.ท.ม.ม.ค.ุด.ส.ง.ค.ท.
อง.อ.จก.	= องคฺคตฺตรนิกาย อ.จก.น.ป.ต	ส.ค.ท.ฎีกา.	= ส.ก.ิ.ท.ม.ม.ค.ุด.ส.ง.ค.ท. ฎีกา (อ.ก.ิ.ท.ม.ม.ค.ุด.ว.ิ.ก.า.ว.ิ.น.น.)
อง.นวก.	= องคฺคตฺตรนิกาย นวก.น.ป.ต	ส.ค.ณ.อ.	= ส.ค.ณ.ม.ส.ง.ค.ณ.ี. อรรถกถา (อ.จก.ส.าล.ินี)
อง.ทสก.	= องคฺคตฺตรนิกาย ทสก.น.ป.ต	ว.อ.อ.	= ว.อ.อ.จก.ิ.ค.
อง.เอกาทสก.	= องคฺคตฺตรนิกาย เอกาทสก.น.ป.ต	ว.อ.อ.ฎีกา.	= ว.อ.อ.จก.ิ.ค.ค. มหาฎีกา (ป.ร.ม.ค.ุด.ม.ณ.ชฺ.สา.)
ช.ป.ฎีกา.	= ช.ท.ท.ก.น.ิก.าย. ป.ฎีกา.ส.ม.ก.ิ.ท.ม.ค.ค.	เน.ค.ต.อ.	= เน.ค.ต.อิ. อรรถกถา
ช.เด.	= ช.ท.ท.ก.น.ิก.าย. เด.ร.ค.ธ.า.	ม.ง.ค.ล.	= ม.ง.ค.ล.ค.ุด.ที.ป.นี
ช.มหา.	= ช.ท.ท.ก.น.ิก.าย. มหา.น.ิตฺ.ท.เทศ.	ม.ล.น.ท.	= ม.ล.น.ท.ป.ล.ย.หา
ช.ช.	= ช.ท.ท.ก.น.ิก.าย. ช.ช.ท.ท.ป.จ.	ธ.อ.	= ธ.ม.ม.ป.ท.ฎีกา
อ.ก.ิ.ว.	= อ.ก.ิ.ท.ม.ม.ปิ.ฎก. วิ.ง.ค.		
อ.ก.ิ.ก.ธ.	= อ.ก.ิ.ท.ม.ม.ปิ.ฎก. ก.ธ.าว.ค.ุด.		
อ.ก.ิ.ป.	= อ.ก.ิ.ท.ม.ม.ปิ.ฎก. ป.ุ.ค.ล.ป.ล.ย.ค.ต.ิ.		

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การปฏิบัติธรรมเจริญภาวนาถือเป็นสิ่งสำคัญในทางพระพุทธศาสนา เพราะเป็นการปฏิบัติที่มุ่งขัดเกลาจิตใจของตนเองเป็นประการสำคัญ แต่ก่อนที่จะเริ่มลงมือปฏิบัติได้ ก็ต้องมีการศึกษาให้เข้าใจในหลักธรรมนั้น ๆ เสียก่อน เมื่อมีการศึกษาในหลักธรรมได้ถูกต้อง การปฏิบัติก็เป็นไปได้ถูกต้อง ถูกทำนองคลองธรรม เป็นสัมมาปฏิบัติหรือสัมมาปฏิบัติ* และเมื่อมีการปฏิบัติที่ถูกต้อง ปฏิเวธคือผลของการปฏิบัติ ย่อมจะบังเกิดขึ้นตามสมควรแก่การปฏิบัติของผู้คน สัทธรรม ๓ ประการคือ ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ จึงเป็นเหตุเป็นผลเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันและกัน อนึ่ง การปฏิบัติธรรมเจริญภาวนานี้ นอกจากจะเป็นผลดีแก่ตัวของบุคคลผู้ปฏิบัติแล้ว ยังชื่อว่าได้กระทำการบูชาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยการปฏิบัติบูชา ซึ่งพระพุทธองค์ทรงยกย่องว่าเป็นเลิศ ประเสริฐกว่า การบูชาด้วยอามิสสิ่งของ ดังที่ทรงตรัสว่า

“...อานนท์ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสิกา อุบาสิกาโค ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม ประพฤติชอบยิ่ง ปฏิบัติตามธรรมอยู่ ผู้นั้นชื่อว่า ย่อมสักการะ เคารพ นับถือ บูชาดลาคด ด้วยการบูชาอันสูงสุด อานนท์ เพราะฉะนั้น เธอพึงกำหนดใจไว้ว่า ‘เราจักประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม ประพฤติชอบยิ่ง ปฏิบัติตามธรรมอยู่’ ดังนี้”^๒

การปฏิบัติธรรมแบ่งออกเป็น ๒ ประการ คือ ๑. การปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสงบภายในจิตใจ เรียกว่า “สมณะ” ๒. การปฏิบัติให้เกิดปัญญา มุ่งกำจัดกิเลสเรียกว่า “วิปัสสนา” ในปัจจุบันการปฏิบัติธรรมในสำนักต่าง ๆ ได้แบ่งออกเป็น ๒ สาย คือ สายที่มีการปฏิบัติแบบสมณะกับสายวิปัสสนา สายที่มีการปฏิบัติแบบสมณะ เช่น สายพุทธโฆ ตามแนวคำสอนของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต, สายอานาปานสติ ตามแนวคำสอนของพุทธทาสภิกขุ สวนโมกขพลาราม สุราษฎร์ธานี, สายสัมมาอรหัง ตามแนวคำสอนของหลวงพ่อสด จนฺทสโร วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ กรุงเทพฯ, สายมนโณปธิตามแนวคำสอนของหลวงพ่อปาน วัดบางนมโค จ.พระนครศรีอยุธยา ส่วนสายที่มีการปฏิบัติแบบวิปัสสนา เช่น สายพองหนอ-ยุบหนอ, สายรูปนาม, สายวิปัสสนาที่รู้ความเคลื่อนไหว ตามแนวคำสอนของหลวงพ่อเทียน จิตฺตสุโข วัดสนามใน จ.นนทบุรี เป็นต้น สาเหตุที่การปฏิบัติธรรมในทั้งสองสายมีความแตกต่างกันเช่นนี้ ก็เพราะครูบาอาจารย์ในแต่ละสำนัก มีการตีความหลักคำสอนเรื่องสมณะและวิปัสสนาที่แตกต่างกันออกไป ผู้ที่ศรัทธาครูบาอาจารย์เหล่านั้น ต่างก็ยึดถือปฏิบัติตามคำสอนของอาจารย์ตน จึงก่อให้เกิดเป็นรูปแบบการปฏิบัติ หรือ แนวทางการปฏิบัติในแบบสำนักของ

* การปฏิบัติที่ค้ำเนินตามมรรคมีองค์ ๘ ประการ เพื่อระงับดับกิเลสและกองทุกข์ (ส.นิ.๑๖/๒๑/๕:ส.มหา.๑๕/๖๘/๒๓)

^๒ มห.ที.๑๐/๑๕๕/๑๒๘.

คนโดยเฉพาะ นอกจากนี้ ในแต่ละสำนักมีลักษณะที่มุ่งเน้นความสำคัญของสมณะและวิปัสสนาที่แตกต่างกัน แบ่งออกเป็น ๒ กลุ่มคือ

๑. กลุ่มที่นิยมวิปัสสนา จะมุ่งเน้นการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างเดียว
๒. กลุ่มที่นิยมสมณะ เห็นว่าสมณะและวิปัสสนาควรปฏิบัติควบคู่กันไป

กลุ่มที่นิยมวิปัสสนา ที่เน้นการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างเดียวเช่นสายรูปนาม มองว่า การปฏิบัติสมณะทำให้จิตใจสงบ เกิดสมาธิ เป็นการระงับกิเลสเพียงชั่วคราว ไม่สามารถกำจัดกิเลสให้หมดไป เมื่อออกจากสมาธิและได้รับอารมณ์ชั่ววูบจากภายนอก กิเลสก็เกิดมีขึ้นได้อีก สมาธิจึงเปรียบเสมือนหินทับหญ้า โดยที่ก้อนหินไม่ได้ทำให้หญ้าที่ถูกทับตายแต่ประการใด เพียงแต่กดทับไว้ไม่ให้หญ้าเจริญงอกงามขึ้น แต่ครั้นนำเอาก้อนหินออก หญ้าก็สามารถเจริญงอกงามได้ดังเดิม

สมณะเป็นสิ่งที่มีความก่อนพระพุทธศาสนา เหล่าฤๅษีในอดีตทั้งหลายได้เคยบำเพ็ญกันมาแล้ว จึงไม่ใช่เป็นหนทางแห่งมรรคผลนิพพาน ไม่ทำให้ตรัสรู้ได้ ตัวอย่างเช่น โยคี ฤๅษี คาสสทั้งหลายที่ปลีกตัวออกจากสังคมเข้าไปอยู่ในป่า ทำสมาธิจนได้ฤทธิ์ ได้อภิญญา มีความสุขอยู่กับการเข้าฌาน เพลิดเพลินอยู่กับการเล่นฌาน ศัพท์ของท่านเรียกว่า ฌานกีฬา (มีความสุขเพลิดเพลินกับฌานสมาบัติ) ไม่เอาเรื่องเอาราวกับชีวิตจริง ไม่เอากับใครทั้งนั้น ก็เสียผลเหมือนกัน พวกนี้ใช้สมาธิเพื่อฤทธิ์ ปาฏิหาริย์ พลังจิต แล้วไม่สามารถหมดกิเลส เพราะสมาธิกำจัดกิเลสไม่ได้ สมาธิช่วยให้จิตสงบจากกิเลสได้ชั่วคราว และทำให้จิตพร้อมที่จะทำงาน ต้องเอาจิตนี้ไปใช้ทำงานอีกทีหนึ่ง จึงจะกำจัดกิเลสได้ ไม่ใช่สมาธิกำจัดกิเลส”

เมื่อก่อนที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจะตรัสรู้ ก็ยังเคยไปศึกษาสมณะกับคาสส ๒ ท่าน คือ อาหารคาสส กาลามโคตร ผู้ได้อภิญญาจัญญาคนฉาน และอุทกคาสส รามบุตร ผู้ได้เนวสัจญานา สัจญญาคนฉาน จนได้บรรพชาสมาบัติ ๘ เสมอเหมือนกับอาจารย์ และได้รับการยกย่องจากอาจารย์ทั้งสอง พร้อมทั้งถูกเชื่อเชิญให้ช่วยสอน ปกครองคณะต่อไป แต่พระพุทธเจ้าทรงเห็นว่า ยังไม่ใช่เป็นหนทางแห่งการตรัสรู้ จึงไม่พอใจ หลีกไปเสีย”

บุคคลที่เจริญแต่สมณะอย่างเดียว แม้จะได้บรรพชาสมาบัติขั้นสูง ครั้นสิ้นจากโลกนี้ไปแล้ว ก็ไปบังเกิดเป็นรูปพรหม อรูปพรหม หากบุญที่เกี่ยวกับสมณกรรมฐานที่เคยบำเพ็ญไว้หมดไป ต้องกลับลงมาเกิดในภพภูมิเบื้องต่ำ ต้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏสงสารอยู่อีกต่อไป กิเลสยังมีอยู่ คราบใด ภพภูมิก็ยังไม่จบสิ้น ต้องเวียนตายเวียนเกิดอยู่ครานั้น ทั้งนี้เพราะมิได้เจริญวิปัสสนาที่เป็นตัวกำจัดกิเลสนั่นเอง แม้แต่คาสสทั้งสองท่านที่เคยเป็นอาจารย์ของพระพุทธเจ้า แม้จะได้ฌานสมาบัติ ๘ และ ๘ หลังจากที่ท่านทั้งสองสิ้นชีวิตแล้ว ก็ไปเกิดเป็นอรูปพรหม ชั้นอภิญญาจัญญาคนภูมิและเนวสัจญานาสัจญญาคนภูมิ หมดโอกาสที่จะได้รับฟังธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า และ

* พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), ธรรมทานิและสมาธิแบบพุทธ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๑), หน้า ๒๐๘.

† น.บ.๑๓/๔๔๖/๔๕๐.

หมดโอกาสที่จะได้บรรลุธรรม ดังที่ทรงตรัสว่า “อาหารคาวรส กาลามโคตร ได้ทำกาละเสีย ๗ วัน มาแล้ว...อุทกคาวรส รามบุตร ได้ทำกาละเสียเมื่อคอนคึกคึกนี้ ได้เป็นผู้เสื่อมจากคุณอันใหญ่เสียแล้ว เพราะหากว่าถ้าเธอได้ฟังธรรมนี้ไซ้ เธอจักรู้ทั่วถึงธรรมโดยพลันทีเดียว”^๕

ส่วนกลุ่มที่เห็นว่าสมณะวิปัสสนาควรจะปฏิบัติควบคู่กันไป เช่น สายพุทธโฆ, สายอานาปานสติ ตามแนวคำสอนของพุทธทาสภิกขุ เป็นต้น จะให้ความสำคัญของสมาธิด้านสมณะอย่างเต็มที่มีมองว่า การที่จะเจริญวิปัสสนาต้องอบรมจิตให้ระงับปราศจากนิวรณ์เสียก่อน และสัมมาสมาธิเป็นหนึ่งในมรรคมืองค์ ๘ ซึ่งเป็นตัวขับเคลื่อนการปฏิบัติ นำให้เข้าถึงความพ้นทุกข์ สมณะหรือ สมาธินี้ไม่เคยมีปรากฏว่าพระพุทธเจ้าทรงดำหนิไว้ในที่แห่งใดเลย มีแต่ตรัสถึงอานิสงส์พร้อมทั้งทรงแนะนำภิกษุทั้งหลายให้ปฏิบัติสมาธิภาวนา ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิเถิด ภิกษุมิจิตตั้งมั่นแล้วย่อมรู้ชัดตามเป็นจริง ย่อมรู้ชัดซึ่งความเกิดและความดับแห่งรูป ความเกิดและความดับแห่งเวทนา ความเกิดและความดับแห่งสัญญา ความเกิดและความดับแห่งสังขาร ความเกิดและความดับแห่งวิญญาณ”^๖

เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าหลังจากที่ทรงเลิกการบำเพ็ญทุกรกิริยา เพราะเห็นว่าไม่ใช่หนทางแห่งการตรัสรู้ เมื่อทรงพิจารณาไป ก็ทรงระลึกถึงสมณะที่พระองค์เคยบำเพ็ญได้เมื่อครั้งยังเป็นพระกุมาร ในงานแรกนาของพระบิดา จนได้บรรลุปฐมฌาน ทรงนึกว่า ชะรอยนั่นจักเป็นทางแห่งการตรัสรู้แน่แท้ และแม้แต่ในคืนที่จะตรัสรู้ พระพุทธเจ้าก็ยังทรงใช้สมณะเป็นบาทของวิปัสสนา โดยพระองค์ปฏิบัติเริ่มจากสมถกรรมฐานทำจิตให้สงบเป็นสมาธิจนบรรลุฌาน ๔ ต่อจากนั้นใช้สมณะเป็นบาทฐานการเจริญวิปัสสนา แล้วบรรลุฌาน ๓ คือ รูปเพนิวาसानุสสติฌาน จุคุปปาคฌาน และ อาสวักขฌานโดยลำดับ

ปัญหาที่เกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนานี้ ผู้วิจัยมองว่า เป็นปัญหาเรื่องความจำเป็นของสมาธิต่อการปฏิบัติวิปัสสนา จึงเป็นเหตุให้เกิดกลุ่มการปฏิบัติ ๒ กลุ่มดังกล่าวข้างต้น โดยกลุ่มผู้นิยมวิปัสสนามองว่า สมาธิมีความจำเป็นต่อวิปัสสนาน้อยมาก ส่วนกลุ่มผู้นิยมสมณะมองว่า สมาธิมีความจำเป็นมาก และในปัจจุบันพบว่า สำนักที่สอนวิปัสสนากรรมฐานที่เน้นการเจริญวิปัสสนาล้วน คือ สำนักวิปัสสนาสายรูปนาม ซึ่งมีการปฏิบัติตามแนวคำสอนของอาจารย์แนบ มหาวีรานนท์ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงใคร่ที่จะทำการศึกษารื่องบทบาทของสมาธิในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม เพราะวิปัสสนาสายรูปนามนี้ เน้นที่การเจริญสติปัญญาในชีวิตประจำวัน และให้ความสำคัญแก่สมาธิเพียงขณิกสมาธิเท่านั้น นอกจากนี้ยังมีหลักปฏิบัติสำหรับเจริญวิปัสสนา ๑๕ ข้อ ซึ่งมีลักษณะแตกต่างจากสายวิปัสสนาทั่วไป ด้วยเหตุนี้จึงสนใจที่จะทำการวิจัย เพื่อต้องการที่จะทราบว่า สำนักวิปัสสนาสายรูปนามนี้ มีมุมมองเกี่ยวกับบทบาทความจำเป็นของสมาธิต่อการปฏิบัติ

^๕ ม.บ.๑๓/๔๖๔/๕๑๒.

^๖ ต.บ.๑๗/๒๗/๑๗.

^๗ ม.บ.๑๓/๔๕๔/๕๐๔.

วิปัสสนาอย่างไร โดยเปรียบเทียบกับบทบาทของสมาธิตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาว่า ในการเจริญวิปัสสนานั้น ผู้ปฏิบัติควรใช้สมาธิระดับไหน หรือสมาธิมีความสำคัญต่อการเจริญวิปัสสนามากน้อยเพียงใด

๑.๒ ปัญหาที่ต้องการทราบ

จากความเข้าใจในเรื่องของการปฏิบัติสมถะวิปัสสนาที่แตกต่างกัน ทำให้ผู้วิจัยสนใจศึกษาเรื่องสมาธิกับมุมมองของสำนักวิปัสสนาธรรมฐานสาขารูปนามในปัจจุบัน และข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเรื่องนี้ ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก โดยมีประเด็นที่ต้องการทราบ ดังนี้

- ๑.๒.๑ สำนักวิปัสสนาธรรมฐานสาขารูปนามในปัจจุบันมีมุมมองเกี่ยวกับสมาธิอย่างไร
- ๑.๒.๒ พุทธศาสนาแสดงหลักการปฏิบัติวิปัสสนาเกี่ยวกับสมาธิไว้อย่างไรบ้าง

๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๓.๑ เพื่อศึกษาบทบาทของสมาธิในการปฏิบัติวิปัสสนาสาขารูปนาม
- ๑.๓.๒ เพื่อศึกษาการตีความหลักคำสอนเรื่องสมาธิในสำนักวิปัสสนาสาขารูปนาม
- ๑.๓.๓ เพื่อศึกษาบทบาทของสมาธิในการเจริญวิปัสสนาตามนัยพระไตรปิฎก อรรถกถา เปรียบเทียบกับหลักคำสอนของสำนักวิปัสสนาสาขารูปนาม

๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยในเรื่องนี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษาหลักคำสอนเรื่องสมาธิในสำนักวิปัสสนาสาขารูปนาม ตามแนวคำสอนของอาจารย์แนบ มหานีรานนท์ เป็นการวิจัยด้านเอกสาร (Documentary Research) พร้อมทั้งศึกษาวิเคราะห์หลักคำสอนเรื่องสมาธิในการปฏิบัติวิปัสสนาตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา เอกสารต่าง ๆ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยนี้

๑.๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๕.๑ ทำให้ทราบบทบาทของสมาธิในการปฏิบัติวิปัสสนาสาขารูปนาม
- ๑.๕.๒ ทำให้ทราบการตีความหลักคำสอนเรื่องสมาธิในสำนักวิปัสสนาสาขารูปนาม
- ๑.๕.๓ ทำให้ทราบบทบาทของสมาธิต่อการปฏิบัติวิปัสสนา ของสำนักวิปัสสนาสาขารูปนามว่า ตรงตามคำสอนในพระไตรปิฎกและอรรถกถาหรือไม่

๑.๖ วิธีดำเนินการวิจัย

- ๑.๖.๑ การวิจัยเอกสาร (Documentary Research) เป็นการศึกษาวิเคราะห์หลักคำสอนเรื่องสมาธิและวิปัสสนาตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา เอกสารต่าง ๆ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยนี้

๑.๖.๒ การวิจัยภาคสนาม (Field Research) เป็นการสัมภาษณ์อย่างเป็นทางการ (Formal Interview) วิปีสสนาจารย์สาขารูปนาม

๑.๗ เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับงานวิจัยที่ผ่านมา ไม่ปรากฏว่ามีงานวิจัยที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับบทบาทของสมาธิในวิปีสสนากรรมฐานโดยตรง แต่มีผู้ทำการวิจัยในเรื่องนี้ไว้เพียงประเด็น เช่น สมาธิในแง่มุมต่าง ๆ หรือ เปรียบเทียบการปฏิบัติวิปีสสนากรรมฐานของสำนักต่าง ๆ ซึ่งเนื้อหาเชื่อมโยงสอดคล้องกัน ตัวอย่างงานวิจัย ดังนี้ คือ :-

วริยา จินวรรโณ และคณะ^๔ ได้ทำการวิจัยเรื่อง “วิวัฒนาการการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย” จากการวิจัยพบว่า การตีความคำสอนทางพระพุทธศาสนานั้น อาจแบ่งได้ ๓ ประเภท คือ

๑. การตีความคำสอนระดับศีลธรรม ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติในชีวิตประจำวันของชาวพุทธ เช่น การตีความเรื่องศีล ๕ ที่ว่าการฆ่าสัตว์นั้นเป็นบาป แต่มีบางทรรศนะเห็นว่า การฆ่าสัตว์เป็นอาหารนั้นไม่เป็นบาปเป็นต้น สำนักการปฏิบัติที่ให้ความสนใจในการตีความด้านศีล-วินัย คงจะเป็นสำนักสันติอโศก ซึ่งเน้นการรักษาศีล โดยไม่รับประทานเนื้อสัตว์เป็นการรักษาศีลโดยเคร่งครัด

๒. การตีความเรื่องการปฏิบัติสมาธิ มีสำนักต่าง ๆ ซึ่งมีแนวทางการสอนการปฏิบัติและเป้าหมายในการปฏิบัติแตกต่างกัน สำนักที่เน้นการตีความเรื่องการฝึกสมาธิอย่างมากก็คือวัดพระธรรมกายและสำนักฤาษีลิงคำ

๓. การตีความเรื่องปัญญา สำนักพุทธทาสภิกขุให้ความสนใจการตีความคำสอนซึ่งเน้นประเด็นทางปัญญา มาก เช่น ประเด็นเกี่ยวกับอนัตตา บุญ-บาป การตายแล้วเกิดเป็นต้น

ในประเด็นเกี่ยวกับการตีความนี้ อาจจะกล่าวได้ว่า สมาธิคือการฝึกอบรมจิต เพื่อให้มีความสามารถในการทำงาน รวมทั้งให้เข้าใจและเห็นแจ้งในธรรมชาติของจิต รวมไปถึงธรรมชาติของสรรพสิ่งและสรรพสัตว์ ด้วยเหตุนี้ สำนักทุกสำนักต่างให้ความสำคัญกับการฝึกอบรมสมาธิว่าเป็นการปฏิบัติใน ๒ ลักษณะ คือ ในทางหลักการและในทางวิธีการ หลักการคือ สมาธิเป็นคำสอนหลักของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกและคัมภีร์อื่น ๆ ที่ระบุอย่างแน่ชัดว่า การอบรมสมาธิเป็นการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงธรรม ส่วนวิธีการนั้นก็คือ การคิดค้นหาเทคนิคและวิธีปฏิบัติต่าง ๆ เพื่อให้ผู้ปฏิบัติสามารถบรรลุผลสำเร็จในการปฏิบัติได้ตามเป้าหมายที่กำหนดไว้

^๔ วริยา จินวรรโณ และคณะ, “รายงานการวิจัยเรื่องวิวัฒนาการการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย,” (คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๗), หน้า ๓.

พระครูสมุทรทองล้วน คงพิศ^๙ ได้ทำการศึกษาวิธีปฏิบัติกรรมฐานตามแนวทางของพระธรรมธีรราชกุมาร (โชดก ฉาสัทฺธิ) สายวัดมหาธาตุ ฯ หรือ สายพองหนอ-อุบหนอว่า เป็นการปฏิบัติทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน โดยการปฏิบัติตามแนวทางนี้ ใช้วาโยโคจรูปพระรูปเป็นอารมณ์ คือ กำหนดที่ห้อง หรือ ใช้การพองขึ้นยุบลงของห้องเป็นอารมณ์ ถือได้ว่าเป็นอารมณ์ที่เหมาะสมแก่การปฏิบัติกรรมฐานอย่างยิ่ง เพราะห้องเป็นรูปที่หยาบ สามารถกำหนดได้ชัดเจน ทั้งเป็นได้ทั้งอารมณ์สมถะและวิปัสสนา เมื่อผู้ปฏิบัติต้องการเจริญสมาธิก็ใช้อารมณ์นี้ทำสมาธิให้เกิดขึ้นได้ ครั้นเมื่อมีสมาธิแล้ว ต้องการจะต่อวิปัสสนาก็ใช้อารมณ์นี้ได้เลย โดยไม่ต้องเสียเวลากับการทำความคุ้นเคยอารมณ์วิปัสสนาใหม่ ทำให้ประสบความสำเร็จได้เร็ว

อภิราชนทร์ ปรีชาจารย์^{๑๐} ได้ทำการศึกษาวิเคราะห์สมถยานิกะในการปฏิบัติกรรมฐานอันมีกถิณ ๑๐ เป็นอารมณ์ว่า กถิณ ๑๐ เป็นสมถกรรมฐานที่มีประสิทธิภาพมาก ทำให้จิตเป็นสมาธิได้เร็ว มีอานิสงส์มาก โดยเฉพาะกถิณซึ่งเหมาะสมกับบุคคลทุกจริต ทำให้ได้อุปปจารสมาธิจนกระทั่งถึงจุดอดทน และสามารถส่งต่อให้ถึงอรุปรณ ๔ ตามลำดับ นอกจากนี้ยังสามารถใช้มานที่ได้อมาเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนา จนกระทั่งได้โลกุตรธรรม หรือ ได้อาสวักขยญาณต่อไป ซึ่งเมื่อได้แล้ว มานที่ได้ก็จะไม่มีการเสื่อม สามารถบรรลอรุหัตตผลเป็นพระอุกโตภาควิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน ได้แก่ เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ

พระปัญญา ธนปญโญ^{๑๑} ได้ทำการศึกษาเชิงวิเคราะห์สมถกรรมฐานในพระพุทธศาสนา โดยกล่าวถึงการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนามีวิธีปฏิบัติอยู่ ๒ วิธี คือ วิธีที่ ๑ การปฏิบัติสมถกรรมฐานเป็นการอบรมจิตให้สงบจนเกิดสมาธิ วิธีปฏิบัติ คือ ใช้การเพ่งกถิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ อัปป์มัญญาหรือพรหมวิหาร ๔ อาหาเร ปรักุณสัณญา ๑ จตุราศิวัญฐาน ๑ และอรุปรณ ๔ ผลที่ได้รับคือ สร้างเสริมกำลังใจในการดำรงชีวิต โดยเน้นหลักสันโดษคือ ให้พึงพอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่ ไม่ทะยานอยากในสิ่งที่เกินความจำเป็น ได้ขณิกสมาธิหรือมีสติสมบูรณ์ขึ้น ทำให้เป็นคนมีวินัย เข้มแข็ง มั่นคง มีประสิทธิภาพขณะปฏิบัติงาน รับผิดชอบในหน้าที่การงาน ศึกษาเล่าเรียนความจำแม่นยำและดีขึ้น โรคบางชนิดหายได้ มีความสุข ผิวพรรณผ่องใส อายุยืน พร้อมเผชิญหน้าต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ อย่างสุขุม รอบคอบ สร้างความรักและเมตตาให้เกิดขึ้นแก่มนุษยชาติ เป็นผลให้สังคมสงบสุข ได้จุดอดทนหรืออดทนสมาบัติ และเป็นฐานไปสู่วิปัสสนากรรมฐาน ส่วน

^๙ พระครูสมุทรทองล้วน คงพิศ, "วิธีปฏิบัติกรรมฐานตามหลักพุทธศาสนาแนวราช: กรณีศึกษาวิธีปฏิบัติกรรมฐานตามแนวทางของพระธรรมธีรราชกุมาร (โชดก ฉาสัทฺธิ ป.๒.๒)." (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๕), บทสรุป.

^{๑๐} อภิราชนทร์ ปรีชาจารย์, "ศึกษาวิเคราะห์สมถยานิกะในการปฏิบัติกรรมฐานอันมีกถิณ ๑๐ เป็นอารมณ์." (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), บทนำ.

^{๑๑} พระปัญญา ธนปญโญ, "การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องสมถกรรมฐานในพระพุทธศาสนา," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), บทคัดย่อ.

วิธีที่ ๒ คือ การปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ผลที่ได้รับคือ เพื่อรู้แจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ด้วยปัญญาหรือบรรลुพระนิพพาน

มาลี อาณากุล^{๓๓} ได้ทำการศึกษาเปรียบเทียบกรรมฐานในคัมภีร์พระอภิธรรมมัตถสังคหะ กับ คัมภีร์วิสุทธิมัตต์ และวิธีปฏิบัติกรรมฐานของสำนักวิปัสสนาอ้อมน้อย กับวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กล่าวถึงผลการศึกษาพบว่า สำนักปฏิบัติธรรมทั้ง ๒ สำนักประยุกต์วิธีการและหลักการเจริญสติจากมหาสติปัญญาสูตร ตั้งเป็นหลักการใหม่ที่ต่างกัน กล่าวคือ สำนักวิปัสสนาอ้อมน้อยประยุกต์วิธีการในมหาสติปัญญาสูตรมาเรียบเรียงใหม่เป็นหลักปฏิบัติ ๑๕ ข้อ เนื้อหายังคงส่วนเดิมไว้ มีการกล่าวถึงสภาวะธรรมที่ปรากฏในพระอภิธรรมมัตถสังคหะ และคัมภีร์วิสุทธิมัตต์ประกอบการอธิบายด้วย, ส่วนสำนักวิปัสสนาวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ได้ประยุกต์หลักการพิจารณาหมายใจและอิริยาบถออกมาเป็นหลักการใหม่แบบ “พองหนอ-ยุบหนอ” โดยสังเกตการเคลื่อนไหวของหน้าท้องขณะหายใจเข้า-ออก มีคำภาวนาเฉพาะ ซึ่งทำให้เกิดสมาธิได้ระดับหนึ่ง ส่วนใหญ่จะใช้ความรู้จากคัมภีร์วิสุทธิมัตต์ในการอธิบายลำดับญาณขั้นต่าง ๆ ไม่เน้นถึงหลักสภาวะธรรมในพระอภิธรรมมัตถสังคหะ

พระมหาณิพนธ์ สุขอ้วน^{๓๔} ได้ทำการวิจัยเกี่ยวกับสมาธิตามหลักพระพุทธศาสนา กับความฉลาดทางอารมณ์ของเยาวชนกรุงเทพมหานครในปัจจุบัน ได้กล่าวเกี่ยวกับสมาธิไว้ว่า สมาธิตามหลักพระพุทธศาสนาเมื่อนำไปปฏิบัติภาวนา ย่อมมีลักษณะ ๔ ประการ คือ พัฒนากาย พัฒนาพฤติกรรม พัฒนาจิต และพัฒนาปัญญา ซึ่งเป็นทั้งการพัฒนาความฉลาดทางอารมณ์ (EQ) และพัฒนาเชาวน์ปัญญา (IQ) เยาวชนที่ปฏิบัติสมาธิภาวนาตามหลักพระพุทธศาสนา จึงเป็นผู้พัฒนาการทางอารมณ์ และพัฒนาการทางสติปัญญาด้วย จากการวิจัยวิธีการสอนปฏิบัติสมาธิตามวัดตัวอย่างในกรุงเทพฯและปริมณฑล ๖ วัด พบว่า ส่วนใหญ่มีวิธีการสอนการฝึกสมาธิต่างกัน คือ วัดบวรนิเวศวิหารยึดหลักสติปัญญา ๔ และอานาปานสติ, วัดธรรมมงคลและวัดโศการาม ปฏิบัติโดยใช้คำบริกรรมว่า “พุทโธ”, วัดสนามโน ใช้การฝึกสติสัมปชัญญะโดยกำหนดการเคลื่อนไหวที่สร้างขึ้นเฉพาะ ๑๔ ท่า, วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ปฏิบัติตามหลักสติปัญญา ๔ โดยใช้คำบริกรรมว่า “หนอ” เช่น “พองหนอ ยุบหนอ” “เห็นหนอ” ได้ยินว่า “ได้ยินหนอ” เป็นต้น, วัดปากน้ำปฏิบัติโดยใช้คำภาวนาว่า “สัมมาอะระหัง”

^{๓๓} มาลี อาณากุล. “การศึกษาเปรียบเทียบกรรมฐานในคัมภีร์พระอภิธรรมมัตถสังคหะ กับคัมภีร์วิสุทธิมัตต์และวิธีปฏิบัติกรรมฐานของสำนักวิปัสสนาอ้อมน้อยกับวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์.” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนารับเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ, ๒๕๑๕), บทคัดย่อ.

^{๓๔} พระมหาณิพนธ์ สุขอ้วน. “สมาธิตามหลักพระพุทธศาสนา กับความฉลาดทางอารมณ์ของเยาวชนกรุงเทพมหานครในปัจจุบัน.” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ, ๒๕๔๗), บทคัดย่อ.

๑.๘ คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

บทบาท หมายถึง ความสำคัญของสมาธิ ต่อการปฏิบัติวิปัสสนา ตามที่ปรากฏในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา (พระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา)

สมาธิ หมายถึง ภาวะที่จิตสงบนิ่งจับตั้งมั่นอยู่ที่อารมณ์อันเดียว สมาธิที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้มุ่งหมายถึงระดับของสมาธิ ๓ ระดับ คือ ๑.ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ ๒. อุปจารสมาธิ สมาธิที่จวนแน่ว ๓. อัปนาสมาธิ สมาธิที่แน่วแน่ หรือสมาธิที่แนบสนิท

สมาธิที่ไม่ได้ใช้ในการวิจัย ได้แก่ สมาธิในวิปัสสนา ๓ ประการ คือ ๑.สุญญตสมาธิ ๒.อนิมิตตสมาธิ ๓.อัปเนหิตสมาธิ เนื่องจากสมาธิทั้ง ๓ นี้ แม้จะใช้คำว่าสมาธิ แท้ที่จริงแล้วเป็นชื่อของปัญญา หรือ เป็นตัวปัญญาที่รู้เห็นใคร่ลักษณะ

วิปัสสนา หมายถึง การใช้ปัญญาพิจารณาเห็นสิ่งต่างๆ ตามสภาวะที่เป็นจริง ซึ่งมีข้อปฏิบัติในการฝึกฝนอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งสิ่งต่าง ๆ ตรงตามความเป็นจริง เรียกว่า “วิปัสสนากรรมฐาน”

สำนักวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม หมายถึง สำนักที่มีการเจริญวิปัสสนา โดยเน้นการใช้สติและปัญญาระลึกรู้และรู้เท่าทันรูปนามที่เป็นอารมณ์ปัจจุบัน โดยไม่มีคำบริกรรมกำกับในการปฏิบัติ ไม่มีรูปแบบในการปฏิบัติ เช่น รูปแบบทำนั่ง ทำเดิน เป็นต้น และไม่เน้นความสำคัญของสมาธิ โดยใช้สมาธิเท่าที่จำเป็นเพียงขณิกสมาธิเท่านั้น ซึ่งสำนักที่ใช้เป็นขอบเขตในการวิจัยครั้งนี้ ได้แก่ สำนักวิปัสสนาสายรูปนามตามแนวคำสอนของอาจารย์แนบ มหานีรานนท์

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ ๒

วิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม

๒.๑ ความเป็นมาของวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่เป็นการปฏิบัติแบบวิปัสสนาล้วน กำลังเป็นที่นิยมของผู้ปฏิบัติและเจริญแพร่หลายในปัจจุบัน คือ วิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม ซึ่งอาจารย์ผู้ก่อให้เกิดการปฏิบัติในรูปแบบของสายรูปนาม คือ อุบาลิกานเนบ มหานีรานนท์ มีประวัติโดยสังเขปดังนี้*

ท่านอาจารย์เนบ มหานีรานนท์เป็นบุตรของพระยาสัคนานุกูล อดีตเจ้าเมืองกาญจนบุรี และคุณหญิงแปลก นางพระกำนัลในรัชกาลที่ ๕ เมื่อพ.ศ. ๒๔๗๔ อายุประมาณ ๓๔ ได้เกิดมีความรู้สึกจากผลการปฏิบัติของคนว่า วิธีที่จะละกิเลสให้ลดน้อยถอยลงไปสู่ทางพระนิพพาน ได้นั้นน่าจะต้องรู้ผู้ที่อภิมภิมปัจจุบันเท่านั้น จึงได้เที่ยวแสวงหาพระอาจารย์ต่าง ๆ ที่จะบอกทางที่เป็นปัจจุบันให้เข้าใจ ในที่สุดก็ได้พบพระอาจารย์วิลาส ซึ่งเป็นภิกษุชาวพม่า อดีตพระอธิการวัดปรก ครอบจักร์ เขตยานนาวา กรุงเทพฯ เมื่อพ.ศ. ๒๔๗๕ ท่านได้แนะนำว่า การเจริญธรรม ต้องเจริญโดยกำหนดปัจจุบันอารมณ์ได้ตลอดทั้งหมดทุกทวาร คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ จึงได้เหตุผลตรงกัน และได้มอบตัวเป็นศิษย์ท่านทันที

พระอาจารย์วิลาสได้สอนให้ทำความเข้าใจใน รูปนาม อันเป็นอารมณ์ปัจจุบัน ตลอดทั่วทั้ง ๖ ทวาร เรียนอารมณ์รูปนามอยู่ ๗ วัน จึงได้เริ่มเข้าปฏิบัติโดยมีพระอาจารย์วิลาสเป็นผู้กำกับตรวจสอบประมาณปีเศษ และประสบผลสำเร็จดีกว่าบรรดาศิษย์ทั้งปวง จากนั้นได้ศึกษาอภิธรรมจากพระอาจารย์วิลาสต่อไปอีกหลายปี โดยมีลามชาวพม่าคอยช่วยเหลือ และได้รับคำสอนจากท่านพระอาจารย์รูปนี้เป็นอย่างคิเลศทั้งหมด จนพระอาจารย์ขอร้องให้ท่าน ทำหน้าที่เป็นอาจารย์วิปัสสนาและสอนพระอภิธรรมแทนท่าน

นับตั้งแต่นั้นมาอาจารย์เนบ มหานีรานนท์ จึงได้บุกเบิกให้มีการเรียนการสอนพระอภิธรรม และการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนามในประเทศไทย พร้อมทั้งได้เดินทางไปอบรมสอนวิปัสสนา และสนับสนุนการตั้งสำนักปฏิบัติวิปัสสนาในที่ต่าง ๆ นอกจากนี้ ยังได้จัดให้มีการพิมพ์หนังสือสำหรับประกอบการเรียนการสอนพระอภิธรรมมัตถสังคหะ และหนังสือที่เกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานอีกมากมาย นับเป็นการบุกเบิกหนังสือพระอภิธรรมและวิปัสสนาสายรูปนาม ยุคแรก ๆ ของประเทศไทย

ปัจจุบันสำนักปฏิบัติวิปัสสนาที่ยึดถือการเจริญวิปัสสนาตามรูปแบบของสายรูปนาม และตามแนวทางการปฏิบัติของอาจารย์เนบ มหานีรานนท์ มีดังนี้

* เนบ มหานีรานนท์, ธรรมวิชัย (กรุงเทพมหานคร: บริษัท วิ.อินเตอร์ พริน จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๓-๕.

* เนบ มหานีรานนท์, วิสุทธิ ๗ (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๗), หน้า ๒๒๓-๒๒๔.

๑. มุลนิธิแนบมหานีรานนท์ เลขที่ ๘๔/๑ หมู่ ๑ ถ.พุทธมณฑลสาย ๕ ต.บางกระทึก อ.สามพราน จ.นครปฐม
๒. สำนักปฏิบัติวิปัสสนาอ้อมน้อย ค.อ้อมน้อย อ.กระทุ่มแบน จ.สมุทรสาคร
๓. สำนักปฏิบัติธรรมมูลนิธิกาญจนารามมูลนิธิ ต.หนองปรือ อ.บางละมุง จ.ชลบุรี
๔. สำนักปฏิบัติธรรมวิวิญญะ มูลนิธิปรางค์สำเร็จราชย์ วัดเขาสนามชัย ต.หนองแก อ.หัวหิน จ.ประจวบคีรีขันธ์
๕. สำนักปฏิบัติวิปัสสนาวัดขามสะแกแสง ต.พะวงด อ.ขามสะแกแสง จ.นครราชสีมา

๒.๒ ความหมายของวิปัสสนา

วิปัสสนามีความหมายตามพระไตรปิฎก^๑ คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญาปัญญาทริย ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศาตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือ ปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิ

วิปัสสนา เมื่อแสดงความหมายตามรูปศัพท์ แยกออกเป็น ๒ คำคือ วิ+ปัสสนา วิ แปลว่า พิเศษ, ปัสสนา แปลว่า การเห็นแจ้ง วิปัสสนาจึงแปลว่า การเห็นแจ้งเป็นพิเศษ และการเห็นแจ้งเป็นพิเศษซึ่งเป็นตัวปัญญาหรือวิปัสสนานี้ คือ การพิจารณาเห็นสังขาร (เบญจขันธ์ หรือ รูปนาม) โดยความเป็นไตรลักษณ์ ท่านแสดงบาลีไว้ว่า “สงฺขาร อนิจฺจาทีหิ วิวิเชหิ อากาเรหิ ปสฺสตีติ วิปสฺสนา แปลว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็นสังขารทั้งหลาย โดยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ชื่อว่า วิปัสสนา^๒

วิปัสสนาที่แปลว่า การเห็นแจ้ง หรือ วิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้งนี้ หมายความว่า^๓ ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือ ให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือ ตามที่สิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิดรู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าทีต่อโลกและชีวิตใหม่ ทั้งท่าทีแห่งการมอง การรับรู้ การวางจิตใจ และความรู้สึกรู้เห็นทั้งหลาย ความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เกิดเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในระหว่างการปฏิบัตินั้น เรียกว่า ญาณ มีหลายระดับ ญาณสำคัญในขั้นสุดท้ายเรียกว่า วิชชา เป็นภาวะ

^๑ อภ.ถ.๓๔/๑๐/๒๐.

^๒ สกฺขณฺ.๑.๑๐๐.๑๘๑.๑๕๘; ปฏิส.๑.๑/๑๐๖.๓๒๘.๓๓๕; วิสุทธิ.ฎีกา.๓/๓๔๑: เนติวิภาวินี ๓๑.

^๓ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๐๖.

ตรงข้ามที่กำจัดอวิชชา คือ ความหลงผิดไม่รู้แจ้งไม่รู้จริงให้หมดไป...ญาณและวิชา จึงเป็นจุดมุ่ง
ของวิปัสสนา เพราะนำไปสู่วิมุตติ คือ ความหลุดพ้นเป็นอิสระที่แท้จริงซึ่งยั่งยืนถาวร

วิปัสสนา เป็นชื่อของปัญญาที่รู้รูปนามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา^๖ เป็นปัญญาที่เข้าไปรู้
เห็นรูปนามตามความเป็นจริง คือ รูปนามมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็น
อนัตตา คือ บังคับบัญชาไม่ได้ ดังนั้น การเจริญวิปัสสนา ก็ต้องกำหนดรู้อยู่ที่รูปนาม ตามเป็นจริงว่า
มีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และบังคับบัญชาไม่ได้^๗ การพิจารณาเห็นสิ่งที่
อยู่รอบตัวเราและในตัวเราตามความเป็นจริง ไม่ใช่ตามที่ปรากฏ เพราะสิ่งที่ปรากฏแก่เราส่วนมาก
เป็นสมมติสังขะ จริงตามสมมติบัญญัติกันขึ้น ไม่ใช่ปรมาตตสังขะ หรือสภาวะธรรม^๘

เมื่อกล่าวโดยสรุป วิปัสสนา หมายถึง ปัญญาที่พิจารณาเห็นสังขาร (เบญจขันธ์ หรือ รูป
นาม) ตามความเป็นจริง มีลักษณะของการเห็นแจ้งอยู่ ๒ ประการ คือ^๙

๑. การเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่มาปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดย
ความเป็นรูปนาม
๒. การเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่มาปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดย
ความเป็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุภะ

๒.๓ อารมณ์ของวิปัสสนา

อารมณ์ของวิปัสสนา ก็คือ รูปธรรม นามธรรม สิ่งทั้งหลายในโลกนี้ทั้งหมดรวมลงเป็น ๒
คือ รูปธรรม กับนามธรรม สิ่งที่อยู่ในวิสัยของตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นรูปธรรม สิ่งที่อยู่ในวิสัยของ
ใจก็เป็นนามธรรม^{๑๐} รูปธรรม หมายถึง สิ่งที่มีรูป สิ่งที่เป็นรูป ได้แก่ รูปขันธ์ทั้งหมด, นามธรรม
หมายถึง สิ่งที่ไม่มียรูป คือ รู้ไม่ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่รู้ได้ด้วยใจ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณ^{๑๑} เรียกสั้น ๆ ว่า รูปนาม มีอยู่ที่ตัวเราในขณะที่รับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ ดังนี้

ทางตา	สิ่งที่เห็นเป็นรูป	การเห็นเป็นนาม
ทางหู	เสียงที่ได้ยินเป็นรูป	การได้ยินเป็นนาม
ทางจมูก	กลิ่นเป็นรูป	การรู้กลิ่นเป็นนาม
ทางลิ้น	รสเป็นรูป	การรู้รสเป็นนาม
ทางกาย	กายสัมผัสต่าง ๆ เป็นรูป	การรู้กายสัมผัสเป็นนาม

^๖ แนบ มหานิรวันนธ์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน (กรุงเทพมหานคร: พัฒนาวิทยการพิมพ์, ๒๕๓๑), หน้า ๑.

^๗ พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรวิสี), วิปัสสนาภูมิ (กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๑๖.

^๘ วคิน อินทสระ, กรรมฐานหรือภาวนา, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์บรรณกิจ ๑๕๕๑ จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๖๘.

^๙ พระภัทรธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, สมถกรรมฐานที่ปณี (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๓๕), หน้า ๑๘-๑๙.

^{๑๐} วคิน อินทสระ, โอวาทปาติโมกข์, หน้า ๑๕๕.

^{๑๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์ (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๗), หน้า ๑๒๐.

ทางใจ อริยาบถใหญ่, อริยาบถย่อยเป็นรูป การกำหนดรู้อริยาบถเป็นนาม
 อารมณ์ที่เกิดกับใจเป็นรูปและนาม การรับรู้อารมณ์ทางใจเป็นนาม
 อนึ่ง อารมณ์ของวิปัสสนา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ เมื่อจัดเป็นหมวดหมู่แล้ว มี ๖ ประการ คือ
 ขั้น ๕ อาขยณะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจสมุปบาท ๑๒ รวมเป็นวิปัสสนาภูมิ ๖
 ว่าโดยย่อมี ๒ ประการ คือ รูปและนาม ซึ่งเป็นตัวกรรมฐานที่จะนำไปใช้ในการปฏิบัติเพื่อให้เกิด
 ปัญญา

รูปและนามที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนานี้ จะต้องเป็นรูปนามที่เป็นปัจจุบันเท่านั้น จะไม่ใช่
 รูปนามที่เป็นอดีตและอนาคตมาเป็นอารมณ์ เพราะการนำเอารูปนามที่เป็นอดีตดับไปแล้ว และรูป
 นามที่เป็นอนาคตที่ยังไม่เกิดขึ้นมาเป็นอารมณ์ จะไม่เป็นที่ตั้งแห่งปัญญาที่จะเห็นรูปนามโดยความ
 เป็นใครสักคนได้ ทั้งจะเป็นเหตุให้เป็นผู้ที่ติดอยู่กับสิ่งที่เป็อดีต หรือ มุ่งหวังรอยคอกับสิ่งที่เป็
 อนาคต ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

“บุคคลไม่ควรคำนึงถึงอดีต (สิ่งที่ล่วงแล้ว) และไม่ควรมุ่งหวังอนาคต (สิ่งที่ยัง
 ไม่มา) สิ่งใดเป็นอดีต สิ่งนั้นก็ล่วงไปแล้ว และสิ่งที่เป็อนาคต ก็ยังไม่ถึง
 บุคคลใดเห็นแจ้งปัจจุบันธรรม ไม่อ่อนแอ ไม่คลอนแคลนในธรรมนั้น ๆ
 บุคคลนั้นพึงเจริญธรรมนั้นเนื่อง ๆ ให้ปรุโปร่งเถิด”^{๑๖}

คำว่า “ปัจจุบัน” มี ๒ อย่าง คือ ปัจจุบันธรรม และปัจจุบันอารมณ์, รูปและนามที่กำลัง
 เกิดขึ้นเป็นไปอยู่เฉพาะหน้าในเวลานั้น ยังไม่หมดไป ครบเท่าที่ยังมีปัจจัย ชื่อว่า ปัจจุบันธรรม
 เช่น จักขุวิญญาณที่เกิดขึ้นกำลังเห็นรูปอยู่ โสทวิญาณที่เกิดขึ้นกำลังได้ยินเสียงอยู่ อาการมณ์ที่
 กำลังเป็นไปของบุคคลผู้ทรงกายอยู่ในอริยาบถนั่งอย่างนี้เป็นต้น ส่วนนามก็คื รูปก็คืซึ่งกำลังเป็นไป
 อยู่ในเวลานั้น และจิตกำลังรู้อยู่ เช่น รูปที่จิตคือจักขุวิญญาณกำลังเห็นอยู่ เสียงที่จิตคือ โสทวิญาณ
 กำลังได้ยินอยู่ เป็นต้น ชื่อว่าปัจจุบันอารมณ์^{๑๗} กล่าวโดยสรุปคือ รูปนามที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะ
 หน้า เรียกว่า ปัจจุบันธรรม เมื่อผู้ปฏิบัติจับเอารูปนามที่เป็นปัจจุบันธรรมมาเป็นอารมณ์ รูปนามที่
 เป็นปัจจุบันธรรมนั้น ชื่อว่าปัจจุบันอารมณ์หรืออารมณ์ปัจจุบัน^{๑๘} ลักษณะของอารมณ์ปัจจุบัน คือ

๑. ต้องเป็นอารมณ์ที่กำลังปรากฏเฉพาะหน้าของผู้ปฏิบัติ
๒. ต้องเป็นสภาวะรูปนาม อันเป็นปรมาตถ์ คือ ปราศจากสัตว์ บุคคล ตัวคน
๓. ต้องเป็นอารมณ์ในสติปัญญา
๔. ต้องเป็นรูปนามอันเป็นที่อาศัยเกิดของกิเลส
๕. ต้องไม่เป็นการทำขึ้นด้วยความปรารถนา เพื่อเห็นรูป-นาม เพื่อเห็นความเกิดดับ

^{๑๖} บ.อ. ๑๔/๕๒๗/๓๔๘.

^{๑๗} ใจวิวัฒน์ กปิตกาญจน์, ขุขอลดับทุกข์ เล่ม ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพมหานคร: พระศิวการพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๕๒-๕๓.

^{๑๘} แนบ มหานิรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๘.

๒.๔ หลักของการปฏิบัติวิปัสสนาสายรูปนาม

สำนักวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม ให้ความสำคัญกับการศึกษาเบื้องต้นในเรื่องวิปัสสนาเป็นอย่างมาก โดยจัดหลักสูตรการศึกษาด้านคันถธุระ ออกเป็น ๒ ด้าน^๕ คือ

ด้านปริยัติ ศึกษาอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริจเฉท ๑ - ๘, ธรรมสังคณีปกรณ์, มหาปิฎกฐาน, คัมภีร์วิสุทธิมัทคค์

ด้านปฏิบัติ ศึกษารูปนามตามวิปัสสนาภูมิ ๖ และสติปิฎกฐานในการพิจารณาอิริยาบถ

ส่วนด้านวิปัสสนาธุระ ได้จัดให้มีการปฏิบัติวิปัสสนา ตามสาขาของวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม โดยจัดตั้งสำนักงานวิปัสสนาขึ้น ชื่อว่า “สำนักงานมูลนิธิเนบมหานิรานนท์” ๘๔/๑ หมู่ ๒ ต. พุทธมณฑลสาย ๕ ต. บางกระพิก อ. สามพราน จ. นครปฐม เปิดรับผู้ปฏิบัติทั้งบรรพชิตและฆราวาสโดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใด ๆ ทั้งสิ้น

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม มีหลักการของการปฏิบัติมากมาย ประเด็นสำคัญของการปฏิบัติ สรุปได้ ๕ ประการ ดังนี้

๑. หลักการโดยสังเขป
๒. หลักการปฏิบัติ ๑๕ ข้อ
๓. การกำหนดรูปนามทางทวารทั้ง ๖
๔. กำหนดรู้อิริยาบถใหญ่และอิริยาบถย่อย
๕. ทุกข์และการกำหนดรู้ทุกข์

๒.๔.๑ หลักการโดยสังเขป

สำหรับผู้ปฏิบัติมือใหม่ ก่อนจะเริ่มลงมือปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จะต้องทำความเข้าใจในเรื่องวิปัสสนาเบื้องต้น รู้หลักการกำหนดรูปนามที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ตลอดจนถึงวิธีการกำหนดดับอารมณ์ปัจจุบัน ข้อควรรู้เบื้องต้นก่อนการเจริญวิปัสสนา มีหลักโดยสังเขป^๖ ดังนี้

๑. วิปัสสนาคืออะไร ?
๒. อารมณ์ของวิปัสสนาได้แก่อะไรบ้าง ?
๓. ประโยชน์ของวิปัสสนามีอย่างไร ?
๔. ธรรมะที่เป็นอุปการะแก่วิปัสสนามีอะไรบ้าง ?

^๕ เนบ มหานิรานนท์, เนบแนวการปฏิบัติ (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๔), หน้า ๑๑๔.

^๖ เนบ มหานิรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑-๒.

วิปัสสนาคืออะไร ? โดยหลักการแล้ว วิปัสสนาเป็นชื่อของปัญญา และปัญญานี้จะต้องรู้หรือเห็นรูป-นามไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตนเท่านั้น ถ้าปัญญารู้อย่างอื่นนอกจากที่กล่าวมานี้แล้ว เช่น เห็นพระพุทธเจ้า เห็นสวรรค์ เห็นนรก หรือเห็นอื่น ๆ อะไรก็ตาม การรู้เห็นเช่นนั้นไม่ชื่อว่า วิปัสสนา

อารมณ์ของวิปัสสนาได้แก่อะไร ? หลักการของวิปัสสนากล่าวว่าเป็นปัญญาที่เห็นสภาวะรูปนาม หรือขั้นที่ ๕ เป็นไตรลักษณ์ การเจริญวิปัสสนาจะต้องดูหรือจะต้องพิจารณาอะไรจึงจะเห็นไตรลักษณ์ ก็ต้องดูหรือต้องรู้รูปนามที่เป็นอารมณ์ปัจจุบัน ถ้าดูอย่างอื่นก็จะไม่มีเหตุผลพอที่จะรู้หรือเห็นสภาวะของชีวิตตามความเป็นจริง

ประโยชน์ของวิปัสสนามีอย่างไร ? ประโยชน์เบื้องต้น คือ ทำลายความเห็นผิดที่เห็นรูปนามว่าเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน เป็นสิ่งสวยงาม และประโยชน์ในที่สุดทำให้ถึงสันติสุข คือ พระนิพพาน

๒.๔.๒ หลักการปฏิบัติ ๑๕ ข้อ

เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๑ อาจารย์บุญมี เมธางกูร ได้จัดให้มีสัมมนาเกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนาขึ้นที่พุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ผู้ร่วมสัมมนาที่สำคัญในครั้งนั้น คือ อาจารย์แนบ มหานิรานนท์ พระอาจารย์สุนทร จิตกาโม พระอาจารย์ประสาธ สุขเดือน อาจารย์เต็ม สุวิกรม และพระนิเทศสร สุนทร ทั้งนี้เป็นการสนทนาถาม-ตอบเรื่องการปฏิบัติวิปัสสนาสงเคราะห์เข้ากับวิปัสสนาญาณ ๑๖ มีพระอาจารย์สุนทร จิตกาโม กับ พระอาจารย์ประสาธ สุขเดือน เป็นผู้ถาม และอาจารย์แนบ มหานิรานนท์ เป็นผู้ตอบ

ผลการสัมมนาถาม-ตอบในครั้งนั้น ทางพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย ได้รวบรวมเป็นข้อสรุปเกี่ยวกับหลักการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานได้ ๑๕ ข้อ และถือเป็นการประยุกต์หลักสติปัญญาเพื่อการปฏิบัติแนวทางหนึ่ง ซึ่งสำนักวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม ตามแนวทางของอาจารย์แนบ มหานิรานนท์ ได้ใช้เป็นหลักปฏิบัติมาจนทุกวันนี้ หลักการปฏิบัติ ๑๕ ข้อ^{๓๓} มีดังนี้

๑. ผู้จะเข้าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานต้องศึกษาถึงภูมิของวิปัสสนาก่อน ภูมิของวิปัสสนากล่าวโดยย่อได้แก่ นามและรูป ๒ อย่าง เพราะนามและรูปนี้จะต้องเป็นวัตถุที่ถูกพิจารณา คือ ถูกเพ่ง นามและรูปนี้จะเป็นตัวกรรมฐานของวิปัสสนา จึงจำเป็นต้องเข้าใจลักษณะที่แตกต่างกันของนามและรูปให้ถูกต้อง
๒. กำหนดนาม-รูปในขณะที่ปัจจุบันเสมอ นาม-รูปที่ยกขึ้นสู่การพิจารณา หรือ เป็นตัวกำหนดของวิปัสสนานั้น คือ นาม-รูปที่ปรากฏอยู่ที่ตัวเราเอง ต้องรู้สภาวะ คือ ความจริงที่ปรากฏอยู่ที่ตัวเอง แล้วกำหนดนาม-รูปในขณะที่ปัจจุบัน ใช้คำว่าดูหรือกำหนดก็ได้

^{๓๓} <http://abhidhamonline.org/15Principle.htm>

๓. ต้องรู้สึกตัวอยู่ว่าขณะนั้นกำหนดนามอะไร หรือกำหนดรูปอะไร ผู้ปฏิบัติต้องมีนาม-รูปรองรับความรู้สึกอยู่เสมอ ความรู้สึกที่ปรากฏขณะเจริญกรรมฐาน จะต้องมินามหรือรูปเป็นตัวถูกรู้ จะเป็นนามอะไร รูปอะไรก็ได้ ถ้าขณะใดมิได้กำหนดนามหรือรูปแม้จะมีสติรู้อยู่ กำหนดอยู่ก็ตามพึงทราบขณะนั้นว่า จิตได้คดออกจากทางวิปัสสนาหรือสติปัญญาเสียแล้ว ต้องขณามหรือรูปกลับขึ้นสู่ความรู้สึกใหม่ ต้องระลึกว่า การกำหนดตามหลักสติปัญญาแล้ว ต้องมินาม-รูปเป็นอารมณ์อยู่เสมอ
๔. ห้ามมีความต้องการ ขณะกำหนดหรือดูนาม-รูปอยู่ ผู้ปฏิบัติต้องระวังมิให้เกิดความรู้สึกต้องการหรือมิให้เกิดความรู้สึกว่า กำหนดเพื่ออะไร เช่น ต้องการเห็นนาม-รูป หรือต้องการเห็นนาม-รูปเกิดดับ หรือต้องการให้เกิดวิปัสสนาญาณ เช่นนี้เป็นความรู้สึกที่ไม่ถูกต้อง
๕. ไม่ให้กำหนดรูปและนามไปพร้อมกัน ขณะใดกำหนดรูปอยู่ ก็ต้องกำหนดเฉพาะรูป ขณะใดกำหนดหรือดูนามอยู่ ก็ต้องกำหนดเฉพาะนาม จะกำหนดนามและรูปพร้อมกัน ในขณะเดียวกันหรือในอารมณ์เดียวกันไม่ได้
๖. ไม่ควรรู้ิริยาบถโดยไม่จำเป็น ผู้ปฏิบัติไม่ควรใช้ิริยาบถย่อย เช่น เคลื่อนไหว เหยียด คู้ ก้ม เงย เหลียวซ้าย-ขวา เป็นต้น หรือิริยาบถใหญ่ เช่น ยืน เดิน นั่ง นอน โดยไม่จำเป็น จะเปลี่ยนิริยาบถก็ต่อเมื่อเกิดทุกข์ เช่น ปวดเมื่อย หรือมีเหตุจำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น
๗. ถ้ามีความจำเป็นต้องเปลี่ยนหรือต้องใช้ิริยาบถต้องรู้เหตุนั้นก่อนว่า เปลี่ยนเพราะเหตุอะไร เหตุผลในการเปลี่ยนิริยาบถนี้มีความสำคัญมาก ผู้ปฏิบัติที่ต้องใช้หรือต้องเปลี่ยนิริยาบถย่อยหรือใหญ่ก็ตาม ให้รู้เหตุที่จำเป็นนั้นก่อน จึงค่อยเปลี่ยนหรือใช้ิริยาบถนั้น
๘. อย่าทำิริยาบถให้ผิดปกติ เราเคยนั่งอย่างไร เคยเดินอย่างไร เคยนอนอย่างไร เมื่อเข้ากรรมฐาน ก็นั่งอย่างนั้น ไม่ต้องนั่งให้ผิดปกติ ไม่ต้องเดินให้ผิดปกติ ส่วนมากผู้เข้ากรรมฐานมักเข้าใจว่าต้องนั่งขัดสมาธิก่อน แล้วจึงกำหนด สำหรับวิปัสสนาไม่จำเป็น นั่งอย่างไรก็ได้เปลี่ยนิริยาบถตามสะดวก นั่งอย่างไรทำอย่างไรก็ได้ตามปกติ แต่ขอให้รู้อยู่ในทำนองนั้น คือในรูปนั้น ๆ เท่านั้นจะเป็นทำนอง หรือทำนองก็ตาม ขณะกำหนดทำนองหรือทำนองจะรู้สึกตัวด้วยสติสัมปชัญญะเสมอว่า กำลังกำหนดหรือดูรูปอะไรอยู่ ถ้ากำหนดทำนอง คือ ดูทำนองก็ให้รู้สึกว่าขณะนี้กำลังดูรูปนั่ง ถ้ากำหนดทำนอง คือ ดูทำนองก็ให้รู้สึกว่าขณะนี้กำลังดูรูปนอนอยู่ ทำนองเดียวกัน ในการดูรูปอื่นหรือรูปเดินก็ตาม ต้องรู้สึกเสมอว่า ขณะนี้กำลังดูรูปอะไร หรือกำลังดูนามอะไรอยู่
๙. ไม่ให้ประคองิริยาบถมากจนผิดปกติ ผู้ปฏิบัติบางท่าน ขณะเดินก็พยายามประคองิริยาบถมาก ค่อย ๆ ยกเท้า ก้าวเท้าอย่างช้า ๆ คล้ายหุ่นยนต์ ขณะยกมือหรือใช้ิริยาบถอื่น ๆ ก็รู้สึกว่าจะประคองมากจนผิดปกติ ความระวัง ิริยาบถจนผิดปกติเช่นนี้ เป็นการทำ

เพื่อความต้องการ ความต้องการจะแฝงอยู่ในความรู้สึกนั้น ความต้องการเป็นโลภะ เป็นกิเลส จึงสร้างท่าทางและอิริยาบถที่ผิดธรรมชาติขึ้นมาโดยไม่รู้ตัว ทั้งนี้แทนที่การปฏิบัตินี้จะเป็นไปเพื่อละกิเลส จะกลายเป็นการพอกพูนกิเลสที่แฝงอยู่ในการใช้ อิริยาบถต่าง ๆ ฉะนั้น ความรู้สึกเช่นนี้จึงไม่ถูกต้อง ผู้ปฏิบัติต้องคอยสังเกตเจตนาที่แฝงเร้นของตนเองอยู่เสมอ

๑๐. ขณะเข้ากรรมฐาน ห้ามทำสิ่งที่ไม่จำเป็น หากไม่จำเป็นแล้ว ไม่ให้ทำการงานใด ๆ ทั้งสิ้น การพูดถ้าไม่จำเป็นไม่ให้พูดคุยกันระหว่างผู้ปฏิบัติด้วยกัน การนั่ง นอน ยืน เดิน อ่านหนังสือ ก็ไม่ควรทำ ถ้าไม่มีเหตุให้ต้องทำ แม้กระทั่งการรับประทานอาหาร การดื่ม ในเวลาที่ไม่หิว ไม่กระหาย เป็นต้น
๑๑. ก่อนทำสิ่งใด ต้องรู้เหตุจำเป็นก่อน ก่อนจะใช้อิริยาบถ หรือก่อนจะทำสิ่งใด เช่น กินข้าว อาบน้ำ ถ่ายอุจจาระ ถ่ายปัสสาวะ หรือนั่ง นอน ยืน เดิน ต้องรู้ว่าทำเพราะมีความจำเป็น หรือมีเหตุให้ต้องทำ ไม่ทำไม่ได้เป็นต้น ผู้ปฏิบัติที่ไม่ได้สังเกต บางขณะอาจลุกขึ้นเดินโดยไม่ทราบเหตุผลที่ลุกขึ้นว่าจะลุกขึ้นไปเดินเพราะอะไร บางครั้งมีความตั้งใจจะเดินกรรมฐาน การตั้งใจเช่นนี้ก็ไม่ต้องสงสัย หรือบางครั้งกำลังเดินอยู่ นึกอยากจะทำเล็กน้อย อย่างนี้ก็ใช้ไม่ได้ เวลาจะเลิกจากการเดินก็ต้องรู้ว่าจำเป็นต้องเลิกจึงจะค่อยเลิก และจะต้องรู้เหตุของความจำเป็นด้วยว่า ที่ต้องเลิกนั้นเพราะเหตุใด เช่น เพราะเหตุรู้สึกเมื่อยล้า ความเมื่อยล้าบีบคั้นให้ต้องเลิกเดิน เป็นต้น ไม่ใช่เราอยากเลิก ความหมายของความจำเป็นนั้น ก่อนข้างลึกซึ้ง และต้องใช้ไหวพริบในการพิจารณาพอสมควร จึงจะสามารถกันความต้องการ และความไม่รู้ได้ สิ่งเหล่านี้ถ้าไม่ระวังให้ดี ความต้องการที่จะทำย่อมแฝงอาศัยอยู่ในความรู้สึกนั้นได้ เมื่อกิเลสเข้าอาศัยแล้ว จิตของผู้นั้นก็เข้าไม่ถึงวิสุทธิได้ ในสติปัญญามิบาลีว่า อนิสฺสิตฺตํ จ วิหริตี แปลว่า ตัณหาและทิฏฐิไม่อาศัยแล้ว (จึงจะเข้าถึงวิสุทธิได้)
๑๒. อย่าทำความรู้สึกที่ทำเพราะจะทำกรรมฐาน เวลาจะเดิน จะนั่ง จะนอน จะยืน ไม่ให้รู้สึกว่าจะเดินกรรมฐาน จะนั่งกรรมฐาน หรือจะนอนกรรมฐาน ไม่ให้รู้สึกว่าทำเพราะจะทำกรรมฐาน ทั้งนี้เพราะความรู้สึกที่ว่าตนกำลังทำกรรมฐานนั้น จะสร้างท่าทางที่ผิดปกติไปจากธรรมชาติที่ตนเคยเป็นอยู่โดยไม่รู้ตัว อิริยาบถที่สร้างขึ้นไม่ใช่ของจริง แต่เกิดขึ้นจากอำนาจกิเลสความต้องการ เป็นพื้นฐานของการมีอึดคาบังคับท่าทางต่าง ๆ ตามมา
๑๓. อย่าทำความรู้สึกในเวลาที่กำหนดว่า จะกำหนดเพื่อให้จิตสงบ อย่าทำความรู้สึกในขณะที่กำหนดนาม-รูปว่า จะกำหนดเพื่อให้จิตสงบ เพื่อให้ได้สมาธิ หรือตั้งใจว่า จะกำหนดเพื่อให้จิตอยู่ตรงนี้ ไม่ให้จิตเคลื่อนย้ายไปที่อื่น การมีความรู้สึกเช่นนี้ ไม่ถูกต้อง หรือบางครั้ง ขณะตั้งใจดูนาม-รูป มีความปรารถนาเพื่อให้เกิดปัญญา จะได้เห็นธรรม หรือดู

เพื่อให้ธรรมเกิดขึ้น ในระหว่างที่ดูนั้น หรือดูเพื่อต้องการให้ธรรมที่เราไม่ชอบนั้นหายไป อย่างนี้ก็ยังไม่ต้อง ผู้ปฏิบัติต้อง ไม่ให้ความรู้สึกดังกล่าวเกิดขึ้นในขณะที่ดูที่กำหนด

๑๔. เวลาทำกรรมฐาน ต้องทำใจให้เหมือนดูละคร อย่าไปร่วมเล่นละคร เช่น บังคับจะทำอย่างนั้น บังคับจะทำอย่างนี้ เป็นต้น เช่นนี้ใช้ไม่ได้ สำหรับวิปัสสนาต้องทำความรู้สึกให้เหมือนกับเราดูละคร อย่างนี้จิตจึงจะเข้าเป็นมัชฌิมา มิฉะนั้น จิตมักตกไปในอกิขณา และ โทมนัสเสมอ เมื่ออกิขณาและโทมนัสเกิดแล้ว ก็ยากที่ปัญญาจะเกิดได้

๑๕. ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาอย่าตั้งใจจนเกินกว่าเหตุ เช่น ตั้งใจจะทำให้จิตสงบหรือเป็นสมาธิ เป็นต้น

๒.๔.๓ การกำหนดรูปนามทางทวารทั้ง ๖ มีดังนี้

ทางตา คือ ขณะที่เห็น ภาพหรือสิ่งที่ถูกเห็นเป็นรูป การเห็นรูปหรือเห็นภาพเป็นนาม ในทางปฏิบัติให้กำหนดที่นามเห็น โดยให้ทำความรู้สึกคำว่า ดูนามเห็น ผู้ปฏิบัติมีหน้าที่ดูอย่างเฉยเท่านั้น คือ ดูเพื่อจะให้เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง เพราะการเห็นนั้น ไม่ใช่เราเห็น ไม่ใช่ตาเห็น ไม่มีใครเป็นผู้เห็น การเห็นนั้นเป็นนามธรรมชนิดหนึ่งชื่อว่า จักขุวิญญาณ ซึ่งเกิดมาจากรูป หรือรูปารมณ์กระทบกับประสาทตา การเห็น คือ จักขุวิญญาณ จึงเกิดขึ้น การกำหนดดูที่นามเห็นเพื่อละถอนความยึดถือผิดที่เกิดขึ้นว่า เราเห็น แท้จริง การเห็นนั้น ไม่ใช่สัตว์บุคคล ตัวคน เราเขา ไม่ใช่ชายหญิง

ทางหู คือ ขณะที่ได้ยิน เสียงที่ได้ยินเป็นรูป การได้ยินเสียงเป็นนาม ในทางปฏิบัติให้กำหนดที่นามได้ยิน เวลาปฏิบัติให้ทำความรู้สึกคำว่า ดูนามได้ยิน เหตุผลของการกำหนด เพื่อละถอนความยึดถือผิดว่า เป็นเราได้ยิน

ทางจมูก คือ ขณะได้กลิ่น กลิ่นเป็นรูป การรู้กลิ่นเป็นนาม ในทางปฏิบัติให้กำหนดที่รูปกลิ่น หรือ กำหนดรูปเหม็น รูปหอม การกำหนดความรู้สึกทางจมูกแตกต่างจากทางตาและทางหู เพราะการเหม็นหรือหอมไม่ได้อยู่ที่นาม คือ ความรู้สึกที่เหม็นหรือหอม ที่จริง เหม็นกับหอมนี้อยู่ที่ตัววัตถุ ดังนั้น เวลาปฏิบัติให้ทำความรู้สึกคำว่า ดูรูปกลิ่น หรือ รูปเหม็น รูปหอม เหตุผลของการกำหนด เพื่อละถอนความยึดถือผิดว่า เราเหม็น หรือ เราหอม

ทางลิ้น คือ ขณะรู้รส รสเป็นรูป การรู้รสเป็นนาม ในทางปฏิบัติจะต้องกำหนดที่รูปรส หรือ รูปเปรี้ยว รูปหวาน เช่นเดียวกับทางจมูก เพราะรสเปรี้ยว หรือ รสหวาน อยู่ที่ตัววัตถุ ไม่ได้อยู่ที่ความรู้สึก เวลาปฏิบัติให้ทำความรู้สึกคำว่า ดูรูปรส หรือ รูปเปรี้ยว รูปหวาน เหตุผลของการกำหนด เพื่อละถอนความยึดถือผิดว่า เราเปรี้ยว หรือ เราหวาน

ทางกาย คือ ขณะถูกต้อง ความเย็น ร้อน อ่อน แข็งที่มากกระทบถูกต้องกายเป็นรูป การรู้เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นนาม ในทางปฏิบัติต้องกำหนดที่รูป คือ อารมณ์ที่มากกระทบกายให้รู้สึกถึง

ความเป็น ความร้อน ความอ่อน ความแข็ง เพราะความเป็น ร้อน อ่อน แข็ง ขึ้นอยู่ที่วัตถุ ไม่ได้อยู่ที่ความรู้สึก ดังนั้น เวลาปฏิบัติให้ทำความรู้สึกได้ว่า รูปร้อน รูปร้อน รูปอ่อน รูปแข็ง หรือ เมื่อมีความปวดเมื่อย ให้ทำความรู้สึกได้ว่า คุณามปวด นามเหมื่อย เพื่อทำลายยึดถือว่า เราเย็น เราร้อน หรือ เราปวด เราเหมื่อย เป็นต้น

ทางใจ คือ ขณะรู้อารมณ์ทางใจ ทางใจนี้มีทั้งรูปและนาม แบ่งเป็น ๒ ประเภท ประเภทที่หนึ่ง ได้แก่อิริยาบถใหญ่ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน และอิริยาบถย่อย คือ การเคลื่อนไหวส่วนต่าง ๆ ของร่างกายเป็นรูปทางใจ ประเภทที่สอง การรู้อิริยาบถต่าง ๆ ตลอดจนความคิดนึก ฟุ้งซ่าน ง่วงนอน ตีใจ เสียใจ ชอบ ไม่ชอบ เป็นต้น เป็นนามทางใจ ในทางปฏิบัติให้กำหนดคู้ที่รูปทางใจ หรือ กำหนดนามทางใจก็ได้ การกำหนดรูปทางใจให้กำหนดที่อิริยาบถใหญ่ กับ อิริยาบถย่อย โดยให้ทำความรู้สึกได้ว่า รูปร้อน รูปเย็น รูปนั่ง รูปนอน และกำลังรูปในอิริยาบถย่อยต่าง ๆ ส่วนการกำหนดนามทางใจ ให้ทำความรู้สึกได้ว่า คุณามคิด คุณามฟุ้งซ่าน โกรธ ตีใจ เสียใจ ชอบ ไม่ชอบ เป็นต้น

ตารางที่ ๑ แสดงการกำหนดรูปนามทางทวาร ๖

ทวาร	ส่วนที่เป็นรูป	ส่วนที่เป็นนาม	กำหนดที่รูป/นาม	ทำความรู้สึกได้ว่า
ทางตา	รูปหรือสีที่จูกเห็น เป็นรูป	การเห็นรูป หรือสีเป็นนาม	กำหนดที่นามเห็น	คุณามเห็น
ทางหู	เสียงที่ได้ยินเป็นรูป	การ ได้ยินเสียง เป็นนาม	กำหนดที่นามได้ยิน	คุณามได้ยิน
ทางจมูก	กลิ่นต่าง ๆ เป็นรูป	การรู้กลิ่น เป็นนาม	กำหนดที่รูปกลิ่น	คู้รูปกลิ่น
ทางลิ้น	รสต่าง ๆ เป็นรูป	การรู้รสเป็นนาม	กำหนดที่รูปรส	คู้รูปรส
ทางกาย	ความเป็น,ร้อน, อ่อน, แข็งที่กระทบ กาย เป็นรูป	ความรู้สึกเย็น,ร้อน,อ่อน,แข็ง เป็นนาม	กำหนดที่รูปทางกาย หรือนามทางกาย ตามแต่สภาวะที่ ปรากฏชัดในขณะนั้น	คู้รูปเย็น,รูปร้อน ฯลฯ คุณามปวด คุณามเหมื่อย
ทางใจ	อิริยาบถใหญ่และ อิริยาบถย่อย เป็นรูปทางใจ	การรู้อิริยาบถต่าง ๆ และ ความคิดนึก,ความรู้สึกทางใจ เช่น รัก โกรธ ฟุ้งซ่าน เป็นนาม	กำหนดที่รูปทางใจ หรือนามทางใจ ตาม แต่สภาวะที่ปรากฏชัด ในขณะนั้น	คู้รูปนั่ง,รูปยืน,รูป เดิน,รูปนอนหรือคู้ นามคิด,ฟุ้งซ่านเป็น ต้นในขณะนั้น

๒.๔.๔ การกำหนดรู้อิริยาบถใหญ่และอิริยาบถย่อย

การกำหนดรูปนามในอิริยาบถ ๔ (ยืน เดิน นั่ง นอน) ตามสติปัญญาในหมวดอิริยาบถสำหรับผู้เริ่มปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานใหม่ ๆ ให้กำหนดคู้ที่รูปก่อน เพราะเป็นสภาพหยาบ รู้ได้ง่าย ส่วนนามเป็นสภาพที่ละเอียด รู้ได้ยาก เมื่อปฏิบัติไปจนกระทั่งสติปัญญามีความว่องไว และคมกล้า

มากขึ้น จะสามารถกำหนดรูปร่างซึ่งมีสภาพละเอียดได้ ในการกำหนดรูปในอิริยาบถ ๔ ให้กำหนดที่ท่า หรือ อากาของรูป โดยให้กำหนดตามอาการให้ถูกต้อง เช่น การยืนให้กำหนดที่ท่ายืน อากาของยืนว่า รูปยืน, การนั่งให้กำหนดที่ท่านั่ง อากาของนั่งว่า รูปนั่ง, การนอนให้กำหนดที่ท่านอน อากาของนอนว่า รูปนอน, ส่วนการเดินให้กำหนดที่ท่าทางที่เดิน หรือการก้าวเท้าว่า รูปเดิน

ขณะที่กำหนดรูปในอิริยาบถ ๔ ควรกำหนดรู้ด้วยสติสัมปชัญญะ ควรมีความรู้สึกกำกับว่า กำลังรูปรูปยืน รูปเดิน รูปนั่ง รูปนอน เพราะการทำความรู้สึกเช่นนี้ ก็เพื่อแยกรูปแต่ละรูป แต่ละส่วนออกจากกัน รูปยืน รูปเดิน รูปนั่ง รูปนอน เป็นคนละส่วน เป็นคนละรูปกัน มิใช่รูปอันเดียวกัน เพื่อทำลายฉนสัญญา คือ ความเห็นว่าเป็นกลุ่มเป็นก้อนของรูปร่าง ให้แยกออกจากกันเสียได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น ความรู้สึกที่เป็นตัวเป็นตนก็จะไม่เกิดขึ้นในขณะนั้น คงจะมีเฉพาะรูปยืน รูปเดิน รูปนั่ง รูปนอนและนามที่เข้าไปกำหนดรูปร่างเหล่านั้นเท่านั้น ท่านอาจารย์แนบ มหานิรานนท์ได้ให้เหตุผลว่า

“เวลาคุณนะ ต้องรู้สึกด้วยว่า รูปร่าง คือ ต้องมีรูปติดเข้าไปด้วย ถ้านั่งเลข ๑ ไม่ได้ หรือดูว่าเวลานั่งอยู่ เรารู้ว่านั่งเท่านั้นไม่ได้ ต้องมีรูปด้วย ต้องมีรูปติดเข้าไปด้วย รูปเลข ๑ ก็ไม่ได้ รู้ว่านั่งนี้เป็นรูป เรารู้รูปร่างอย่างนี้ แต่ไม่มีนั่งก็ไม่ได้ เพราะรูปร่างกับรูปนอนนี้ะ มันคนละรูป มันคนละอัน...คุณนั่งเลข ๑ ประเดี๋ยวจะเป็นเรานั่ง อันนี้ไม่ได้แน่ สำคัญมากทีเดียว”^{๑๑}

สรุปการกำหนดรูปในอิริยาบถ ๔ ตามหลักวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม ดังนี้^{๑๒}

เวลานั่ง	ให้กำหนดที่ท่านั่ง	ทำความรู้สึกด้วยว่า	รูปร่างนั่ง
เวลานอน	ให้กำหนดที่ท่านอน	ทำความรู้สึกด้วยว่า	รูปร่างนอน
เวลาขึ้น	ให้กำหนดที่ท่าขึ้น	ทำความรู้สึกด้วยว่า	รูปร่างขึ้น
เวลาเดิน	ให้กำหนดที่การก้าวเท้า	ทำความรู้สึกด้วยว่า	รูปเดิน

ส่วนการเจริญสติในอิริยาบถย่อย อยู่ในส่วนของการเจริญสติปฏิฐานในหมวดสัมปชัญญะ สำนักวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนามเห็นว่า ผู้ปฏิบัติควรกำหนดอิริยาบถใหญ่ก่อน เมื่อกำหนดอิริยาบถใหญ่ได้ชัดเจนดี ก็จะรู้ถึงอิริยาบถย่อย ส่วนอิริยาบถย่อยก็มีความสำคัญเช่นกัน เพราะถ้าไม่มีอิริยาบถย่อยเสียแล้ว การเปลี่ยนอิริยาบถก็เป็นไปไม่ได้ เช่น เมื่อนั่งอยู่ ต้องการจะยืน จะไม่มีการพลิกตัว การขยับตัวก็ทำไม่ได้ หรือ ขึ้นแล้วต้องการจะนั่ง จะนอน โดยไม่มีการเคลื่อนไหวร่างกายก็ทำไม่ได้เช่นกัน เมื่อขึ้น หรือ นั่ง หรืออยู่ในอิริยาบถใดนาน ก็มีความทุกข์เกิดขึ้น จำเป็นจะต้องเปลี่ยนไปสู่อิริยาบถอื่นเพื่อบำบัดทุกข์ การเปลี่ยนอิริยาบถจะต้องอาศัยอิริยาบถย่อย อิริยาบถย่อยเป็นเครื่องช่วยแก้ทุกข์ของอิริยาบถใหญ่ อิริยาบถใหญ่เป็นทุกขเวทนาเหมือนกับคนป่วย อิริยาบถ

^{๑๑} แนบ มหานิรานนท์, แนวทางการปฏิบัติ, หน้า ๓๐-๓๑.

^{๑๒} แนบ มหานิรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๔.

ย่อยเหมือนกับคนพยาบาล คนพยาบาลก็เป็นทุกข์เช่นกัน เพราะคอยช่วยเหลือพุงคนป่วยให้ลุกนั่ง ให้พลิกตัวเป็นต้น ถ้าอริยาบถย่อยไม่ช่วยแล้ว ก็พลิกตัวไม่ได้

การกำหนดรูปร่าง-นามในส่วนของอริยาบถย่อย มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับอริยาบถใหญ่ แต่ไม่ได้ให้ความสำคัญเน้นหนักเหมือนกับการกำหนดรูปร่างอริยาบถใหญ่ เพราะการกำหนดรูปร่างอริยาบถย่อยจะเป็นได้ไปเอง เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดอริยาบถใหญ่ได้ชัดเจนดี ประเด็นสำคัญของการกำหนดอริยาบถย่อยอยู่ที่การกำหนดรูปร่างทุกขเวทนาในอริยาบถเก่า และความจำเป็นในการเปลี่ยนอริยาบถสรุปประเด็นสำคัญดังนี้^{๒๐}

๑. สัตว์ทั้งหลายเมื่อทรงกายอยู่ในอริยาบถใดนาน ๆ ก็จะเป็นเหตุให้เกิดทุกขเวทนาทางกาย คือ ความปวดเมื่อยเกิดขึ้น แต่เพราะไม่ใส่ใจถึงทุกขเวทนาเสียก่อน เปลี่ยนอริยาบถทันทีตามความเคยชิน ทุกขเวทนาคือความปวดเมื่อยในอริยาบถเก่าก็จะถูกบรรเทาไปด้วยอริยาบถใหม่ เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จะมองไม่เห็นทุกข์ เพราะอริยาบถใหม่ปิดบังทุกข์ของอริยาบถเก่าไว้

๒. การเปลี่ยนอริยาบถใหม่เกิดขึ้น เพราะอริยาบถเก่าถูกทุกขเวทนาครอบงำ บีบบังคับให้จำต้องเปลี่ยน ไม่ใช่เพราะอยากเปลี่ยน หรือ เปลี่ยนด้วยความสมัครใจ แต่เปลี่ยนเพราะถูกทุกขเวทนาบีบบังคับ ดังนั้น ก่อนเปลี่ยนอริยาบถ ผู้ปฏิบัติควรใส่ใจถึงทุกขเวทนาทางกาย ให้ทำความรู้สึกได้ว่า รูปนั่งเป็นทุกข์ รูปเดินเป็นทุกข์ รูปยืนเป็นทุกข์ รูปนอนเป็นทุกข์ เมื่อพิจารณาว่าต้องเปลี่ยนอริยาบถเพราะถูกทุกขเวทนาบีบบังคับ ควรพิจารณาต่อไปว่า การเปลี่ยนอริยาบถเพื่อแก้ทุกข์ มีใช้เพื่อให้เกิดความสุข

๓. การเปลี่ยนอริยาบถ ควรพิจารณาถึงความทุกขเวทนาที่บีบบังคับในอริยาบถเก่า และทุกข์คือการเปลี่ยนอริยาบถใหม่ เปรียบเหมือนความป่วยไข้ที่เกิดขึ้นแล้ว จะต้องรักษาด้วยการกินยาบ้าง ฉีดยาบ้าง ผ่าตัดบ้าง ความทุกข์ในอริยาบถเก่า เปรียบเหมือนความป่วยไข้ การเปลี่ยนอริยาบถใหม่เพื่อขจัดทุกข์ในอริยาบถเก่า เปรียบเหมือนการบำบัดรักษาโรคด้วยการกินยา การฉีดยา การผ่าตัดซึ่งเป็นทุกข์อย่างหนึ่ง เมื่อตามกำหนดดูไปทุกรูปอริยาบถจนหมดแล้ว ก็จะเห็นรูปอริยาบถทั้งเก่าและใหม่เป็นทุกข์ แต่จะต้องเห็นทุกข์ในรูปอริยาบถเก่าด้วยอำนาจของทุกขเวทนา เพราะฉะนั้นจึงไม่ควรจำกัดเวลาว่า ต้องนั่งหรือต้องเดินนานกี่นาที หรือ กี่ชั่วโมง เพราะความสำคัญอยู่ที่การรู้เหตุผล ถ้าพยายามรู้ตามเหตุผลนั้นแล้ว ก็อาจเปลี่ยนอริยาบถภายใน ๕ หรือ ๑๐ นาที ตามแต่เหตุผลที่จะต้องเปลี่ยน^{๒๑} เมื่อผู้ปฏิบัติมีสติถึงทุกขเวทนาทางกาย และความจำเป็นต้องเปลี่ยนอริยาบถเพื่อบำบัดทุกข์ อยู่บ่อย ๆ แม้แต่การเปลี่ยนอริยาบถก็พิจารณาว่าเป็นทุกข์เช่นเดียวกัน เมื่อเป็น

^{๒๐} โชยวัฒน์ กปิลกาญจน์, อุบายดับทุกข์ เล่ม ๓, หน้า ๘-๑๕.

^{๒๑} แนบ มหานิรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เล่ม ๑-๒ (กรุงเทพมหานคร: บริษัท วิ.อินเตอร์ พรินท์ จำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๑๐.

เช่นนั้น ปัญญาที่พิจารณาเห็นถึงความบีบคั้นในอริยาบถเก่าและอริยาบถใหม่ก็จะปรากฏชัด ดังที่ท่านกล่าวว่า

“ทุกขลักษณะไม่ปรากฏเพราะถูกอริยาบถปิดบังไว้ เหตุที่ไม่มนสิการถึงความถูกบีบคั้นอยู่เนื่อง ๆ เมื่ออริยาบถถูกเพิก เพราะมนสิการถึงความถูกบีบคั้นอยู่เนื่อง ๆ ทุกขลักษณะจึงปรากฏตามสภาพที่เป็นจริงได้”^{๒๒}

ข้อควรระวังในขณะคู่อริยาบถ คือ หากไม่มีโยนิโสมนสิการ อาจเกิดความไม่ยินดี ไม่พอใจ ในอริยาบถเก่าที่กำลังเกิดทุกขเวทนา และมีความยินดีพอใจอยากจะเปลี่ยนอริยาบถใหม่ หรือ ยินดีพอใจในอริยาบถที่สบาย เช่น อริยาบถนอน เป็นต้น โดยเห็นว่า อริยาบถใหม่เป็นสุข ความเข้าใจ เช่นนี้จัดเป็นสุขวิปลาส คือ ความเข้าใจคลาดเคลื่อนในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข จึงควรมิโยนิโสมนสิการในอริยาบถให้ถูกต้อง เพื่อป้องกันความไม่ยินดี ไม่พอใจ คือ โทสะ อันจะเกิดขึ้นเพราะมนสิการโดยไม่แยบคายในอริยาบถเก่า และป้องกันความยินดี ความพอใจ คือ โลภะ อันจะเกิดขึ้นเพราะมนสิการโดยไม่แยบคายในอริยาบถใหม่ หากผู้ปฏิบัติมนสิการในอริยาบถโดยแยบคาย จะสามารถป้องกันความยินดีและความยินร้ายอันอาศัยอริยาบถเสียได้ ดังพระพุทธองค์ตรัสว่า “อาตมปิณฑุมา โสติมา วินนุยุ โลก อภิซุณาโทมนสุตฺถ์ แปลว่า เป็นผู้มีเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดความพอใจและความไม่พอใจในโลกเสียได้”^{๒๓}

ส่วนการเจริญสติในอริยาบถย่อยอื่น ๆ ให้ใช้การพิจารณา (โยนิโสมนสิการ) เป็นหลัก เช่น พิจารณาก่อนการบริโภคอาหารว่า บริโภคเพื่อให้ร่างกายดำรงอยู่ได้ เพื่อบำบัดทุกขเวทนาคือความหิว ไม่ใช่บริโภคด้วยความอยาก ความอร่อย หรือ คิดในรสอาหาร สำหรับพระภิกษุมิหน่าที่โดยตรงที่จะต้องพิจารณาว่า การฉันอาหารเพื่อให้อัตภาพนี้ดำรงอยู่ จะได้อาศัยเป็นที่ทำกิจคือการปฏิบัติเพื่อบรรลुพระนิพพาน

“การอาบน้ำก็เหมือนกัน ต้องระวังพิจารณาให้รู้ว่าเพื่อแก้ทุกข์ เวลาที่จะใช้บาตร ใช้จิวร ต้องพิจารณาเพื่อแก้ทุกข์ ไม่ใช่เพื่อให้สวย แต่ห้ามเพื่อป้องกันหนาว หรือป้องกันสัตว์ที่จะมาเกาะกิน เช่น เือด รื่น ขุง เป็นต้น เพราะถ้าหากว่ามีสิ่งรบกวนอย่างนั้น กิจที่จะพึงทำก็จะตกไป ไม่สำเร็จ คือว่าจะทำอะไร ๆ ทุกอย่าง ต้องมุ่งเพื่อทำพระนิพพานให้แจ้งทั้งสิ้น หรือ เพื่อให้ถึงความพ้นจากทุกข์ทั้งปวง เวลาถ่ายอุจจาระหรือปัสสาวะ ก็ต้องพิจารณาว่าเพราะอะไร นั่นเพราะทุกข์เกิดขึ้นแล้ว และที่จะต้องไปถ่ายอุจจาระ ก็เพราะต้องแก้ทุกข์”^{๒๔}

^{๒๒} วิสุทธิ.๓/๒๑๕.

^{๒๓} ที.มท๑.๑๐/๒๑๖๓/๓๒๕.

^{๒๔} แบบ มหานิราณนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๒๑.

ส่วนข้อห้ามในการกำหนดอิริยาบถ มีดังนี้

- ไม่ควรใช้อิริยาบถโดยไม่จำเป็น ถ้ามีความจำเป็นต้องเปลี่ยน หรือต้องใช้อิริยาบถ ต้องรู้เหตุจำเป็นนั้นก่อนว่า เปลี่ยนเพราะเหตุอะไร
- ไม่ควรทำอิริยาบถให้ผิดปกติ หรือ มีการประคองอิริยาบถมากเกินไป เช่น การเดินช้า ๆ ค่อย ๆ ยกเท้าก้าวอย่างช้า ๆ ค่อย ๆ นั่ง การยกมือ หรือ การใช้อิริยาบถอื่น ๆ ก็เป็นไปอย่างช้า ๆ เหมือนหุ่น
- ห้ามบังคับให้อยู่ในอิริยาบถใดนาน ๆ ด้วยความเข้าใจว่า เราสามารถบังคับควบคุมปวดเมื่อยได้ จะเป็นเหตุให้เห็นทุกข์ได้ จะให้ได้สมาธิมาก ๆ เพื่อให้เกิดปัญญา
- อย่ารู้สึกพอใจในอิริยาบถใดเป็นพิเศษ เพราะในทุก ๆ อิริยาบถต่างก็เป็นไตรลักษณ์ ไม่มีสาระแก่นสารเช่นเดียวกันทั้งหมด

๒.๔.๕ ทุภข์และการกำหนดรู้ทุภข์

สิ่งสำคัญประการหนึ่งของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน คือ การกำหนดรู้ทุภข์ ตัวที่เป็นก่อนทุภข์ ก็คือ ขันธ์ ๕ หรือ รูปนาม ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนานั้นเอง ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า วิปัสสนา คือ การดูทุภข์ หรือ กำหนดรู้ทุภข์ การกล่าวเช่นนี้ชื่อว่า กล่าวชอบ ถูกต้องตามหลักพุทธศาสนา ดังมีเรื่องย่อดังนี้^{๒๕}

ครั้งหนึ่ง มีภิกษุเป็นอันมาก เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ กราบทูลถึงความที่พวกตนดู พวกปริพาชกผู้ถือลัทธิอื่นถามว่า พวกท่านอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในศาสนาของพระสมณะโคดมเพื่ออะไร จึงตอบไปว่า พวกเราประพฤติพรหมจรรย์ในศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อกำหนดรู้ทุภข์ แล้วทูลถามว่า เมื่อข้าพระองค์ดูตามแล้วอย่างนี้ แล้วตอบอย่างนี้ ชื่อว่า กล่าวตามพระคำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแล้ว ไม่เป็นการกล่าวดูพระองค์ด้วยคำไม่จริง ย่อมจะไม่ถึงฐานะที่ควรคิดเขียนเม็มน้อยหนึ่งละหรือ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ถูกแล้ว ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย...ชื่อว่าเป็นผู้กล่าวตามคำที่เรากล่าวแล้ว ไม่กล่าวดูเราด้วยคำไม่จริง ย่อมพยากรณ์ธรรมสมควรแก่ธรรม ทั้งการกล่าวและกล่าวตามที่ชอบแก่เหตุเม็มน้อยหนึ่ง ย่อมไม่ถึงฐานะที่ควรคิดเขียน

อนึ่ง จุดมุ่งหมายของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานนั้น เพื่อบรรลุอริยสังขธรรม อันเป็นผลนำไปสู่ปฏิบัติพ้นจากทุกข์ทั้งปวง และในอริยสัง ๔ นั้น ทุกขอริยสัง เป็นสิ่งที่จะต้องกำหนดรู้ ดังนั้น การกำหนดรู้ทุภข์ถือเป็นประเด็นสำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนาของสายรูปนาม ทุกข์ มี ๔ หรือ ๕ ประการ^{๒๖} คือ :-

๑. ทุกขเวทนา เป็นทุกข์ขั้นต้น คือ ความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ

^{๒๕} ส.สพ.๑๘/๕๗/๖๓-๖๔.

^{๒๖} แนบ มหานิราณนที, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๓๘-๑๓๙.

๒. สังขารทุกข์ คือ ทุกข์เพราะการแก้ไข เมื่อทุกข์เวทนาเกิดขึ้นแล้ว ต้องแก้ไข การแก้ไขนี้แหละเป็นทุกข์ประการหนึ่งเหมือนกัน เพราะเหตุที่ต้องแก้ไขอยู่เสมอ สังขารทุกข์หรือสภาวะทุกข์นั้น จะนับว่าเป็นอย่างเดียวกันก็ได้

๓. สภาวะทุกข์ คือ ตัวขั้น ๕ ที่มีการเกิดดับ เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ

๔. ทุกข์ลักษณะ คือ ทุกข์ในสามัญญลักษณะ มี อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ได้แก่ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

๕. ทุกข์สัง คือ ทุกข์ทั้ง ๔ อย่าง ทุกข์ ๔ ข้อข้างต้น รวมลงในทุกข์อริยสังทั้งสิ้น

ทุกข์ทั้ง ๕ ประการนี้ เป็นสิ่งที่ต้องกำหนดรู้ จึงเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจะต้องกำหนดรู้ทุกข์ทั้งหมด โดยอันดับแรกผู้ปฏิบัติจะต้องกำหนดรู้ทุกข์เวทนาเสียก่อน เพราะเป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่เสมอ ทุกเมื่อและทุกอิริยาบถ เมื่อทุกข์เวทนาทางกาย คือ ความปวดเมื่อยเกิดขึ้น จนเป็นเหตุให้ต้องเปลี่ยนอิริยาบถเพื่อแก้ไขทุกข์ การเปลี่ยนอิริยาบถเพื่อแก้ไขทุกข์ จัดเป็นสังขารทุกข์

การกำหนดรู้ทุกข์เวทนา มีความสัมพันธ์กับการกำหนดรู้อิริยาบถ เมื่อผู้ปฏิบัติไม่ใส่ใจทุกข์เวทนาทางกาย เปลี่ยนอิริยาบถตามความเคยชิน ทุกข์ทั้งหลายก็จะถูกอิริยาบถปกปิดไว้ ไม่ให้ปรากฏขึ้น ต่อเมื่อใส่ใจถึงทุกข์เวทนา และเหตุจำเป็นที่ต้องเปลี่ยนอิริยาบถเพื่อแก้ทุกข์ จึงเป็นการกำหนดรู้ทั้งทุกข์เวทนาและทั้งสังขารทุกข์ คือ การเปลี่ยนอิริยาบถ พร้อมกันไปด้วย การพิจารณาอิริยาบถจะทำให้เห็นทุกข์เวทนาในอิริยาบถเก่า และเห็นสังขารทุกข์ คือ การแก้ไขเปลี่ยนแปลงในอิริยาบถใหม่ เพราะอิริยาบถใหม่เป็นสังขารทุกข์ ทุกข์เวทนานั้นเปรียบเหมือนคนไข้ ส่วนสังขารทุกข์เหมือนกับคนพยาบาล^{๒๑} สังขารร่างกายของคนเรานั้น ต้องบริหารเพื่อแก้ทุกข์อยู่เสมอ เช่น ต้องกิน ต้องอาบน้ำ ต้องถ่ายอุจจาระ ต้องถ่ายปัสสาวะ ต้องนั่ง นอน ยืน เดิน ต้องเปลี่ยนอิริยาบถอยู่เสมอ หากไม่ทำเช่นนั้น ก็ต้องเป็นทุกข์อย่างใหญ่หลวงทีเดียว อาจต้องถึงตาย แต่ที่คนทั่วไปไม่รู้หลงยึดถือในร่างกายว่าเป็นเรา ก็เพราะไม่ได้กำหนดรู้ด้วยว่าเป็นทุกข์ และจะต้องแก้ทุกข์อยู่เป็นนิจ

สภาวะทุกข์ ได้แก่ ตัวขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันเป็นตัวสภาวะธรรมทั้งหมด ซึ่งมีสภาพเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีแก่นสาร เพราะเหตุที่มีตัวขั้น ๕ อันเป็นสภาวะทุกข์ จึงเกิดมีทุกข์เวทนา เมื่อมีทุกข์เวทนา เป็นเหตุให้สังขารทุกข์ คือ การเปลี่ยนอิริยาบถเพื่อแก้ทุกข์เวทนาเกิดมีขึ้น ดังนั้น เมื่อกำหนดรู้ทุกข์เวทนาและสังขารทุกข์แล้ว ก็จะโยงเข้าถึงการกำหนดรู้สภาวะทุกข์ คือ ตัวเบญจขั้นไปด้วย หากไม่มีเบญจขั้นเสียแล้ว ทุกข์เวทนาจึงคือสังขารทุกข์ก็เสีย จะเกิดมีไม่ได้เลย

ทุกข์ลักษณะก็เช่นเดียวกัน ถ้าหากไม่มีขั้น ๕ เสียแล้ว ใครลักษณะ คือ ลักษณะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาของขั้นก็มีไม่ได้ เพราะใครลักษณะ หรือ สามัญญลักษณะนี้ เป็นสิ่งที่มิปรากฏ

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๐-๑๔๑.

แก่ขันธ ๕ เป็นกฎธรรมดา ความธรรมชาติที่แน่นอน เมื่อขันธ ๕ ไม่มี ทุกข์ลักษณะก็ไม่มีเช่นกัน หากผู้ปฏิบัติต้องการจะกำหนดรู้ทุกขลักษณะ จะต้องพิจารณาเห็นโทษของขันธ ๕ เพื่อให้เกิดความเบื่อหน่ายในขันธ ๕ การกำหนดรู้ทุกขลักษณะเรียกว่า ทุกขานุปัสสนา มี ๒๖ ประการ คือ

“การพิจารณาเห็นขันธ ๕ หรือ รูปนาม โดยความเป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นคูกหัวผี เป็นคูกลูกศร เป็นความคับแค้น มีอาพาธ เป็นของจัญไร มีอุปัทวะ เป็นภัย มีอุปสรรค ไม่มีที่ด้านทาน ไม่มีที่หลีกเลี่ยง ไม่เป็นที่พึ่งได้ เป็นของว่างเปล่า มีโทษ มีความคับแค้นเป็นมูล เป็นคูกเพชรฆาต เป็นเหยื่อของมาร มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่เป็นธรรมดา มีความเจ็บเป็นธรรมดา มีความตายเป็นธรรมดา มีความโสภเสว้าเป็นธรรมดา มีความร้องไห้เป็นธรรมดา มีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา”^{๒๔}

การกำหนดรู้ทุกขลักษณะทั้ง ๒๖ ประการดังกล่าวนี้ ผู้ปฏิบัติจะสามารถกำหนดรู้ได้ด้วยปัญญาอันเกิดจากการปฏิบัติที่เรียกว่า วิปัสสนาญาณ ๘ ตั้งแต่อุทัพพญาณ คือ ปัญญาที่พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของขันธ ๕ ไปจนถึงวิปัสสนาญาณขั้นสุดท้าย ได้แก่ อนูโลมญาณ คือ ปัญญาที่คล้อยต่อการตรัสรู้หรือริสัจ แล่นมุ่งตรงไปสู่นิพพาน วิปัสสนาญาณทั้ง ๘ ประการ เป็นปัญญาที่พิจารณาเห็นขันธ ๕ โดยความเป็นไตรลักษณ์ และทุกขลักษณะก็เป็นอันถูกกำหนดรู้ในวิปัสสนาญาณเหล่านี้ ส่วนการกำหนดรู้ทุกขลักษณะของขันธ ๕ ที่ไม่เกี่ยวกับญาณในวิปัสสนาสามารถทำได้ด้วยการพิจารณาถึงทุกข์โทษของขันธ ๕ ด้วยอำนาจจินตามยปัญญาและสุตมยปัญญา แต่การพิจารณาเห็นทุกขลักษณะอย่างแท้จริง ต้องเป็นปัญญาขั้นวิปัสสนาญาณ อันเป็นภาวนามยปัญญาเท่านั้น ส่วนพระอภิธรรมปิฎกในคัมภีร์ยมก^{๒๕} ท่านกล่าวถึงการกำหนดรู้ทุกขสังขที่แตกต่างออกไป คือ กำหนดรู้ทุกขสังขไว้สูงว่า อรหัตตมัคคบุคคลเท่านั้นที่กำลังกำหนดรู้ทุกขอริยสังขได้สิ้นเชิง และกำลังละสมุทัยสังขในขณะเดียวกันได้เด็ดขาด จึงไม่มีกิจที่ต้องกำหนดรู้อีก แต่พระสุตรท่านแสดงการกำหนดรู้ทุกขอริยสังขด้วยมรรคมืองค์ ๘ ดังที่กล่าวไว้ว่า

“ดูกรผู้มีอายุ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การกล่าววาจาชอบ การทำการทำงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความเพียรชอบ การระลึกชอบ การตั้งใจมั่นชอบ นี้แลเป็นมรรคา เป็นปฏิบัติเพื่อกำหนดรู้ทุกขนั้น”^{๒๖}

ทุกขทั้ง ๕ ประการดังกล่าวแล้ว เป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติจะต้องกำหนดรู้ โดยเริ่มตั้งแต่การใส่ใจกำหนดรู้ทุกขเวทนาที่มีปรากฏในทุกอริยาบถ จากนั้นให้กำหนดรู้สังขารทุกข ที่ต้องมีการแก้ไขเปลี่ยนอริยาบถใหม่ เพราะถูกทุกขเวทนาในอริยาบถเก่าบีบบังคับให้จำเป็นต้องเปลี่ยน เมื่อพิจารณาถึงทุกข ๒ ประการดังกล่าวแล้ว ก็ให้พิจารณาถึงสาเหตุของความทุกข์ว่า เพราะมีขันธ ๕ จึงเป็น

^{๒๔} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโศภิตะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๓๐), หน้า ๑๔๖.

^{๒๕} อภ.ยมก.๓๔/๑๐๒๑/๓๕๘.

^{๒๖} ส.ทพ.๑๔/๕๐๐/๓๑๒.

ปัจจัยให้มีทุกขเวทนา และสังขารทุกข์ จากนั้นให้พิจารณาสาถึงทุกขลักษณะ และทุกขอริยสัง
 นับว่าเป็นการปฏิบัติเพื่อให้รู้ทุกข์ทั้งหมด

๒.๕ องค์คุณของผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน^{๓๓}

องค์คุณ หมายถึง คุณธรรมที่ผู้ปฏิบัติพึงมีในขณะที่เจริญวิปัสสนา คุณธรรมที่เป็นองค์คุณ
 ของผู้ปฏิบัติวิปัสสนา ตามแนวทางอาจารย์แนบ มหานิรานนท์ มี ๕ ประการ^{๓๔} คือ

๑. อาคาปี คือ มีความเพียรเสากิเลสให้ร่าร้อน
๒. สติ คือ ความระลึกอยู่ในอารมณ์ที่เป็นไปในสติปัญญา
๓. สัมปชัญญะ คือ ปัญญาที่มีความรู้สึกตัว เป็นตัวการในการทำลายโมหะที่เห็นผิดไปจาก
 ความเป็นจริงของสภาวะธรรม
๔. โยนิโสมนสิการ คือ การทำความเข้าใจให้ถูกต้องตรงกับความเป็นจริงของสภาวะธรรม
 ที่กำลังปรากฏเฉพาะหน้าของผู้ปฏิบัติ
๕. ความสังเกตุ^{๓๕} มีความสำคัญในการเจริญวิปัสสนา เมื่อสังเกตุจะรู้ว่า การกำหนดนั้นตก
 ไปจากอารมณ์รูปนามหรือไม่ ถ้าไม่มีความสังเกตุแล้ว เมื่อจิตตกจากอารมณ์ไปใส่ใจใน
 สมาริ รูปนามก็ตกไป จึงควรจะรู้ว่าเมื่อสมาริเกินแล้ว ความรู้สึกตัวจะไม่อยู่ที่ปัจจุบัน
 คือ จิตจะนิ่งไปโดยไม่รู้ตัว สมารินั้นทำให้จิตนิ่งและหยุดจากการกำหนด แต่ผู้ปฏิบัติ
 เข้าใจว่าตนเองยังจรรูปนั่งอยู่ ดังนั้น ผู้ปฏิบัติจึงต้องมีความสังเกตุในเวลานั้นว่าทำถูกต้อง
 หรือไม่ เมื่อรู้ว่าไม่ถูก ควรกลับมาทำความรู้สึกตัวในอารมณ์ปัจจุบันใหม่

อาคาปี สติ สัมปชัญญะ^{๓๖} ทั้ง ๓ นี้ จะต้องทำงานพร้อมกันไป ในอารมณ์อันเดียวกัน เช่น
 ขณะที่กำหนดจรรูปนั่ง สติ มีหน้าที่ ระลึกรู้ในอาการท่าทางที่นิ่ง, สัมปชัญญะมีหน้าที่รู้ว่าที่นิ่งอยู่นั้น
 เป็นรูปนั่ง ไม่ใช่เรานั่ง, อาคาปี มีหน้าที่ เพียรยกเอาสติและสัมปชัญญะขึ้นทำการงาน คือยกเอารูป
 นั่งขึ้นสู่อารมณ์ปัจจุบัน และเมื่อสติสัมปชัญญะตกจากอารมณ์ปัจจุบัน เช่น ขณะฟุ้งซ่าน ความเพียร
 ก็จะเพียรเอาสติสัมปชัญญะให้กลับมาที่อารมณ์ปัจจุบัน

โยนิโสมนสิการ เป็นธรรมที่มีความสำคัญมาก เป็นอาหารของปัญญา ผู้ปฏิบัติต้องมี
 โยนิโสมนสิการให้ถูกต้อง เช่น นั่งอยู่ หอนั่งแล้วสักครู่ก็เมื่อย ไม่สบายก็ต้องเปลี่ยนอิริยาบถ แต่
 ต้องมีโยนิโสมนสิการว่า ใครเมื่อย เมื่อโยนิโสมนสิการว่า รูปนั่งเมื่อยเกิดทุกข์แล้ว ไม่ใช่เราเป็น

^{๓๓} แนบ มหานิรานนท์, วิปัสสนาภาวนากับสมณภาวนาต่างกันอย่างไร (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพลโลกิกฤษ), หน้า ๕๒-๕๐.

^{๓๔} แนบ มหานิรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๖.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔-๑๕.

^{๓๖} อาคาปี สติ สัมปชัญญะ ได้แก่องค์มรรคทั้ง ๓ ที่มีชื่อเรียกต่างออกไปในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัญญาทั้ง ๔ คือ สัมมาวาจาจะ
 มาในคำว่า "อาคาปี" สัมมาสติ มาในคำว่า "สติมา" และปัญญาคือสัมมาทิฐิ มาในคำว่า "สัมปชานา" สุราละและเฆยโคใน พระธรรมปิฎก
 (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๐๓-๘๐๔.

ทุกข์ รูปนั่งเกิดทุกข์แล้วจะต้องเปลี่ยน ไม่ใช่อยากเปลี่ยน แต่ต้องเปลี่ยน ต้องเดิน ต้องนอน ต้องกิน ต้องอาบน้ำ เป็นการถูกบังคับ ไม่ใช่อยากทำ รูปนั่งเป็นทุกข์ ต้องเปลี่ยนเพื่อแก้ทุกข์

ความสังเกตนี้^{๙๙} คือ ผู้ปฏิบัติจะต้องมีความสังเกตในขณะที่ปฏิบัติว่า จิตตกไปจากอารมณ์ปัจจุบัน หรืออยู่กับอารมณ์ปัจจุบัน หรือมีความฟุ้งซ่านอยากได้ความสงบ มีความต้องการอยากเห็นธรรมะ มีความเบื่อหน่ายเพราะไม่เห็นธรรมะ ขาดความรู้สึกรู้ตัว มีความง่วงเหงาเพราะความเพียรย่อหย่อน หรือมีความตึงเครียด การสังเกตจะช่วยให้การกำหนดกลับมาอยู่ที่อารมณ์ปัจจุบัน แต่ถ้าขาดการสังเกต จิตก็จะตกไปจากอารมณ์ปัจจุบัน ทำให้การปฏิบัติเสียไป ปัญญาก็ไม่เกิด การสังเกตจึงเป็นธรรมที่สำคัญต่อผู้ปฏิบัติ

๒.๖ สมာธิในวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม

บทบาทของสมาธิในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม มีความแตกต่างจากสำนักปฏิบัติอื่น ๆ คือ ไม่เน้นความสำคัญของสมาธิที่มากเกินไป ไม่กล่าวถึงการพัฒนาคุณธรรมตามลำดับขั้น ตั้งแต่การรักษาศีล เพื่อเป็นอุปการะแก่การทำสมาธิ การทำสมาธิให้จิตสงบเพื่อสนับสนุนปัญญา หากแต่กล่าวถึงศีล สมာธิ ปัญญาที่เป็น ไปพร้อมกับสติปัญญา มีอยู่พร้อมในขณะเจริญสติปัญญา ดังนั้น การปฏิบัติตามแบบของสายรูปนาม จึงมิใช่เพื่อต้องการให้จิตสงบ แต่เพื่อทำลายกิเลส พ้นจากกองทุกข์ มุ่งตรงต่อมรรคผล นิพพาน การตีความหลักคำสอนเรื่องสมาธิในวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนามมองว่า อารมณ์ปัจจุบัน คือ รูปนามที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า นั้น มีสภาพเกิดขึ้นและดับไปติดต่อกันอย่างรวดเร็วไม่ขาดสาย ผู้เจริญวิปัสสนาจะต้องมีสติกำหนดรู้ให้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบันที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจอยู่ตลอดเวลา สติจะต้องกำกับใจอยู่เสมอและมีความคล่องแคล่วต่อการรู้อารมณ์ เมื่อจิตมีความคล่องแคล่วต่ออารมณ์ต่าง ๆ ที่มากระทบอยู่ไม่ขาดระยะเช่นนี้ การเข้าไปรู้ลักษณะของรูปนามที่เป็นไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ก็จะปรากฏแจ้งชัด

ดังนั้น สมาธิที่จะช่วยให้ผู้ปฏิบัติกำหนดอารมณ์ทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ได้เท่าทันอยู่ทุกขณะ โดยที่จิตไม่ตกไปจากอารมณ์ปัจจุบัน และเป็นสมาธิที่ประสงค์ในการปฏิบัติวิปัสสนา คือ ขณิกสมาธิ ซึ่งเป็นสมาธิชั่วขณะ มีชั่วระยะเวลาที่กำหนดรู้อารมณ์แต่ละครั้ง ไม่ทำให้จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งโดยเฉพาะ ไม่มีการแช่หุขณิกอยู่ในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเป็นเวลานาน หากแต่จะตั้งมั่นในอารมณ์แต่ละอย่าง สามารถเปลี่ยนหรือโยกย้ายไปรับรู้อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งที่เป็นปัจจุบันได้ตลอดเวลา ไม่ว่าจะย้ายไปรับรู้อารมณ์ใดใดที่มาปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย หรือ รับรู้อิริยาบถต่าง ๆ คือ อิริยาบถยืน เดิน นั่ง นอน ขณิกสมานี้ก็คิดตามไปทุก ๆ

^{๙๙} แนบ มหานิรายนต์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๖-๑๘.

อารมณ์ ทุก ๆ อิริยาบถ ด้วยเหตุเป็นสมาธิที่มีสภาพไม่มั่นคงในอารมณ์อันเดียว จึงทำให้สามารถตามกำหนดรู้เท่าทันความเป็นไปของสังขาร คือ รูปนามต่าง ๆ ได้ จึงเป็นสมาธิที่เอื้อต่อการทำงานของสติสัมปชัญญะ ทำให้จิตมีความคล่องตัว สติสัมปชัญญะมีความว่องไวต่อการรับรู้อารมณ์อยู่ตลอดเวลา เมื่อผู้ปฏิบัติปรารถนาความเพียร โดยมีขณิกสมาธิตั้งมั่นในปัจจุบันอารมณ์ทั้งหลายอยู่ตลอดเวลาอย่างไม่ขาดระยะ ขณิกสมาธินี้ก็จะมีความถี่มากขึ้น สามารถข่มนิวรณ์ทั้ง ๕ ที่เป็นอุปสรรคของการปฏิบัติได้ดุจเดียวกับกับอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ ด้วยเหตุนี้ ขณิกสมาธิจึงเป็นสมาธิที่พึงประสงค์ในการเจริญวิปัสสนา และเป็นบาทของวิปัสสนา สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “น หิ ขณิกสมาธิ วินา วิปัสสนา สมภูวตี”^{๑๖} แปลว่า ความจริง เว้นขณิกสมาธิเสียแล้ว วิปัสสนาปัญญาย่อมเกิดขึ้นไม่ได้”

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๑๖} มุทฺตยนิบาตปิฎก ๑/๒๕๑: วิสุทธิปิฎก ๑/๑๕.

บทบาทของสมาธิในการเจริญวิปัสสนาตามนัยพระไตรปิฎก และอรรถกถา ฎีกา

๓.๑ ความหมายและความสำคัญของสมาธิ

สมาธิปรากฏอยู่ในหลักคำสอนของพุทธศาสนามากมาย เป็นหลักธรรมสำคัญอย่างหนึ่งในการปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ ความหลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ทั้งปวง เป็นวิธีฝึกจิตให้สงบตั้งมั่น อยู่ในขั้นของการเตรียมจิตให้พร้อม เพื่อที่จะใช้ปัญญาพิจารณาให้รู้แจ้งสภาวธรรมตามความเป็นจริง สมาธิเป็นคุณลักษณะสำคัญภายในจิตซึ่งจะต้องเกิดมีในการปฏิบัติ จึงเป็นธรรมที่เกี่ยวกับการเจริญภาวนาอย่างแยกไม่ออก

๓.๑.๑ ความหมายของสมาธิ

สมาธิ หมายความว่า ความมีใจตั้งมั่น, ความตั้งมั่นแห่งจิต, การทำให้ใจสงบแน่วแน่ไม่ฟุ้งซ่าน, การมีจิตกำหนดแน่วแน่อยู่ในสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยเฉพาะ มักใช้เป็นคำเรียกง่าย ๆ สำหรับ อธิจิตตสิกขา^๑ สภาวะที่แท้จริงของจิตที่มีสมาธิ ก็คือ เอกัคคตา ได้แก่ ความที่จิตมีอารมณ์เป็นอันเดียว, ภาวะที่จิตสงบนิ่งจับอยู่ที่อารมณ์อันเดียว หรือ ความที่จิตกำหนดแน่วแน่อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งไม่ซัดส่ายหรือฟุ้งซ่าน

ส่วนในพระอภิธรรมแสดงไว้ว่า “สมาธิเป็นไฉน ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สมาธิทริย^๒ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า สมาธิ”^๓

ในคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ท่านระบุโดยใช้คำว่า “กุสลจิตฺตเดกคฺคตฺตา” แปลว่า สมาธิ คือ ภาวะที่มีอารมณ์หนึ่งเดียวของกุสลจิต หมายถึง การที่จิตและเจตสิกทั้งหลายตั้งมั่น ดำรงมั่นในอารมณ์อันเดียว อย่างสม่ำเสมอด้วยดี ไม่ซัดส่าย ไม่ฟุ้งซ่าน นอกจากนี้ยังได้แสดงคุณลักษณะของสมาธิไว้ว่า “สมาธิมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ มีหน้าที่กำจัดความฟุ้งซ่าน มีความไม่หวั่นไหวเป็นอาการปรากฏ มีความสุขเป็นเหตุให้เกิด ตามพุทธพจน์ที่ว่า สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ จิตฺตของผู้นั้นมีความสุขย่อมตั้งมั่น”

๓.๑.๒ ระดับของสมาธิ

ระดับของสมาธิโดยทั่วไปจะนิยมใช้ในลักษณะของสมถกรรมฐาน แต่ที่จริงแล้ว มีได้ทั่วไปทั้งในสมถะและวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งระดับของความสงบตั้งมั่นในอารมณ์มีความแตกต่างกัน

^๑ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์ (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๓๐๒.

^๒ อภ.วิ.๓๕/๕๐๗/๒๕๒.

^๓ วิสุทธิ.๑/๑๐๕.

กัน เช่น ตั้งมั่นในอารมณ์ได้ไม่นาน ตั้งอยู่เพียงชั่วขณะ หรือ ตั้งมั่นได้เป็นเวลานาน ๆ อาจเป็น ชั่วโมง หลายชั่วโมง หรือ เป็นวัน หลาย ๆ วันก็ได้ ดังนั้น จิตที่มีความตั้งมั่นซึ่งมีเอกัคคตาเจตสิก เป็นองค์ประกอบสำคัญนี้ แบ่งระดับของความตั้งมั่น หรือ ระดับของสมาธิเป็น ๓ ระดับคือ^๔

ก. ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ เป็นสมาธิขั้นต้น ซึ่งคนทั่วไปอาจใช้ประโยชน์ในการ ปฏิบัติหน้าที่การงานในชีวิตประจำวันให้ได้ผลดี และจะใช้เป็นจุดเริ่มต้นในการเจริญวิปัสสนาได้

ข. อุปจารสมาธิ สมาธิเฉียด ๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ เป็นสมาธิขั้นระงับนิวรณ์ได้ ก่อนที่จะเข้าสู่ภาวะแห่งฌาน หรือสมาธิที่เป็นบุพภาคแห่งอัปปนาสมาธิ

ค. อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิที่แนบสนิท เป็นสมาธิระดับสูงสุด ซึ่งมีใน โลกียฌานและโลกุตตรฌานทั้งหลาย ถือว่าเป็นผลสำเร็จที่ต้องการของการเจริญสมาธิ

๓.๑.๓ ลักษณะของจิตที่มีสมาธิ

ภาวะจิตที่มีสมาธิเป็นภาวะที่บ่งบอกถึงการมีคุณภาพจิตที่ดี และเป็นลักษณะของจิตที่ดีงาม เพราะมีสมาธิเป็นตัวช่วยส่งเสริมคุณภาพของจิต ลักษณะของจิตที่มีสมาธิทรงแสดงไว้ ๘ ประการ^๕ คือ ๑.สมาหิตะ ตั้งมั่น, ๒.ปริสุทธะ บริสุทธ์สะอาด, ๓.ปริโยทาคะ ผ่องใส, ๔. อนังคณะ โปร่งโล่ง เกือบเงา, ๕.วิคคูปกิเลส ปราศจากสิ่งมัวหมอง, ๖.มุกฺกุตตะ มุ่มนวล, ๗.กัมมเนยยะ ควรแก่การงาน ทนงาน, ๘. อาเนญชัปปิตตะ อยู่ตัว ไม่วอกแวกหวั่นไหว

จิตที่จะมีลักษณะของสมาธิสมบูรณ์ทั้ง ๘ ประการครบถ้วนได้นั้น จะต้องเป็นสมาธิถึงขั้น ฌาน ในบาลีทรงแสดงสูงสุดถึงขั้นจตุตถฌาน โดยจะต้องเข้าจตุตถฌานแล้วออกจากจตุตถฌาน จิต จึงจะมีคุณลักษณะดังกล่าว จากนั้นให้น้อมจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ^๖ ในลักษณะทั้ง ๘ ประการนั้น สรุปลักษณะที่สำคัญ ดังนี้^๗

๑. แข็งแรง มีกำลังมาก เปรียบเหมือนกระแสน้ำที่ถูกควบคุมให้ไหลพุ่งไปทิศทางเดียว ย่อมมีพลังแรงกว่าน้ำที่ถูกปล่อยให้ไหลพร่ากระจายออกไป

๒. ราบเรียบสงบ ซึ่งเหมือนสระหรือบึงใหญ่ ที่มีน้ำนิ่ง ไม่มีลมพัด ไม่มีคลื่น ย่อมสงบนิ่ง

๓. ใสสว่างกระจ่าง เหมือนน้ำที่สงบนิ่ง และฝุ่นละอองก็ตกตะกอนหมด

๔. มุ่มนวล ควรแก่การงาน หรือ เหมาะที่จะทำงานตามหน้าที่ ไม่กระด้าง ไม่ขุ่นมัว ไม่ ฟุ้งซ่าน ไม่เร่าร้อนกระวนกระวาย

^๔ วิสุทธิ.๑/๑๘๔; ปฏิธ.๑.๒๒๑๑.

^๕ มีปรากฏหลายที่ เช่น วินย.๑/๓/๖-๘; ที.ที.๕/๑๓๑-๑๓๔/๑๐๑-๑๑๐; ม.ญ.๑๒/๔๗๗/๕๐๕; ม.ม.๑๓/๑๕-๑๗/๑๕-๑๖ ฯลฯ

^๖ การเห็นที่เป็นญาณหยั่งรู้หรือเห็นด้วยญาณ อย่างต่ำสุดหมายถึง วิปัสสนาญาณ นอกนั้นในที่หลายแห่งหมายถึง ทิพพจักขุญาณบ้าง มรรค ญาณบ้าง ผลญาณบ้าง ปัจจเวทจนญาณบ้าง สัพพัญญุตญาณบ้าง ก็มี ทั้งนี้สุดแต่ข้อความแวดล้อมในที่นั้น ๆ ดูรายละเอียดใน ที.๑.๑/๒๓๑.

^๗ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ (กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๘๓๐.

๓.๑.๔ อุปสรรคของสมาธิและวิปัสสนา

นิ वर्ณ ๕^๔

ธรรมที่เป็นอุปสรรคโดยตรงของสมาธิ ทำให้จิตมัวหมอง ไม่สงบตั้งมั่น บั่นทอนกำลัง ปัญญา เป็นเครื่องกั้นจิตไม่ให้บรรลุความดี ชัดขวางไม่ให้ก้าวหน้าในการปฏิบัติ มี ๕ อย่าง คือ

๑. กามฉันทนิ वर्ณ พอใจในกามคุณ หรือ ความเพ่งเล็งอยากได้ หมายถึง ความยินดีพอใจในกามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่น่าปรารถนา น่าพอใจ เป็นกิเลสประเภทโลภะ จิตของผู้ที่ถูกกามฉันทะครอบงำ ก็คืออยากได้สิ่งนั้นสิ่งนี้ คิดใจในสิ่งต่างๆ คอยเขวออกไปหาอารมณ์อื่น ขุ่นข้องอยู่ ย่อมไม่อาจตั้งมั่นเป็นสมาธิ และย่อมไม่รู้เห็นตามที่เป็นจริงได้ เปรียบเหมือน ภาชนะใส่น้ำซึ่งเอาสิ่ครั้ง สีเหลือง สีเขียว สีแดงอ่อนผสมลงไป คนดำดีเมื่อมองดูเงาหน้าของคนในน้ำนั้น ไม่สามารถมองเห็นตามที่เป็นจริงได้

๒. พยาบาทนิ वर्ณ ความขัดเคืองแค้นใจ ความคิดร้ายผู้อื่น ได้แก่ ความขัดใจ เกลียดชัง ความผูกใจเจ็บ การมองโลกในแง่ร้าย การคิดร้าย มองเห็นคนอื่นเป็นศัตรู ตลอดจนความโกรธ ความหงุดหงิด ฉุนเฉียว ความรู้สึกขัดใจ ไม่พอใจต่าง ๆ จิตของผู้ที่ถูกพยาบาทครอบงำ กระแทกกระทั้ง เคืองขุ่นในอารมณ์ต่าง ๆ ย่อมไม่อาจเป็นสมาธิ และย่อมไม่รู้เห็นตามที่เป็นจริงได้ เปรียบเหมือนภาชนะใส่น้ำที่คั้นจนเดือดพล่าน คนดำดีเมื่อมองดูเงาหน้าของคนในน้ำนั้น ไม่สามารถมองเห็นตามที่เป็นจริงได้

๓. ถีนมิทระ ความหดหู่ซึมเซา หรือเซ็งและซึม แยกเป็นถีนะ ความหดหู่ ห่อเหี่ยว ถดถอย ระย่อ ห่อเหี่ยว ความซบเซา เหงาหงอยที่เป็นอาการของจิตใจ กับมิทระ ความเซ็งซึม เฉื่อยเฉา ว่วง เหงาหาวนอน โงก่วง อืดอาด มึนมัว คือตัน อาการซึมเซาที่เป็นไปทางกาย จิตและกายของผู้ที่ถูก ถีนมิทระครอบงำ ย่อมไม่เข้มแข็ง ไม่คล่องตัว ไม่เหมาะแก่การใช้งาน จึงไม่อาจเป็นสมาธิ และย่อมไม่รู้เห็นตามที่เป็นจริงได้ เปรียบเหมือนภาชนะใส่น้ำ ที่มีสาหร่ายและจอกแหนปกคลุมไว้ คนดำดีเมื่อมองดูเงาหน้าของคนในน้ำนั้น ไม่สามารถมองเห็นตามที่เป็นจริงได้

๔. อุทธัจจกุกกุงจะ ความฟุ้งซ่านและเดือดร้อนใจ แยกเป็น อุทธัจจะ ความที่จิตฟุ้งซ่านไม่สงบ ซัดส่ายไป กับ กุกกุงจะ ความวุ่นวายใจ รำคาญใจ เดือดร้อนใจ บุ่งใจ กุ้มใจ กังวลใจ จิตของผู้ที่ถูกอุทธัจจกุกกุงจะครอบงำ ย่อมพล่าน เคว้งคว้างไป ไม่อาจสงบลงได้ สมาธิจึงไม่เกิด และย่อมไม่เห็นตามที่เป็นจริงได้ เปรียบเหมือนภาชนะใส่น้ำที่กระเพื่อมเป็นคลื่นเพราะลมพัด คนดำดีเมื่อมองดูเงาหน้าของคนในน้ำนั้น ไม่สามารถมองเห็นตามที่เป็นจริงได้

^๔ ส.มท.๑๑/๖๐๔-๖๑๒/๑๖๗-๑๗๐.

^๕ ถีนะทำให้จิตเซ็งซึม มิทระทำให้เจตสิกเซ็งซึม บาลีว่า "ถีนํ จิตฺตคฺคณฺณํ มิทฺทํ เจตสิกคฺคณฺณํ" (ที.๑.๑/๑๕๐: ๓.๑.๒/๑๒๔: วิกิฯ.๑.๓๕๖)

๕. **วิจิกิจฉา** ความลังเลสงสัย ได้แก่ ความเคลือบแคลง ความไม่แน่ใจ สงสัยเกี่ยวกับ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ และสิกขา (การปฏิบัติธรรม) เป็นต้น จิตของผู้ที่ถูกวิจิกิจฉา ครอบงำ ข่มพร่า ลังเลอยู่ คิดแยกเป็นสองทาง กำหนดไม่ลง ข่อมไม่อาจแน่วแน่เป็นสมาธิ และ ข่อมไม่รู้เห็นตามที่เป็นจริงได้ เปรียบเหมือนภาชนะใส่น้ำที่ขุ่นมัวเป็นคม ที่วางไว้ในที่มืด คนตาดี เมื่อมองดูเงาหน้าของคนในน้ำนั้น ไม่สามารถมองเห็นตามที่เป็นจริงได้

วิปัสสนูปกิเลส ๑๐^{**}

วิปัสสนูปกิเลส คือ อุปกิเลสแห่งวิปัสสนา เป็นสภาพน่าชื่นชมอย่างยิ่ง ที่ผู้ปฏิบัติไม่เคย ประสบมาก่อน แต่แท้จริงแล้วเป็นโทษเครื่องเศร้าหมองแห่งวิปัสสนา เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติที่ได้ครุณ-วิปัสสนา หรือ วิปัสสนาอ่อนๆ ชวนให้เข้าใจผิดว่าตนบรรลุผลแล้ว เป็นเหตุขัดขวางให้ไม่ก้าวหน้าต่อไปในการเจริญวิปัสสนา มี ๑๐ ประการ คือ

๑. **โอภาส** แสงสว่าง ซึ่งรู้สึกว่างามเจิดจ้า แต่สว่างไสวอย่างไม่เคยมีมาก่อน
๒. **ญาณ** ความหยั่งรู้ที่เฉียบแหลมคมกล้า รู้สึกเหมือนพิจารณาอะไรไม่มีติดขัด
๓. **ปีติ** ความอิ่มใจ รู้สึกเต็มเปี่ยมไปทั่วทั้งตัว
๔. **ปัสสัทธิ** ความสงบเย็นกายและจิต รู้สึกว่าทั้งกายและใจสงบสนิท เบา นุ่มนวล คล่องแคล่ว แจ่มใสเหลือเกิน ไม่มีความกระวนกระวาย ความกระด้าง ความหนัก ความไม่สบาย หรือความรำคาญขัดชินใจ ๆ
๕. **สุข** ความสบายกาย สบายจิต เป็นความสุขที่ประณีตละเอียดอ่อนแผ่ไปทั่วทั้งตัว
๖. **อริโมกข์** ความน้อยใจเชื่อมั่น ความมีศรัทธาอย่างแรงกล้า ประกอบเข้ากับการเจริญวิปัสสนา จึงทำให้จิตมีความผ่องใสอย่างยิ่ง
๗. **ปีติคากะ** ความเพียรที่ประกอบกับวิปัสสนา ซึ่งพอเหมาะพอดี ไม่หย่อนไม่ตึง
๘. **อุပ္ปัญฐาน** สติที่แก่กล้า กำกับชัด มั่นคง ไม่สั่นไหว จะระลึกอะไรก็คล่องแคล่วชัดเจน
๙. **อุเบกขา** ความวางจิตเป็นกลางในสังขารทั้งหลาย
๑๐. **นิกัณฺธิ** ความพอใจ ความตั้งใจที่สร้างความสำเร็จในวิปัสสนา มีอาการสงบ สุขุม ซึ่งความจริงเป็นคัมภีร์ที่ละเอียด แต่ผู้ปฏิบัติไม่สามารถกำหนดรู้ได้ว่าเป็นกิเลส

๓.๒ สมาริกับกระบวนการธรรมเพื่อการตรัสรู้

สมาธิในทางพระพุทธศาสนานั้น มุ่งหมายถึง สัมมาสมาธิ สมาธินั้นมีปรากฏในหลักธรรมหมวดต่าง ๆ และเรียกชื่อตามหลักธรรมในหมวดนั้น ๆ เช่น สมาธินทรีย์ในอินทรีย์ ๕, สมาธิพละ

** วิสุทธิ.๓/๒๗๐-๒๗๒; วิสุทธิ.ปฏิภา.๓/๕๑๐-๕๑๖; นิท.๒.๕๕.

ในพระ ๕, สมาธิสัมโพชฌงค์ในโพชฌงค์ ๗, สัมมาสมาธิในมรรค ๘^{**} นอกจากนี้ยังเรียกชื่อต่างกันไปบ้าง เช่น อธิจิตตสิกขาในสิกขา ๓, จิตตวิสุทธิในวิสุทธิ ๗ สมาธิที่มีปรากฏในหลักธรรมต่าง ๆ เหล่านี้ แสดงให้เห็นว่า การปฏิบัติเพื่อให้บรรลุถึงนิพพาน ซึ่งเป็นจุดหมายของพุทธศาสนานั้น มิใช่ด้วยสมาธิเพียงลำพัง แต่ต้องด้วยกระบวนการธรรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของการปฏิบัติ เป็นเสมือนกองทัพธรรมที่จะต่อสู้กับข้าศึก คือ กิเลสต่าง ๆ กระบวนการอันเป็นหลักธรรมที่เป็นตัวนำไปสู่การตรัสรู้ คือ โทธิปักขิยธรรม (ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้) มี ๓๗ ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔, สัมมัปปธาน ๔, อธิธิบาท ๔, อินทรีย์ ๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗, มรรค ๘ ดังที่ตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ก็ทางที่จะให้ถึงอสังขตะเป็นไฉน คือ สติปัฏฐาน ๔... สัมมัปปธาน ๔... อธิธิบาท ๔... อินทรีย์ ๕... พละ ๕... โพชฌงค์ ๗... อริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ นี้เรียกว่า ทางที่จะให้ถึงอสังขตะ”^{***}

ถึงกระนั้นก็ตาม ในหลักธรรมเหล่านี้ สิ่งที่เป็นตัวสำคัญที่จะนำไปถึงจุดหมายในขั้นสุดท้าย คือ ปัญญา^{****} ที่เรียกว่า วิปัสสนา ส่วนศีล สมาธิ หรือ หลักธรรมอื่น ๆ นั้น แม้จะเป็นส่วนที่สำคัญในองค์มรรค ๘ แต่ก็เป็นตัวสนับสนุนให้ปัญญาเป็นตัวตัดสินใจในขั้นสุดท้าย ดังที่ตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสัตว์ดิรัจฉานทุกจำพวก สัตว์นรก สัตว์โลกกล่าวว่า เป็นยอดของสัตว์เหล่านั้น เพราะมีกำลัง มีฝีมือ มีความกล้า ฉลาด บรรดาโทธิปักขิยธรรมทุกอย่าง ปัญญาในไตรปิฎกของเรา กล่าวว่า เป็นยอดแห่งโทธิปักขิยธรรมเหล่านั้น เพราะเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ ฉะนั้นเหมือนกัน”^{*****}

บทบาทของสมาธิซึ่งเป็นองค์ประกอบในโทธิปักขิยธรรมนั้น ช่วยทำจิตใจสงบตั้งมั่น เป็นการเตรียมความพร้อมของจิตเพื่อเป็นฐานของปัญญา สมาธิจะเป็นตัวสนับสนุนปัญญาให้มีความคมกล้า ในการทำงานด้านวิปัสสนา และทำลายกิเลส ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านเปรียบสมาธิเหมือนกับหินลับมีด^{*****} ทำหน้าที่ลับมีดคือปัญญาให้คมกล้า ปัญญาที่ลับจนคมดีแล้วด้วยอำนาจของสมาธิ ก็จะทำหั่นกิเลสทั้งหลายทั้งหยาบและละเอียดให้ย่อยยับไป ส่วนธรรมอื่น ๆ ในโทธิปักขิยธรรมที่เหลือนอกจากนี้ ต่างก็เป็นตัวสนับสนุนให้ปัญญาทำหน้าที่ทำลายกิเลสเช่นกัน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

** สมาธิทำกิจ ๔ อย่าง คือ เป็นสมาธิในทรีย์ สมาธิพละ สมาธิสัมโพชฌงค์ และสัมมาสมาธิ ดูรายละเอียดใน สงฺกห.ฎีกา.๒๒๖.

*** ทางที่บรรลุอสังขตะ คือ นิพพาน แสดงไว้ ๑๑ ประการ คือ ๑.กายทศาสติ ๒.สมณะและวิปัสสนา ๓.สมาธิที่มีทั้งวิคกวิจารณ์ วิคกมิแคววิจารณ์ สมาธิที่ไม่มีทั้งวิคกวิจารณ์ ๔.สุญญตสมาธิ อนิมิตตสมาธิ อัปณิหิตสมาธิ ๕.สติปัฏฐาน ๔ ๖.สัมมัปปธาน ๔ ๗.อธิธิบาท ๔ ๘.อินทรีย์ ๕ ๙.พละ ๕ ๑๐.โพชฌงค์ ๗ ๑๑.อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ดูรายละเอียดใน ศ.สพ.๑๔/๖๗๕/๔๔๑.

**** ปฎิเวรกาลต ปญฺณินฺทริยํ อธิปฺเตยฺยํ โหติ (พ.ปฎิ.๓๑/๔๕๐/๓๗๗); ในบรรดาธรรมที่นำไปถึงนิพพานนั้น ปัญญาประเสริฐที่สุด ที่เหลือเป็นบริวารของปัญญา (ปฎิ.ส.อ.๒/๑๔๘๘; มจฺกต.๑/๑๒๖); มัคคปัญญาหน้าสัตว์ให้ถึงนิพพานประเสริฐกว่าปัญญาที่เป็นโลกิยะทั้งหมด (เนตฺติวิภาวินี ๑๕๖)

***** ศ.มพ.๑๕/๑๐๒๔/๓๐๑.

***** วิสุทธิ.๑/๕.

สมาธิในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการเพื่อการคร่ำครวญ จัดเป็นองค์มรรคข้อหนึ่งใน อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ คือ “สัมมาสมาธิ” แต่ในระหว่างที่กำลังปฏิบัติอยู่ ยังไม่ได้เข้าถึงมรรค ผลนั้น อริยมรรคทั้ง ๘ ประการนับว่ายังไม่บริบูรณ์ จะต้องอาศัยการอบรม เจริญให้มาก กระทำให้ มาก ในขณะที่ได้บรรลุถึงมรรค ผล นิพพานนั้น อริยมรรคทั้ง ๘ ประการ จะมีความพร้อมเพียง บริบูรณ์เต็มที่ ดังนั้น จึงมีข้อถกเถียงของชาวพุทธประการหนึ่ง คือ “สัมมาสมาธิที่พระพุทธเจ้าทรง แสดงไว้ในมรรคมีองค์ ๘ เป็นโลกียะหรือโลกุตตระ” ซึ่งผู้รู้บางท่านยืนยันว่า สัมมาสมาธิในมรรค มีองค์ ๘ เป็นโลกุตตระแน่นอน ถ้ากล่าวเช่นนี้ไม่ถูกต้อง เพราะถ้าเป็นเช่นนั้น ในขณะที่กำลัง เข้าฌานสมาบัติก็ดี ในขณะที่กำลังเจริญวิปัสสนาที่ดีไม่ชื่อว่าสัมมาสมาธิ การที่จะเป็นสัมมาสมาธิ ได้ ก็เฉพาะในเวลาที่ยังบรรลุมรรค และการเข้าผลสมาบัติเท่านั้น ที่ถูกต้องแล้ว องค์มรรคที่เป็น สัมมาสมาธินั้น เป็นได้ทั้งโลกียะและโลกุตตระ ดังที่ท่านแสดงว่า “อโย วุจฺจติ ภิกฺขเว สมฺมาสมาธิติ อโย ปุพฺพภาค โลกิโย อปรภาค โลกุตฺตโร สมฺมาสมาธิติ วุจฺจติ แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ หมายความว่า ที่เรียกว่าสัมมาสมาธินี้ ในส่วนเบื้องต้นเป็นโลกียะ ในส่วนเบื้องปลาย เป็นโลกุตตระ”^{๖๖} ดังนั้น สมาธิในฐานะที่เป็นองค์มรรค (สัมมาสมาธิ) จึงมีความสำคัญทั้งที่ในส่วน ที่เป็นโลกียะ คือ การปฏิบัติที่เป็นส่วนเบื้องต้นและท่ามกลาง ตลอดทั้งในส่วนที่เป็นโลกุตตระ คือ การบรรลุเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา ดังนั้น สมาธิจึงแบ่งเป็น ๒ ประการ^{๖๗} คือ

๑. สมาธิในฐานะแห่งมรรคที่เป็นโลกียะ
๒. สมาธิในฐานะแห่งมรรคที่เป็นโลกุตตระ

สมาธิในฐานะแห่งมรรคที่เป็นโลกียะ

สมาธิในส่วนของมรรคที่เป็นโลกียะนี้ มุ่งหมายเอา สัมมาสมาธิที่เป็นไปในการปฏิบัติอัน ส่วนเบื้องต้น จนถึงสมาธิในระดับของฌาน ๔ ได้แก่ สมาธิที่เกิดขึ้นในขณะที่กำลังเจริญสมณะและ วิปัสสนากรรมฐาน แม้จะยังไม่ได้บรรลุถึงฌาน ๔ ก็ชื่อว่าสัมมาสมาธิเช่นกัน เพราะบุคคลที่เข้าถึง อุปจารสมาธิ คือ สมาธิที่ใกล้จะแนบแน่น ก็อาศัยสมาธินี้เจริญวิปัสสนาได้ หรือแม้สมาธิชั่วขณะใน วิปัสสนา ก็จัดว่าเป็นสัมมาสมาธิ เพราะเป็นส่วนแห่งมรรคที่เป็นโลกียะ แต่ในพระสูตรทั่วไป ทรง แสดงโดยอุกถกฤษณีย์ คือ นับว่าด้วยความสูงสุด หมายเอา สัมมาสมาธิในระดับฌาน ๔ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสมาธิเป็นใจ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (๑) สัจจจากามทั้งหลาย สัจจ จากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุรูปฐมฌาน ซึ่งมีวิตก มีวិจาร มีปีติ และสุข เกิดแต่เวกอยู่, (๒) บรรลุ ทุคิยฌาน ซึ่งมีความผ่องใสแห่งจิตในภายใน มีภาวะใจเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวិจาร เพราะ วิตกวิจาร์ระงับไป มีแต่ปีติสุข เกิดแต่สมาธิอยู่, (๓) เพราะปีติจางไป เธอจึงมีอุเบกขาอยู่ มี

^{๖๖} ที.ธ.๒/๔๒๐: ที.ธ.๓/๑๕๐.

^{๖๗} ในขณะที่เจริญสมณะและวิปัสสนาที่เป็นส่วนเบื้องต้น และในขณะแห่งการบรรลุมรรคผล ก็ชื่อว่าสัมมาสมาธิ (ที.ธ.๑/๒๔๒)

สติสัมปชัญญะ และเสวยสุขด้วยกาย บรรลุคตินิยามที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวว่า ‘เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข’, (๔) เพราะละสุขและทุกข์ และเพราะโสมนัสโทมนัสดับหายไปก่อน จึงบรรลุ จตุตถนิยาม ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่”^{๔๔}

ในบางแห่งตรัสสัมมาสมาธิไว้อย่างต่ำ ในลักษณะการเจริญสัมมาสมาธิแม้ช่วงเวลาเพียงเล็กน้อย ก็ทรงสรรเสริญ เช่น

“ถ้าภิกษุเจริญสัมมาสมาธิแม้ช่วงเวลาเพียงลัดนิ้วมือเดียว ภิกษุนี้เรากล่าวว่า อยู่ไม่เหินห่าง จากงาน ทำตามคำสอนของพระศาสดา ปฏิบัติตามโอวาท ไม่ฉันทินิมิตตของชาวแวนแคว้นเปล่า จะป่วยกล่าวไปใย ถึงผู้ที่เจริญสัมมาสมาธิให้มากเล่า”^{๔๕}

ในการเจริญสติปัฏฐาน ๔ พระพุทธองค์ทรงกำหนดระยะเวลาแห่งการปฏิบัติสูงสุด ๘ ปี ต่ำสุด ๘ วัน หากบุคคลปฏิบัติอย่างไม่ลดละ ก็จะพึงหวังผล ๒ ประการ^{๔๖} คือ บรรลุอรหัตตผลในปัจจุบันชาตินี้ หรือ บรรลุอนาคตนิมิต แต่ในระหว่างที่กำลังปฏิบัติอยู่นั้น ชื่อว่า เจริญวิปัสสนา คือ โลภยมรรคอันเป็นส่วนเบื้องต้น^{๔๗} เนื่องจากมรรคที่เป็นโลกุตตระเกิดขึ้นได้เพียงขณะเดียวเท่านั้น ส่วนมรรคที่เป็นโลกียะจะเกิดได้ตลอดระยะเวลาการปฏิบัติ อีกประการหนึ่ง ข้อสังเกตเกี่ยวกับมรรคที่เป็นโลกียะนี้ จะเห็นได้จากพระคำรัสที่ทรงเน้นย้ำ ถึงการปฏิบัติที่ต้องใช้ความเพียรพยายามอย่างไม่ลดละ เพื่อความบริบูรณ์แห่งองค์มรรค ดังพระคำรัสที่ปรากฏในหลายแห่ง คือ “เจริญให้มาก กระทำให้มาก กระทำให้เป็นอุชยาน” เช่น

“อานนทฺ คำว่ายานอันประเสริฐ เป็นชื่อของอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ นี้เอง เรียกกันว่า พรหมยานบ้าง ธรรมยานบ้าง รตพิชัยสงครามอันยอดเยี่ยมบ้าง อานนทฺ สัมมาทิฎฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิที่บุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว มีการกำจัดราคะเป็นที่สุด มีการกำจัดโทสะเป็นที่สุด มีการกำจัด โมหะเป็นที่สุด”^{๔๘}

สมาธิในฐานะแห่งมรรคที่เป็นโลกุตตระ

สัมมาสมาธิที่เป็นโลกุตตระ คือ เอกัคคตาจิต ที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นต่อจากมรรคที่เป็นโลกียะ ซึ่งได้เจริญอย่างต่อเนื่องมาจนกระทั่งอริยมรรคถึงความบริบูรณ์เต็มที่ สามารถละมิจฉา-สมาธิ ตลอดจนถึงระดับกิเลสและความฟุ้งซ่านต่าง ๆ ได้ เป็นสัมมาสมาธิที่เกิดขึ้นโดยมีนิพพาน

^{๔๔} ม.อ.๑๔/๓๐๔/๔๕๓; ต.มท.๑๕/๔๑/๑๒.

^{๔๕} อ.๑๐๓.๒๐/๒๐๕/๕๐.

^{๔๖} ต.มท.๑๐/๓๐๐/๓๕๐.

^{๔๗} ปฏิ.๕.๒/๓๑๕.

^{๔๘} ต.มท.๑๕/๑๔-๒๓/๖-๗.

เป็นอารมณ์^{๖๓} สมาธิในฐานะแห่งมรรคที่เป็นโลกุตตระนี้ ครีเสไว้ในลักษณะโลกุตตระตามระดับ
ปฐมฌาน และฌาน ๔ ดังนี้

“สัมมาสมาธิเป็นโจน ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตระ อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจาก อกุศลธรรม
ทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขา-
ปฏิบัติพาหุทธาภิญญาอยู่ ในสมัยใด ความตั้งอยู่ แห่งจิต ฯลฯ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์ อัน
เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้นอันใด นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาสมาธิ”^{๖๔}

“ก็สมาธิในทริยเป็นโจน ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ กระทำนิพพานให้เป็น
อารมณ์แล้วได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต อริยสาวกนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรม (๑) บรรลु
ปฐมฌาน มีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขที่เกิดแต่วิเวกอยู่ (๒) บรรลุทุคคฌาน มีความผ่องใสแห่งใจใน
ภายในเป็นธรรมเอกผุขขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ เพราะวิตกวิจารณ์สงบไป มีปีติและสุขเกิดแต่สมาธิอยู่
(๓) เธอมีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย เพราะปีติสิ้นไป บรรลุทุคคฌาน ที่พระ
อริยเจ้าทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้ได้ฌานนี้เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข (๔) เธอบรรลุจตุคคฌาน ไม่
มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์และดับโทมนัสโสมนัสก่อน ๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติ
บริสุทธอยู่ นี้เรียกว่า สมาธิในทริย”^{๖๕}

สัมมาสมาธิทั้งสองประการข้างต้นทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ ท่านแสดงไว้ในลักษณะ
ของฌาน ๔ ดังที่ท่านแสดงไว้ว่า “ที่เรียกชื่อว่า สัมมาสมาธินี้ คือ เอกัคคตาที่ในฌาน ๔ เหล่านี้ ใน
ส่วนเบื้องต้นเป็นโลกียะ ในส่วนเบื้องปลายเป็นโลกุตตระ”^{๖๖} ส่วนลักษณะที่แตกต่างกันแห่ง
สัมมาสมาธิทั้งสอง ได้แก่ สัมมาสมาธิที่เป็นโลกียะแสดงไว้อย่างสูงในระดับของฌาน ๔ ที่เป็น
โลกียฌาน มีอารมณ์ของฌานที่เป็นสมถกรรมฐาน หรือ ในขณะเจริญวิปัสสนาที่มีอารมณ์อย่างใด
อย่างหนึ่ง ในบรรดาอารมณ์ทั้ง ๖ ส่วนสัมมาสมาธิที่เป็นโลกุตตระแสดงไว้ในระดับของฌาน ๔ ที่
เป็นโลกุตตระ มีนิพพานเป็นอารมณ์ ส่วนลักษณะที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน คือ สัมมาสมาธิที่เป็น
โลกียะเป็นไปทั้งในส่วนของสมถะและวิปัสสนากรรมฐานซึ่งเป็นส่วนเบื้องต้น เป็นเหตุให้บรรลु
ถึงสัมมาสมาธิที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นส่วนเบื้องปลาย ดังนั้น สัมมาสมาธิที่เป็นโลกียะหรือส่วน
เบื้องต้น จึงเป็นหนึ่งในการบวชธรรมที่เป็นไปเพื่อการครีเส

^{๖๓} ม.อ.๑/๑๑๕.

^{๖๔} อภ.วิ.๓๕/๕๕๐/๓๑๑๒.

^{๖๕} ส.มท.๑๕/๘๖๘/๒๖๒.

^{๖๖} ปฏิ.๑.๑/๒๑๐; วิภัง.๑.๑๒๕; ที.๑.๒/๔๒๐; ที.๑.๓/๑๕๐ มีบาลีว่า “อัม วุจเจติ สมนาสมาธิติ ยา อิมสุ จตุสุ ฌานนตุ เอกคคตา, อัม ปุพพ-
ภาค โลกิโย, อปรภาค โลกุตฺตโร สมนาสมาธิ นาม วุจเจติ”

๓.๓ สมานกับการเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน

การประพาศธรรมปฏิบัติธรรมในทางพระพุทธศาสนา เรียกว่า ภาวนา^{๒๕} ซึ่งหมายถึง การเจริญ, การทำให้เกิดให้มีขึ้น, การฝึกรอบมจิตใจ เช่น เรียกการฝึกรอบมสมาธิหรือการเจริญสมาธิว่า สมาธิภาวนา เรียกการฝึกรอบมปัญญาหรือการเจริญปัญญาว่า ปัญญาภาวนา สมานในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของตัวการปฏิบัติธรรม เพื่อให้บรรลุเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ พระนิพพาน ตามที่มีปรากฏในพระไตรปิฎก แบ่งเป็นหลักใหญ่ ๆ เป็น ๒ ประการ คือ

๑. สมถภาวนา คือ การฝึกรอบมจิตให้เกิดความสงบ, การเจริญสมาธิ

๒. วิปัสสนาภาวนา คือ การฝึกรอบมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริง, การเจริญปัญญา
ธรรม ๒ ประการนี้ คัมภีร์ชั้นอรรถกถา เรียกว่า “กรรมฐาน” หมายถึง อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งการเจริญภาวนา, ที่ตั้งแห่งการทำความเพียร แต่ในบาลีที่ท่านเรียกว่า ภาเวตัพพรหม (ธรรมที่ควรเจริญ) และ วิชาภาคิยธรรม (ธรรมที่เป็นส่วนแห่งวิชา) ดังพุทธวจนะที่ว่า

“ธรรม ๒ อย่างที่ควรให้เจริญเป็นไฉน คือ สมณะ ๑ วิปัสสนา ๑ ธรรม ๒ อย่างเหล่านี้ ควรให้เจริญ”^{๒๖} “ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ อย่างนี้เป็นไปในส่วนแห่งวิชา ธรรม ๒ อย่างนี้เป็นไฉน คือ สมณะ ๑ วิปัสสนา ๑ ภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ภิกษุเจริญแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมอบรมจิตจิตที่อบรมแล้ว มีประโยชน์อะไร ย่อมละระคาได้ วิปัสสนาที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมอบรมปัญญา ปัญญาที่อบรมแล้ว ย่อมเสวยประโยชน์อะไร ย่อมละอวิชาได้”^{๒๗}

“ภิกษุทั้งหลาย ก้อสังขจะเป็นไฉน ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะนี้ เรียกว่าสังขะ ภิกษุทั้งหลาย ก็ทางที่จะให้ถึงอสังขจะเป็นไฉน สมณะและวิปัสสนานี้เรียกว่าทางที่จะให้ถึงอสังขะ”^{๒๘}

ประเด็นของการเจริญสมณะและวิปัสสนา ซึ่งเป็นที่สงสัยในกลุ่มของนักศึกษารธรรมและนักปฏิบัติธรรมก็คือ “อะไรควรเจริญก่อนและเจริญหลัง, การที่จะบรรลุจุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนาด้วยการเจริญวิปัสสนาเพียงอย่างเดียวได้หรือไม่, หรือว่า ต้องทำสมณะให้จิตสงบถึงขั้นฌานเสียก่อนแล้ว จึงเจริญวิปัสสนา, สมานมีความจำเป็นเพียงใดในการปฏิบัติ” ลำดับความสำคัญในการเจริญสมณะและวิปัสสนานั้น ท่านกล่าวไว้ในพระไตรปิฎกมี ๔ วิธี^{๒๙} คือ

๑. สมถปุพพังคมวิปัสสนา การเจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า
๒. วิปัสสนาปุพพังคมสมณะ การเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า

^{๒๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์ (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๒๐๓.

^{๒๖} ที.ปา.๑๑/๓๖๕/๒๕๐.

^{๒๗} อ.จ.ทุก.๒๐/๒๖๕/๖๖.

^{๒๘} ส.สพ.๑๔/๖๖๕/๔๔๑.

^{๒๙} อ.จ.ทุก.๒๑/๑๖๐/๒๑๑; พุ.ปฏิ.๓๑/๕๓๔/๕๓๒; ปฏิ.๕.๒/๒๑๖-๒๑๘.

๓. ยุคภัททสมณวิปัสสนา การเจริญสมณะและวิปัสสนาควคู่กันไป

๔. รัชมุทธัจจวิคคหิตมานัส วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวเพราะวิปัสสนูปกิเลส

สมณปุพพังคมวิปัสสนา การเจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า คือ ผู้ปฏิบัติทำสมาธิ (สมณะ) ให้เกิดขึ้นก่อน จะเป็นอุปจารสมาธิ หรือ อัปปนาสมาธิก็ได้ จากนั้นจึงใช้สมาธิที่ได้เป็นบาทฐาน การเจริญวิปัสสนา โดยการดำรงจิตให้อยู่ในระดับอุปจารสมาธิ แล้วพิจารณาสมณะหรือสมาธินั้น พร้อมทั้งธรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับสมาธินั้น ให้เห็นโดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ ภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน หรือ ดำรงจิตให้อยู่ในระดับอุปจารสมาธิแล้วพิจารณาสังขารทั้งหลาย ให้เห็นโดยความเป็นไตรลักษณ์ พิจารณาไปจนกระทั่งอริยมรรคเกิดขึ้น การปฏิบัติวิธีนี้ ผู้ปฏิบัติ ต้องทำสมณะคือสมาธิก่อน แล้วจึงเจริญวิปัสสนาค่อยภายหลัง

วิปัสสนापุพพังคมสมณะ การเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า คือ ผู้ปฏิบัติยังมีได้ทำสมณะ ให้เกิดขึ้นเลย เริ่มต้นลงมือปฏิบัติวิปัสสนาด้วยการใช้สมาธิเท่าที่จำเป็น เพียงแค่ขณิกสมาธิเท่านั้น แต่เน้นหนักที่การใช้สติและปัญญาพิจารณาเบญจขันธ์ โดยความเป็นไตรลักษณ์ อันนับว่าเป็น วิปัสสนา เมื่อวิปัสสนาเจริญเต็มที่แล้ว จิตก็จะเกิดภาวะความสงบขึ้นมา โดยมีความปล่อยวางธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนาเป็นอารมณ์ การปฏิบัติตามวิธีนี้ ก็สามารถบรรลุอริยมรรคได้เช่นกัน

ยุคภัททสมณวิปัสสนา^{๑๒} การเจริญสมณะและวิปัสสนาควคู่กันไป คือ ผู้ปฏิบัติเจริญสมณะ และวิปัสสนาควคู่กัน สลับกันโดยอาการ ๑๖ อย่างได้แก่ เข้าปฐมฌาน ออกจากปฐมฌานแล้ว พิจารณาสังขาร โดยความเป็นไตรลักษณ์, แล้วเข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานแล้วพิจารณาสังขาร, เข้าตติยฌาน ออกจากตติยฌานแล้วพิจารณาสังขาร ฯลฯ อย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับ จนกระทั่งถึงเข้า เนวสัญญานาสัญญาขณะฌาน ออกจากเนวสัญญานาสัญญาขณะฌานแล้วพิจารณาสังขารอีก อย่าง นี้เรียกว่าเจริญสมณะและวิปัสสนาควคู่กัน จนกระทั่งบรรลุมรรคผล นิพพาน

รัชมุทธัจจวิคคหิตมานัส วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขว เพราะความฟุ้งซ่านในธรรม คือ ในระหว่างที่ผู้ปฏิบัติกำลังเจริญวิปัสสนาอยู่นั้น เกิดมีสภาวะธรรม ๑๐ ประการ ที่เรียกว่า รัชมุทธัจจ หรือวิปัสสนูปกิเลสปรากฏขึ้น ทำให้จิตของผู้ปฏิบัติถูกชักให้ไขว้เขว ให้เข้าใจไปว่า ตนบรรลุมรรค ผล นิพพานแล้ว เพราะไม่รู้ตามความเป็นจริงซึ่งสภาพที่ปรากฏอยู่ วิปัสสนูปกิเลสนี้ จะเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติที่ได้วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ หรือ ตรุนวิปัสสนา ท่านให้ผู้ปฏิบัติรู้เท่าทันวิปัสสนูปกิเลสที่เกิดขึ้น ไม่ลุ่มหลงไปตาม พร้อมทั้งพิจารณาวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้น ให้เห็นเป็นสภาพที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ คงทนอยู่ไม่ได้ การปฏิบัติก็จะดำเนินต่อไป ไม่คลาดเคลื่อน ไม่เสื่อมเสีย

การปฏิบัติตามวิธีทั้ง ๔ ดังกล่าวมานั้น วิธีที่เป็นหลักปฏิบัติใหญ่ ๆ มีเพียง ๒ วิธี คือ วิธีที่ ๑ วิปัสสนามีสมณะนำหน้า และวิธีที่ ๒ สมณะมีวิปัสสนานำหน้า ส่วนสองวิธีหลังเป็นเพียงวิธีการที่

^{๑๒} อ.ธ.๒/๓๕๑.

แทรกซ้อนเข้ามาในระหว่างปฏิบัติ หรือ เป็นส่วนเสริมขยายความออกไปจากสองวิธีแรก^{๓๓} ดังนั้น หากสรุปวิธีปฏิบัติที่เกี่ยวกับสมาธิตามนัยแห่งพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว มีเพียง ๒ วิธี^{๓๔} คือ

๑. การเจริญวิปัสสนาที่มีสมณะเป็นบาทฐาน ผู้ที่ปฏิบัติตามวิธีนี้ เรียกว่า สมถยานิก แปลว่า ผู้มีสมณะเป็นยาน หมายถึง ผู้ที่เริ่มบำเพ็ญสมณะก่อน แล้วเจริญวิปัสสนาที่หลัง โดยสมณะที่บำเพ็ญนั้นอาจจะเป็นเพียงอุปัชฌาย์สมาธิ หรือก้าวไปถึงขั้นได้อุปนาสมาธิ คือ ฌานสมาบัติขั้นใดขั้นหนึ่งก็ได้ เป็นการทำให้จิตให้สงบปราศจากนิวรณ์ เตรียมความพร้อมทางด้านจิตใจ เพื่อนำไปใช้งานด้านปัญญา คือ วิปัสสนา ประเด็นสำคัญของการปฏิบัติแบบสมถยานิก คือ เป็นการปฏิบัติที่ครบยอด หรือ ค่อยยอดด้วยวิปัสสนา วิธีการของการเจริญวิปัสสนาที่มีสมณะเป็นบาทฐานนี้ เรียกว่า สมถปุพพังคมวิปัสสนา การเจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า ส่วนท่านผู้ที่ได้รับผลสำเร็จตามวิธีที่เน้นการใช้สมาธินี้ เรียกว่า “อุกโคภาควิมุตติ” คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน คือ มีทั้งเจโตวิมุตติ หลุดพ้นด้วยอำนาจสมณะ และปัญญาวิมุตติ หลุดพ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้เรียกวิธีนี้ว่า “วิธีการที่เน้นการใช้สมาธิ”^{๓๕} เป็นวิธีปฏิบัติที่สมาธิมีบทบาทสำคัญ คือ บำเพ็ญสมาธิให้จิตสงบแน่นแนบ จนเข้าถึงภาวะที่เรียกว่า ฌาน หรือสมาบัติ ชั้นต่างๆ เสียก่อน ทำให้จิตดีมีค้ำแน่นแน่น อยู่กับสิ่งที่กำหนดคั่นๆ จนมีความพร้อมอยู่โดยตัวของมันเอง ที่จะใช้ปฏิบัติการต่างๆ อย่างที่เรียก ว่า จิตนุ่มนวล ควรแก่การงาน โน้มไปใช้ในกิจที่ประสงค์อย่างได้ผลดีที่สุด ในสภาพจิตเช่นนี้ ก็เลสอาสวะต่างๆ ซึ่งตามปรกติฟุ้งขึ้นรบกวนและบีบคั้นบังคับจิตใจพล่านอยู่ ก็ถูกควบคุมให้สงบนิ่งอยู่ในเขตจำกัด เหมือนผงธุลีที่ตกตะกอนในเวลาน้ำนิ่ง และมองเห็นได้ชัดเพราะน้ำใส เหมาะสมอย่างยิ่งแก่การที่จะก้าวต่อไป สู่ขั้นวิปัสสนา คือ ใช้ปัญญากำจัดกิเลสอาสวะ ซึ่งเป็นตะกอนเหล่านั้นให้หมดไปโดยสิ้นเชิง

๒. การเจริญวิปัสสนาอ้วน ผู้ปฏิบัติที่ใช้วิธีนี้ เรียกว่า วิปัสสนายานิก แปลว่า ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน หรือ เรียกเต็มเพื่อข้อความหมายให้หนักแน่นว่า สุทธิวิปัสสนายานิก แปลว่า ผู้มีวิปัสสนาล้วน ๆ เป็นยาน หมายถึง ผู้ที่เริ่มปฏิบัติด้วยการเจริญวิปัสสนา โดยที่ไม่เคยฝึกหัดเจริญสมาธิใดไคมาก่อน เมื่อเริ่มเจริญวิปัสสนา ก็ใช้สติกำกับรู้เท่าทันอารมณ์ต่าง ๆ อยู่ทุกขณะ สติจะเป็นตัวสนับสนุนช่วยให้ปัญญารู้สิ่งทั้งหลายถูกต้องตามที่ปรากฏ สมณะ หรือ สมาธิก็มีพร้อมในขณะนั้น แต่ไม่เน้นความสงบของสมาธิ ใช้สมณะเพียงความหมายกว้าง ๆ คือ สมาธิชั่วขณะ ได้แก่ ขณิก-

^{๓๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๓๑.

^{๓๔} ศุส ปน ปุพพภาค กาวานโย กสุตติ สมถปุพพังคโม โหติ, กสุตติ วิปัสสนาปุพพังคโมติ, ศุส ปจโม สมถยานิกสุส วเสน วุคโค ทูติโย วิปัสสนายานิกสุส แปลว่า ถิ่นแห่งการเจริญภาวนาที่เป็นส่วนเบื้องต้นแห่งอริยมรรคนั้น บางคนมีสมณะนำหน้า บางคนมีวิปัสสนานำหน้า ใน ๒ วิธีนั้น วิธีที่ ๑ กล่าวไว้สำหรับสมถยานิก วิธีที่ ๒ กล่าวไว้สำหรับวิปัสสนายานิก (มูลปัญญาสติภา.๑/๘๘)

^{๓๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๖๘.

สมาธิเท่านั้น ซึ่งเป็นสมาธิอย่างน้อยที่สุด เพื่อให้วิปัสสนาคำเนินไป ดังที่ท่านกล่าวว่า “น หิ ขณิก-
สมาธิ วินา วิปัสสนา สมุทฺถิ. แปลว่า ปราศจากขณิกสมาธิเสียแล้ว วิปัสสนาย่อมมีไม่ได้”^{๑๖}

เมื่อผู้ปฏิบัติที่เป็นวิปัสสนาขานิกเจริญวิปัสสนาคือไป สติและปัญญาจะมีความคมกล้าขึ้น
ส่วนขณิกสมาธิก็จะมีความแนบแน่นเข้า กลายเป็นอุปจารสมาธิ จนในที่สุดเมื่อถึงขณะที่บรรลุ
มรรคผล สมาธินั้นก็จะแน่วแน่สนิทเป็นอัปนาสมาธิ มรรคและผลที่บรรลุจัดอยู่ในระดับปฐมฌาน
เมื่อถึงตอนนี้สมณะ คือ สัมมาสมาธิ และวิปัสสนา คือ สัมมาทิฏฐิ ก็มีพร้อมบริบูรณ์ในขณะแห่ง
มกคจิตและผลจิตนั่นเอง ดังที่ท่านกล่าวไว้ในปัจจุตธรรมปฏิภาณว่า “อริยมคฺคกฺขณเอนว หิ สมถ-
วิปัสสนา เอกกฺขณิกา หุควา สมธฺมฺ รุตฺตฺตฺตฺติ.” แปลว่า ในขณะแห่งแห่งอริยมรรคนั้นแล สมณะและ
วิปัสสนา มีพร้อมในขณะเดียวกัน จึงกล่าวว่า มีธฺมฺระสมอกัน” วิธีการเจริญวิปัสสนาล้วนนี้ เรียกว่า
วิปัสสนาพุทฺธกมสมถะ คือ การเจริญสมณะมีวิปัสสนานำหน้า ผลสำเร็จของการปฏิบัติตามวิธีนี้
เรียกว่า ปัญญาวิมุตติ คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้เรียกวิธีนี้ว่า
“วิธีการที่มุ่งเน้นเฉพาะด้านปัญญา”^{๑๗} เป็นวิธีปฏิบัติที่สคัญมิตบาทสำคัญ ใช้สมาธิแต่เพียงขั้นต้นๆ
เท่าที่จำเป็นสำหรับการปฏิบัติ หรือใช้สมาธิเป็นเพียงตัวช่วย แต่ใช้สติเป็นหลักสำคัญ สำหรับยึดจับ
หรือมัดสิ่งที่ต้องการกำหนดไว้ ให้ปัญญาตรวจพิจารณา นี่คือนิธิปฏิบัติที่เรียกว่า วิปัสสนา หรือ
วิปัสสนาล้วน ๆ

๓.๔ บทบาทของสมาธิในการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

ในการเจริญสติปัฏฐาน ๔ สติเป็นใหญ่คอยกำกับดูแลทั้ง ๔ ฐาน คือ ๑. ร่างกายและ
พฤติกรรมทางกาย ๒. เวทนา คือ ความรู้สึกเป็นสุข ทุกข์ และเฉย ๆ ๓. ภาวะจิตที่เป็นไปต่าง ๆ
๔. ความคิดนึกไตร่ตรองและอารมณ์ต่าง ๆ ที่เกิดกับใจ แต่ในเวลาปฏิบัติ นั้น ไม่ใช่จะใช้สติเพียง
อย่างเดียว แต่มีธรรมะข้ออื่น ๆ คอยอยู่ด้วย ธรรมะที่ไม่ได้ระบุไว้ในสติปัฏฐานนี้ คือ สมาธิ ซึ่งมีอยู่
พร้อมในการปฏิบัติ เนื่องจากสมาธิเป็นผลของการเจริญสติที่เป็นไปอย่างต่อเนื่อง และสติปัฏฐาน
ทั้ง ๔ ก็เป็นได้ทั้งสมณะและวิปัสสนาในตัว ซึ่งผู้ปฏิบัติสามารถเจริญสมาธิในส่วนที่เป็นสมณะจน
ได้ฉาน เช่น อานาปานสติ ทำให้ได้ถึงฉาน ๔^{๑๘} การพิจารณาร่างกาย (ปฏิภูมมนสิการ) ทำให้ได้
ปฐมฌาน สำหรับสติปัฏฐานในส่วนที่เป็นวิปัสสนา สมาธิก็มีอย่างน้อยในขั้นอ่อน ๆ พอใช้การได้

^{๑๖} วิสุทธิ.ปฏิภา.๑/๑๕,๒๑.

^{๑๗} มัชฌิมปัฏฐาส-อุปริปัฏฐาสฎีกา ๑๔๘๓.

^{๑๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับเดิม) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๓๓๕.

^{๑๙} ธรรมเนียมในภาวนาวิปัสสนาที่ทำได้ถึงอัปนามี ๒ คือ อานาปานบรรพและปฏิภูมมนสิการบรรพ ส่วนที่เหลือ ๑๒ ธรรมเนียม
(อิริยาบถ สัมปชัญญะ ราคมนสิการ และนิวาสวิตถา ๕) ทำให้ถึงเพียงอุปจารสมาธิ (ม.ธ.๑/๑๐๗,๑๑๒)

สำหรับปฏิบัติวิปัสสนา ท่านเรียกว่า “วิปัสสนาสมาธิ”^{๔๐} อยู่ในระดับขณิกสมาธิ (สมาธิชั่วขณะ) กับ อุปจารสมาธิ (สมาธิจวนแน่น)

เมื่อกล่าวถึงวิสุทธิ ๗ ซึ่งเป็นการปฏิบัติตามหลักของไตรสิกขา และเป็นการปฏิบัติที่มีลำดับของความเจริญก้าวหน้าที่เป็นเหมือนขั้นบันได ๗ ขั้น หรือ เหมือนรด ๗ ผลัดที่ส่งต่อกันตามลำดับ จนถึงเป้าหมายคือพระนิพพาน สมาธิจัดอยู่ในบันไดขั้นที่ ๒ หรือ ผลัดที่ ๒ เรียกว่า “จิตตวิสุทธิ” คือ ความหมกจดแห่งจิต หมายถึง การฝึกอบรมจิตจนบังเกิดสมาธิพอเป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนา และลักษณะของจิตที่จัดเป็นจิตตวิสุทธินั้น ท่านมุ่งหมายเอา ภาวะจิตที่สมาธิมีกำลังแก่กล้า ปราศจากนิวรณ์ทั้ง ๕ ได้แก่ สมาธิระดับอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ ดังที่กล่าวว่า “อุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ เจติ ทูโรปิ สมาธิ จิตตวิสุทธิ นาม” แปลว่า สมาธิทั้ง ๒ อย่าง คือ อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ^{๔๑} เนื่องด้วยสมาธิทั้งสองสามารถ กระทบนิวรณ์ได้^{๔๒} ที่ท่านแสดงไว้เช่นนี้ มิได้หมายความว่า สมาธิที่จะเป็นจิตตวิสุทธิได้นั้น ต้องเป็นสมาธิระดับอุปจารสมาธิ และฌานสมาบัติ ๘ เท่านั้น สมาธิที่นอกจากนี้ไม่จัดเป็นจิตตวิสุทธิก็หาไม่ เพียงแต่กล่าวจิตตวิสุทธิไว้อย่างอย่างสูงสุดสำหรับบุคคลที่เป็นสมถยานิก (ผู้มีสมถะเป็นยาน หรือ ผู้เจริญสมถะเป็นบาทของวิปัสสนา) ส่วนขณิกสมาธิที่เกิดขึ้นและเป็นไปอย่างต่อเนื่อง ในขณะที่เจริญวิปัสสนา ก็จัดเป็นจิตตวิสุทธิด้วยเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ เมื่อจิตมีกำลังด้วยอำนาจของสมาธิที่แน่นในอารมณ์ของสมถะหรือวิปัสสนาที่เป็นไปอย่างต่อเนื่อง โดยที่นิวรณ์ไม่มีโอกาสเกิดขึ้นได้ จึงชื่อว่า จิตตวิสุทธิ ดังนั้น บทบาทของสมาธิในการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน แบ่งออกเป็น ๒ ประการ ตามประเภทของบุคคล ดังนี้

๑. บุคคลที่เป็นวิปัสสนายานิก คือ ผู้ที่เจริญวิปัสสนาอย่างเดียว โดยไม่อาศัยสมาธิทั้งสอง (อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ) เมื่อเริ่มต้นเจริญวิปัสสนาโดยใช้สมาธิเท่าที่จำเป็นเพียงขณิกสมาธิเท่านั้น เมื่อผู้เจริญวิปัสสนามีจิตตั้งมั่นในรูปนาม ที่เป็นอารมณ์ปัจจุบันอยู่ทุกขณะ มีสติอย่างต่อเนื่อง ขณิกสมาธิซึ่งเป็นผลมาจากการมีสติทันปัจจุบันอย่างต่อเนื่อง ก็มีอยู่พร้อมตลอด ไม่ปรากฏช่องโหว่ของสติ หรือ ไม่มีระยะห่างของการขาดสติเนื่องจากมีอกุศลเกิดขึ้นแทรก ขณิกสมาธิที่มีความต่อเนื่องเช่นนี้ พระอรธรรคดาจารย์ท่านเรียกว่า “เอโกทัญญา”^{๔๓} คือ มีอารมณ์เป็นหนึ่ง สม่่าเสมอด้วยอำนาจขณิกสมาธิ ขณิกสมาธิที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องเช่นนี้ จะมีกำลังแรงกล้า สามารถ

^{๔๐} ปฏิส.๑.๑/๖๒.

^{๔๑} จิตตกรรมรคลงในวิสุทธิ ๓ จิตตวิสุทธิ คือ สัมมาสมาธิ, สีลวิสุทธิ ได้แก่ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ส่วนทัญญวิสุทธิได้แก่ สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ (สจฺคห.ฎีกา.๕๕: วิสุทธิ.๓/๒๐๕: ที.ธ.๓/๓๕๖: ปฏิส.๑.๑/๖๒: ปฏิส.๑.๒/๒๖๔)

^{๔๒} จิตต้อมคั้งมั่นด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ ในฐานะแห่งอุปจารสมาธิ หรือในฐานะที่บรรลุอัปปนาสมาธิ ใน ๒ อย่างนั้น จิตต้อมคั้งมั่นด้วยการละนิวรณ์ในฐานะแห่งอุปจารสมาธิ และคั้งมั่นด้วยความปรากฏแห่งองค์ฌานในฐานะที่บรรลุอัปปนาสมาธิ (วิสุทธิ.๑/๑๖๐)

^{๔๓} เอโกทัญญาติ ขณิกสมาธินา เอกกุกุญา (ที.ธ.๓/๒๑๒)

ระงับนิเวศน์ได้ เหมือนอุปจารสมาธิเลยทีเดียว แม้อารมณ์จะเปลี่ยนแปลงไป แต่ขณิกสมาธิในวิปัสสนา ยังคงตั้งมั่นรู้รูปนามที่เป็นปัจจุบันแต่ละขณะอยู่ตลอด เปิดโอกาสให้ปัญญา หรือ ญาณทำหน้าที่พิจารณาได้อย่างเต็มที่ เมื่อญาณแก่กล้าขึ้นก็จะรู้เห็นความเกิดดับของรูปนามนั้น ๆ ชัดเจนยิ่งขึ้น ในคัมภีร์สารัตถทีปนี ท่านกล่าวไว้ว่า^{๔๔} “ขณิกจิตเตกคฺคตติ ขณมคฺคภูจิติโก สมาริ. โสปี หิ อารมฺมณฺเ นินฺนุตรํ เอกากาเรน ปวตฺตมาโน ปฏิปฺกฺเขน อนภิกฺโกโต อปฺปิโต วีย จิตฺตํ นิจุจฺฉิ จเปติ.” แปลว่า ความตั้งมั่นแห่งจิตชั่วขณะ ได้แก่สมาธิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ แท้จริงแล้ว สมารินั้นเป็นไปไปในอารมณ์อย่างต่อเนื่องโดยอาการเดียว ไม่ถูกนิเวศน์ที่เป็นปฏิปักษ์ครอบงำ ย่อมดำรงจิตอย่างมั่นคงเหมือนอัปนาสมาธิที่ยังคงแล้ว” ภาวะจิตในขณะเจริญวิปัสสนา ที่มีขณิกสมาธิตั้งมั่นอยู่อย่างสม่ำเสมอในวิปัสสนา จะมีกำลังเทียบเท่าอุปจารสมาธิ^{๔๕} เพราะทำให้จิตสงบจากนิเวศน์เหมือนอุปจารสมาธิ เรียกว่าจิตตวิสุทธิเช่นเดียวกัน แม้ขณิกสมาธิจะมีกำลังเทียบเท่าอุปจารสมาธิ แต่ก็ไม่ได้เรียกว่าอุปจารสมาธิ เพราะอารมณ์ของขณิกสมาธิในวิปัสสนา แตกต่างจากอุปจารสมาธิในสมณะคือ ดำรงอยู่ชั่วขณะตามสมควรแก่กาย เวทนา จิต หรือสภาวะธรรมที่ปรากฏชัดในปัจจุบัน ซึ่งมีความเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ด้วยเหตุนี้ ในคัมภีร์มูลปิณณาสกฏีกา ท่านระบุถึงขณิกสมาธิ สำหรับบุคคลที่เป็นวิปัสสนาญาณิกไว้ว่า^{๔๖} “สมถํ ออนุปฺปาเตตฺวาติ อวธารณฺเณ อุปฺจารสมาริํ นินฺนุเตติ, น ขณิกสมาริํ. น หิ ขณิกสมาริํ วินา วิปฺสฺสนา สมฺภวติ. แปลว่า พระอรอดกถาจารย์ห้ามอุปจารสมาธิด้วยการปฏิเสธว่า ‘ไม่ทำสมณะให้เกิดขึ้น’ แต่ไม่ห้ามขณิกสมาธิ เพราะปราศจากขณิกสมาธิเสียแล้ว วิปัสสนาย่อมไม่เกิดขึ้น” ผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยใช้สมาธิเพียงแต่ขณิกสมาธิเท่านั้น เมื่อบรรลุเป็นพระอรหันต์ เรียกว่า พระสุกขวิปัสสก (ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน) ดังที่ท่านแสดงว่า “บุคคลทั้งหลายที่ดำรงอยู่ในสมาธิเพียงขณิกสมาธิ เจริญวิปัสสนาแล้วบรรลุอรหัตตมรรค ชื่อว่า สุกขวิปัสสก เพราะเจริญวิปัสสนาล้วน เหตุที่ตั้งแต่เบื้องต้นและในระหว่างการปฏิบัติ ไม่มีการสลับค่อภายในวิปัสสนาด้วยองค์ฌานที่เกิดจากสมาธิ”^{๔๗}

๒. บุคคลที่เป็นสมถญาณิก คือ ผู้ที่เจริญวิปัสสนาด้วยการเจริญสมณะก่อน โดยอาศัยสมาธิในระดับอุปจารสมาธิหรืออัปนาสมาธิ เพื่อเป็นบาทฐานของวิปัสสนาในการดำเนินไปสู่มรรคผลนิพพาน บทบาทของสมาธิในด้านสมณะเพื่อใช้ในการเจริญวิปัสสนานี้ มีอยู่อย่างเต็มที่ สามารถข่มระงับนิเวศน์ทั้งหลายได้ ด้วยเหตุนี้ สมาธิทั้งสองจัดเป็นจิตตวิสุทธิ ดังแสดงว่า “จิตตวิสุทธิ นาม

^{๔๔} วินย.ฎีกา.๒/๓๑๖.

^{๔๕} พระคันธสารภิกขุวงศ์, โพธิปักขิยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพฯ: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๑๒๑.

^{๔๖} มูลปิณณาสกฏีกา.๑/๒๕๑.

^{๔๗} เถ ปน ขณิกสมาธิมคฺคเต จตฺวา วิปฺสฺสนํ ปฏฺฐเปตฺวา อธิคคฺคกฺกมฺกฺคา เต อาทิโต ออนุคฺคตฺวา จ สมาริเณ ฌานจฺเณ วิปฺสฺสนาทฺถกฺกนฺตรํ ปฏิสฺสนานันํ อคฺวา สุกฺขา วิปฺสฺสนา เอเตสฺสนฺติ สุกฺขวิปฺสฺสกา นาม (เถร.ธ.๒/๖๐๓)

อุปจารา อฏฐ สมာปคฺติโย.” สมာปติ ๘ พร้อมทั้งอุปจารสมาธิ ชื่อว่า จิตตวิสุทธิ^{๔๔} จิตตวิสุทธิในบางแห่งท่านแสดงไว้ในระดับฌาน ๔ เรียกชื่อต่างออกไปว่า “จิตตปาริสุทธิ”^{๔๕} (ความบริสุทธิ์แห่งจิต) อุปจารสมาธินั้น เป็นสมาธิที่เกิดแก่ผู้เจริญสมณะที่ได้บรรลุปฏิภาคนิมิต^{๔๖} ในขณะที่ปราศจากนิเวรทั้ง ๕ แล้ว ส่วนอัปนาสมาธิเป็นสมาธิที่แนบแน่นอยู่ในอารมณ์ของฌานมีกสิณเป็นต้น หมายถึง สมာปติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ และอรูปรูปฌาน ๔ ผู้ที่ทำสมณะจนได้ฌานก่อนแล้วเจริญวิปัสสนาจนบรรลุเป็นพระอรหันต์ จะเป็นพระอรหันต์ประเภทสมณยานิก^{๔๗}

บทบาทของสมาธิที่ใช้ในการเจริญวิปัสสนาของบุคคลทั้งสองท่าน มีความแตกต่างกันมาก บุคคลที่เป็นสมณยานิกใช้กำลังของสมาธิอย่างเต็มที่ โดยต้องฝึกในขั้นของอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิให้ได้เสียก่อน จากนั้นจึงค่อยอดหรือครอบงอมด้วยการเจริญวิปัสสนา ส่วนบุคคลที่เป็นวิปัสสนายานิก อาจมองความสำคัญเฉพาะด้านปัญญา ไม่เน้นความจำเป็นในการฝึกสมาธิ แม้สมาธิมีอยู่ก็เพียงเล็กน้อย แต่เน้นเฉพาะการเจริญวิปัสสนาส่วน ๆ อย่างไม่รู้ลืม เป้าหมายสูงสุดในการเจริญสมาธิ แม้จะขณิกสมาธิแบบวิปัสสนายานิก หรือ อุปจาระและอัปนาสมาธิแบบสมณยานิกก็ตาม ล้วนเป็นไปเพื่อปัญญาที่รู้เห็นตามเป็นจริง ที่เรียกว่า “ขลภาภูตญาณทัสสนะ”^{๔๘} ดังนั้น การบรรลุธรรมไม่อาจมีได้ด้วยปัญญาที่ขาดสมาธิสนับสนุน หรือ ด้วยอำนาจสมาธิที่ไร้ปัญญา

๓.๕ การเจริญวิปัสสนาของสมณยานิกและวิปัสสนายานิก

๓.๕.๑ คุณสมบัติของผู้เจริญวิปัสสนา

การเจริญวิปัสสนากรรมฐานมีเป้าหมายสูงสุด คือ ความหลุดพ้น หากผู้ปฏิบัติเจริญตามหลักของวิปัสสนากรรมฐานอย่างถูกต้อง และมีความเพียรพยายามอย่างสม่ำเสมอ การบรรลุธรรมย่อมเกิดขึ้นอย่างแน่นอน ภายในระยะเวลาที่พระพุทธเจ้าทรงกำหนดไว้^{๔๙} คือ อย่างเร็วสามารถบรรลุได้ภายใน ๗ วัน หรืออย่างสูงสุดภายใน ๗ ปี แต่กระนั้นก็ตาม โอกาสของการบรรลุธรรม ไม่ใช่จะมีแก่บุคคลที่เจริญวิปัสสนาทุกคน เพราะเกี่ยวเนื่องด้วยปัจจัยหลายประการ หากจะเปรียบเทียบการปฏิบัติเหมือนกับการเรียนในระดับอุดมศึกษา สติขของการที่จะเข้ารับการศึกษาระดับนี้ได้ไม่ใช่จะมีแก่ทุกคน บุคคลที่จะเข้ารับการศึกษจะต้องผ่านกฎเกณฑ์ข้อกำหนดต่าง ๆ ของทางมหาวิทยาลัย และเมื่อเข้าศึกษาในระดับอุดมศึกษาได้แล้วก็ไม่ใช่ว่าทุกคนที่จะสำเร็จการศึกษา การเจริญ

^{๔๔} วิสุทธิ.๓/๒๐๕.

^{๔๕} อจ.จตุกก.๒๑/๑๕๕/๒๖๕.

^{๔๖} เป็นภาพนิมิตที่ปรากฏในใจเสมือนของจริง เกิดจากสัญญา มีลักษณะสดใส สามารถย่อหรือขยายได้ตามความปรารถนา

^{๔๗} พระอรหันต์มี ๒ คือ พระสุกขวิปัสสโกและพระสมณยานิก นานี้ว่า “สุกขวิปัสสโก สมณยานิกโคติ เทว อรหุโโค” (พุทธท.๑.๑๖๐ สุตต.๑.๒๕)

^{๔๘} สมานิมิตตญาณทัสสนะเป็นผลเป็นอานิสงส์ (อจ.ทศก.๒๔/๑/๑). ได้แก่ วิปัสสนาญาณอ่อน ๆ หรือ ครุณวิปัสสนา (อจ.อ.๓/๖๖๑)

^{๔๙} ที.มหา.๑๐/๓๐๐/๓๕๐.

วิปัสสนากรรมฐานก็เช่นกัน มีกฎเกณฑ์ข้อกำหนด หรือ องค์ประกอบหลายประการ เช่น ความเพียรพยายามของผู้ปฏิบัติ ถัดจากเมตต คือ อาจารย์ผู้สอนวิปัสสนากรรมฐาน สถานที่อันเหมาะแก่การปฏิบัติ นอกจากนี้ ตัวผู้ปฏิบัติเองถือเป็นองค์ประกอบหลักที่สำคัญ โดยบุคคลที่จะเจริญวิปัสสนากรรมฐาน จะต้องประกอบด้วยคุณสมบัติ ดังต่อไปนี้

๑. ไม่ประกอบด้วยธรรมที่เป็นอันตรายต่อการบรรลุผล นิพพาน ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน จะต้องไม่มีสิ่งที่ขัดขวางการบรรลุผล นิพพาน ที่เรียกว่า อันตราย ๕ ประการ คือ^{๔๔}

- ๑.) กัมมันตราย อันตราย คือ กรรม หมายถึง อนันตริยกรรม เป็นกรรมที่หนักที่สุดฝ่ายบาปอกุศล ส่งผลให้ผู้กระทำไปเกิดในอบายภูมิทันที หลังจากเสียชีวิตแล้ว โดยที่กรรมอื่น ๆ ไม่สามารถจะมาขวางกั้นได้ อนันตริยกรรม มี ๕ คือ ๑. มาตุฆาต ฆาตมารดา, ๒. ปิตุฆาต ฆาตบิดา, ๓. อรหันตฆาต ฆาตพระอรหันต์, ๔. โลหิตุปบาท ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนหือพระโลหิต ๕. สังฆเภท ทำสงฆ์ให้แตกจากกัน. กรรม ๕ อย่างนี้ ขัดขวางการไปสวรรค์และการบรรลุผล นิพพาน ส่วนกรรมอีกประเภทหนึ่ง คือ ภิกษุณีทุสกะกรรม ได้แก่ การประทุษร้ายนางภิกษุณี ขัดขวางเฉพาะการบรรลุผล นิพพานเท่านั้น ไม่ขัดขวางสวรรค์
- ๒.) กิเลสอันตราย อันตราย คือ กิเลส หมายถึง มิจฉาทิฎฐิ ๓ ประการ ได้แก่ อภริยติฎฐิ คือ ความเห็นผิดว่าไม่มีบุญบาป แม้จะกระทำอย่างไรก็ไม่มีการดีหรือกรรมชั่ว และไม่ส่งผลเป็นคุณเป็นโทษ, นัตถิกติฎฐิ คือ ความเห็นผิดว่าเหล่าสัตว์ตายแล้วสูญ ไม่มีภพใหม่ ไม่มีผลของบุญบาปในภพต่อไป, อเหตุกติฎฐิ คือ ความเห็นผิดว่า ไม่มีกรรมดีกรรมชั่วที่เป็นเหตุให้เกิดคุณโทษ เหล่าสัตว์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ก็โดยปราศจากเหตุปัจจัย ความเห็นผิด ๓ ประการเหล่านี้ เรียกชื่อว่า นิยต-มิจฉาทิฎฐิ เป็นกิเลสที่ขัดขวางการเข้าถึงสวรรค์และนิพพาน ข่อมส่งผลให้ไปเกิดในนรกทันทีหลังจากเสียชีวิตแล้ว
- ๓.) วิปากันตราย อันตราย คือ วิปาก หมายถึง ปฏิสนธิจิตที่เป็นอเหตุกปฏิสนธิ (ปฏิสนธิที่ไม่มีเหตุ ๓ คือ อโลกเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ) ของสัตว์ที่เกิดในอบายภูมิ ๔ รวมทั้งบุคคลที่บ้า ใ้ บอด หนวก พิจารแต่กำเนิดเป็นต้น, และทวิ-เหตุกปฏิสนธิ (ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๒ คือ อโลกเหตุ อโทสเหตุ) บุคคลผู้ประกอบด้วย

^{๔๔} วินย.๑.๒/๔๖๔; ม.๑.๒/๕; มจก.๑/๑๖๕; บุคคลที่ประกอบด้วยลักษณะ ๖ ประการ แม้ฟังธรรมอยู่ก็ไม่สามารถบรรลุธรรมได้ คือ ๑.ผู้ทำอนันตริยกรรม ๒.ผู้ที่มีนิยตมิจฉาทิฎฐิ ๓.ผู้มีวิปากเป็นเครื่องกั้น (อเหตุกปฏิสนธิและทวิเหตุกปฏิสนธิ) ๔.ไม่มีศรัทธา ๕. ไม่มีฉันทะ ๖.มีปัญญาพราม (อจ.จก.๒๒/๑๕๗/๔๔๖)

ปฏิสนธิเหล่านี้ ไม่อาจบรรลุผลในชาตินี้ได้ เพราะปราศจากปัญญาในขณะ
ปฏิสนธิ

- ๔.) อริยปวาทันตราย อันตราย คือ การว่าร้ายพระอริยบุคคล หมายถึง การพูดให้ร้าย
พระอริยบุคคลเพื่อให้ท่านเสียชื่อเสียงหรือศีลธรรม แม้จะรู้ว่าท่านเป็นพระอริย
บุคคลหรือไม่ก็ตาม อันตรายประเภทนี้ห้ามการเข้าถึงสวรรค์ นิพพาน ถ้าขอขมา
แล้วก็พ้นจากอันตรายนี้ได้
- ๕.) อาณาวิติกมันตราย อันตราย คือ การล่วงละเมิดข้อบัญญัติของพระพุทธเจ้า
หมายถึง การต้องอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในอาบัติ ๘ หมวดของภิกษุ คือ ปาราชิก
สังฆาทิเสส ถุลลัจฉัย ปาจิตติย ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ และทุพภาสิต อันตรายประเภท
นี้ ห้ามการเข้าถึงสวรรค์และนิพพาน ถ้าชำระโทษตามวินัยกรรมแล้วก็พ้นจาก
อันตรายนี้

๒. ประกอบด้วยองค์ของผู้มีความเพียร ๕ ประการ^{๔๕} คือ

- ๑.) เป็นผู้มีความศรัทธา เชื่อปัญญาในครัสถูของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
- ๒.) เป็นผู้มีความอดทน มีโรคเบาบาง
- ๓.) เป็นผู้ไม่โอ้อวด ไม่มีมายา เปิดเผยตนตามความเป็นจริง ในพระศาสนา หรือใน
เพื่อนพรหมจรรย์ผู้เป็นวิญญูทั้งหลาย
- ๔.) เป็นผู้ปรารถนาความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อยังกุศลธรรมให้เข้าถึงพร้อม เป็นผู้
มีกำลัง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดทิ้งธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย
- ๕.) เป็นผู้มีความปัญญา

๓.๕.๒ สมถกรรมฐานที่ทำให้ได้ฌาน

บุคคลที่เป็นสมถยานิก ก่อนจะเจริญวิปัสสนา จะต้องบำเพ็ญสมถกรรมฐาน เพื่อเป็นอุบาย
สร้างความสงบทางจิตใจ มุ่งให้เกิดสมาธิเต็มที่จะบรรลุถึงขั้นฌาน^{๔๖} อันดับแรกต้องใช้อุปกรรม
หรืออุบายวิธี หรือ กลวิธีที่ทำให้เกิดสมาธิ โดยหาสิ่งมาให้จิตกำหนด เพื่อที่จิตจะได้จดจ่ออยู่กับสิ่ง
ที่กำหนดนั้น ไม่ฟุ้งซ่านไปอย่างไร้จุดหมาย อุปกรรมหรือกลวิธีสำหรับฝึกสมาธิเรียกว่า “กรรมฐาน”
หมายถึง ที่ตั้งแห่งการทำงานของจิต สิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์ในการเจริญสมาธิภาวนา หรือ สิ่งที่ใช้เป็น
อุปกรรมในการฝึกอบรมจิต สมถกรรมฐานที่ใช้เป็นบาทในการเจริญวิปัสสนา มี ๔๐ ประการ
แบ่งเป็น ๘ หมวด คือ^{๔๗}

^{๔๕} บุคคลที่ประกอบด้วยความเพียร ๕ ประการนี้ สามารถบรรลุธรรมได้ภายใน ๑ วัน ดูรายละเอียดใน น.ม.๑๓/๕๑๘/๔๗๒.

^{๔๖} การเพ่งอารมณ์จนเฝ้าแว่นเป็นอัปปนาสมาธิ ภาวะจิตสงบประณีตซึ่งมีสมาธิเป็นองค์ธรรมหลัก

^{๔๗} วิสุทธิ.๑/๑๓๕.

๑. กสิณ ๑๐ อย่าง คือ กสิณดิน, น้ำ, ไฟ, ลม, สีเขียว, สีเหลือง, สีแดง, สีขาว, แสงสว่าง, อากาศหรือช่องว่าง
๒. อสุภะ ๑๐ อย่าง คือ สฟที่เน่าพองขึ้นอืด, มีสีเขียวคล้ำ, มีน้ำเหลืองไหล, ขนาดเป็น ๒ ท่อน, ถูกสัตว์กัดกิน, มือเท้าสีระกระจุยกระจาย, ถูกสับเป็นท่อนๆ, มีเลือดไหล, มีหนอนไช, เหลือแต่ร่างกระดูก
๓. อนุสติ ๑๐ อย่างคือ พุทธานุสติ, ธรรมานุสติ, สังฆานุสติ, สีลानุสติ, จาคานุสติ, เทวดานุสติ, มรณสติ, กายคตาสติ, อานาปานสติ, อุปสมานุสติ
๔. อัปปมัญญา หรือ พรหมวิหาร ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา
๕. อาหารแปดประการคือ กำหนดพิจารณาความเป็นปฏิถูลในอาหาร
๖. จตุราคววัฏฐาน คือ พิจารณาเห็นร่างกายของคน โดยสักว่าเป็นธาตุ ๔ แต่ละอย่างๆ
๗. อรูปกรรมฐาน ๔ คือ กสิณคณาภิมาภาสบัญญัติ บัญญัติที่เพิกกสิณทั้ง ๘, อากาสนัญญาชยตณาน, นัตถิกาวบัญญัติ บัญญัติความไม่มี, อากิญจัญญาชยตณาน

ในบรรดาสมถกรรมฐาน ๔๐ เหล่านี้แบ่งกรรมฐานตามระดับสมาธิที่ได้ ดังนี้^{๕๔}

- (ก) กรรมฐานทำให้ถึงขณิกสมาธิได้แก่ กรรมฐานทั้ง ๔๐ อย่าง
- (ข) กรรมฐานที่ทำให้ได้ถึงแก่อุปปจารสมาธิเท่านั้นมี ๑๐ ได้แก่ อนุสติ ๘ (คือ พุทธานุสติ, ธรรมานุสติ, สังฆานุสติ, สีลानุสติ, จาคานุสติ, เทวดานุสติ, มรณสติ, อุปสมานุสติ) และ อาหารแปดประการ ๑ จตุราคววัฏฐาน ๑ รวมเป็น ๑๐ กรรมฐาน
- (ค) ส่วนกรรมฐานที่ให้ขีดขั้นความสำเร็จสูงถึงได้ อัปปนาสมาธิ คือ ฌาน มี ๓๐ กรรมฐาน คือ กสิณ ๑๐, อสุภะ ๑๐, กายคตาสติ ๑, อานาปานสติ ๑, อัปปมัญญา ๔, อรูปกรรมฐาน ๔ รวมเป็นกรรมฐานที่ทำให้ถึงอัปปนาสมาธิ ๓๐ อย่าง แบ่งตามขีดขั้นความสำเร็จของรูปฌาน ๕ อรูปฌาน ๔ (ตามปิฎกนัย) ดังนี้
 - กสิณ ๑๐ อานาปานสติ ๑ ทำให้ได้ถึงรูปปัญจฌานทั้ง ๕
 - อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ ๑ ทำให้ได้ถึงเฉพาะปฐมฌาน
 - พรหมวิหาร ๓ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา ทำให้ได้ถึงจตุตถฌาน
 - อุเบกขาพรหมวิหาร ทำให้ได้เฉพาะปัญจฌาน (ต่อจากพรหมวิหาร ๓)
 - อรูปกรรมฐาน ๔ ทำให้อรูปฌาน ๔ เกิดขึ้น

สมาธิที่ตั้งมั่นสงบนิ่งอย่างแน่วแน่ เรียกว่า อัปปนาสมาธิ หรือ ฌาน ซึ่งแบ่งออกเป็นหลายระดับ ฌานเป็นผลมาจากการฝึกจิตให้มีสมาธิอย่างเป็นระบบในสมถกรรมฐาน โดยกำหนดจิตแน่วแน่อยู่กับอารมณ์อันใดอันหนึ่งในบรรดากรรมฐานที่ทำให้ได้ฌานทั้ง ๓๐ อย่าง เมื่อจิตบรรลุถึงขั้น

^{๕๔} ศกท.ฎีกา.๕๒.

ฉานแล้ว จิตมีความเป็นหนึ่งสงบนิ่งในระดับสมาธิสูงมาก ยิ่งเป็นฉานขั้นสูงด้วยแล้ว สมาธิจะมีความประณีตยิ่งขึ้นไปโดยลำดับ การรับรู้ทางประสาททั้ง ๕ จะหมดไปชั่วคราว

พระธรรมปิฎก กล่าวถึงความสำคัญของการเจริญสมาธิระดับฉานไว้ว่า^{๔๔} การเจริญสมาธินั้นจะประณีตขึ้นไปเป็นขั้น ๆ โดยลำดับ ภาวะจิตที่มีสมาธิถึงขั้นอัปปนาสมาธิแล้ว เรียกว่าฉาน ฉานนั้นมีหลายขั้น ซึ่งเป็นขั้นสูงขึ้นไปเท่าใดองค์ธรรมต่าง ๆ ที่เป็นคุณสมบัติของจิตก็ยิ่งลดน้อยลงไปเท่านั้น ฉานโดยทั่วไปแบ่งเป็น ๒ ระดับใหญ่ ๆ (คือ รูปฉานกับอรูปฉาน) และยังแบ่งย่อยออกไปอีกระดับละ ๔ รวมเป็น ๘ อย่าง เรียกว่า ขั้นแห่งฉาน ๘ หรือ สมบัติ ๘ หมายถึง การบรรลุฉาน การเข้าฉาน ซึ่งมีอยู่ ๘ ขั้น คือรูปฉาน ๔ และอรูปฉาน ๔ ดังนี้

๑. รูปฉาน ฉานมีรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔ (จตุกกนัย) ได้แก่

- ๑.๑ ปฐมฉาน ฉานที่ ๑ มีองค์ประกอบ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
- ๑.๒ ทุติฉาน ฉานที่ ๒ มีองค์ประกอบ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
- ๑.๓ คติฉาน ฉานที่ ๓ มีองค์ประกอบ ๒ คือ สุข เอกัคคตา
- ๑.๔ จตุตถฉาน ฉานที่ ๔ มีองค์ประกอบ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

๒. อรูปฉาน ฉานมีอรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี ๔ ได้แก่

- ๒.๑ อากาสนัญญาตนะ ฉานที่กำหนดอากาสนัญญัตติที่ได้จากการเพิกกลิ้งทั้ง ๕
- ๒.๒ วิญญาณัญญาตนะ ฉานที่กำหนดเอาวิญญาณ คือ อากาสนัญญาตนะ
- ๒.๓ อากัญญาณัญญาตนะ ฉานที่กำหนดเอาเนวตติภาวะ คือ ภาวะที่ไม่มีสิ่งใด ๆ
- ๒.๔ เนวสัณญานาตัญญาตนะ ฉานที่เลิกกำหนดสิ่งใด ๆ โดยประการทั้งปวง

อนึ่ง รูปฉาน มีการแสดง ๒ นัย คือ จตุกกนัย นับตามนัยพระสูตร รูปฉานมี ๔ กับปัญจกนัย คือ นับตามนัยพระอภิธรรม^{๔๕} รูปฉานมี ๕ ความแตกต่างแห่งนัยทั้งสองอยู่ที่ทุติฉาน คือ ตามนัยพระสูตร ทุติฉานเว้นวิตกและวิจารณ์พร้อมกัน มีองค์ประกอบ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา จึงเป็นรูปฉาน ๔ ส่วนตามนัยอภิธรรมแบ่งทุติฉาน เป็น ๒ ฉาน คือ ทุติฉานมีองค์ประกอบ ๔ เว้นวิตกและคติฉานมีองค์ประกอบ ๓ เว้นวิตก วิจารณ์ จึงเป็นรูปฉาน ๕ (ปัญจกนัย) ดังนี้

๑. ปฐมฉาน ฉานที่ ๑ มีองค์ประกอบ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
๒. ทุติฉาน ฉานที่ ๒ มีองค์ประกอบ ๔ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
๓. คติฉาน ฉานที่ ๓ มีองค์ประกอบ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา
๔. จตุตถฉาน ฉานที่ ๔ มีองค์ประกอบ ๒ คือ สุข เอกัคคตา
๕. ปัญจฉาน ฉานที่ ๕ มีองค์ประกอบ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

^{๔๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๖๑.

^{๔๕} สกท.อ.๒๓๒.๒๓๕; วิสุทธิ.ฎีกา.๑/๒๘๓.

๓.๕.๓ การเจริญวิปัสณาของสมถยานิก

เมื่อบุคคลที่เป็นสมถยานิก ได้ฝึกฝนอบรมจิตในขั้นสมถกรรมฐาน จนบรรลุถึงขั้นอัปปนาสมาธิ คือ ฌาน มาโดยลำดับแล้ว ต้องการจะเจริญวิปัสณาโดยใช้ฌานเป็นบาท มีลำดับขั้นตอนของการเจริญวิปัสณา ดังต่อไปนี้

๑. เข้าป่าทกฌาน คือ ฌานที่เป็นบาทของวิปัสณา บุคคลที่เป็นสมถยานิก จะต้องเข้าฌานใดฌานหนึ่งเพื่อเป็นบาทในการเจริญวิปัสณา เมื่อออกจากฌาน จิตจะมีพลังสมาธิเต็มที่ในการใช้เป็นเครื่องมือเจริญวิปัสณา พระอรอดกถาจารย์เรียกฌานนี้ว่า “วิปัสณาปาทกฌาน”^{๖๓} คือ ฌานที่เป็นบาทในการเจริญวิปัสณา หรือ การเจริญวิปัสณามีฌานเป็นบาท และฌานที่จะเป็นบาทของวิปัสณาได้นั้น ได้แก่ ฌานสมาบัติ ๗ เว้นแนวสัญญาภาวนาสัญญาคนฌาน และนิโรธสมาบัติ ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

“บุคคลที่เป็นสมถยานิก ออกจากฌานใดฌานหนึ่ง ในบรรดารูปาวจรฌานและอรุปาวจรฌานทั้งหลาย เว้นแนวสัญญาภาวนาสัญญาคนะ แล้วพึงกำหนดพิจารณาองค์ฌานทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น และธรรมทั้งหลายที่ประกอบร่วมกับองค์ฌานนั้น โดยลักษณะและรสเป็นอาทิ”^{๖๔}

เหตุที่แนวสัญญาภาวนาสัญญาคนฌาน และนิโรธสมาบัติ ไม่สามารถใช้เป็นบาทในการเจริญวิปัสณาได้ เพราะแนวสัญญาภาวนาสัญญาคนะ เป็นภาวะที่ละเอียดเกินไปจนเรียกว่า “มีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่” การเข้าสมาบัตินี้เพื่อเจริญวิปัสณาเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าเท่านั้น แม้พระสารีบุตรก็พิจารณาได้เพียงแบบเหมารวม รวบเป็นกลุ่มธรรมที่เรียกว่า “กลาปวิปัสณา”^{๖๕} ส่วนนิโรธสมาบัติ มีภาวะที่พิเศษจากฌานสมาบัติอื่น ๆ คือ เป็นแต่สมาบัติอย่างเดียวไม่เป็นสมาธิ เพราะไม่มีจิต เจตสิก จิตตชรูป คงมีแต่รูปที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๓^{๖๖} คือ กัมมชรูป อุกุชรูป อาหารชรูป นิโรธสมาบัตินี้จะนำมากำหนดพิจารณาเพื่อเจริญวิปัสณาได้ยากยิ่งกว่า ดังนั้น จึงเป็นสมาบัติที่ใช้สำหรับเสวยผลอย่างเดียว หากต้องการจะออกจากนิโรธสมาบัติเพื่อเจริญวิปัสณา จะต้องกลับไปเข้าสมาบัติที่ต่ำกว่า คือ อากิญจัญญาคนฌาน อย่างไรก็ตาม แม้ว่าสมาบัตินี้จะใช้เจริญวิปัสณาโดยตรงไม่ได้ แต่การเข้าสมาบัตินี้ก็ย่อมช่วยเสริมคุณสมบัติของจิตให้ประณีตยิ่งขึ้น

๒. ออกจากป่าทกฌานแล้ว เจริญวิปัสณา ในขณะที่กำลังเข้าป่าทกฌานอยู่นั้น ไม่สามารถที่จะเจริญวิปัสณาได้ เพราะภาวะจิตในขณะที่เข้าฌานมีอารมณ์แน่วแน่อยู่กับสมถกรรมฐานซึ่งเป็นอารมณ์ของฌานที่กำลังเข้าอยู่นั้นอย่างมั่นคง จึงไม่สามารถจะรับอารมณ์พร้อมกัน ๒ อย่างใน

^{๖๓} ที.อ.๓/๓๕๐: ส.อ.๑/๕: ม.อ.๒/๑๒: ส.ปฏิภา.๒/๒๕๑.

^{๖๔} วิสุทธิ.๓/๒๐๖.

^{๖๕} ม.อ.๔/๖๑.

^{๖๖} ม.นุ.๑๒/๕๐๒/๕๔๓: ส.สท.๑๘/๕๖๕/๖๖๒: อุปริปัญญาสฎีกา ๕๘๑.

ขณะเดียวกันได้ และเพราะอารมณ์ของฌานกับอารมณ์ของวิปัสสนานั้นแตกต่างกัน จึงต้องออกจากอารมณ์ของฌานเสียก่อน เมื่อออกจากฌานแล้ว ภาวะจิตจะอยู่ในระดับอุปรามาส จิตจะมีกำลังตั้งมั่นอย่างเต็มที่ ด้วยอำนาจสมาธิที่สืบเนื่องมาจากฌาน และมีความพร้อมสำหรับใช้งานในด้านปัญญาหรือวิปัสสนาอย่างดีที่สุด การเจริญวิปัสสนาหลังจากออกจากฌานแล้ว มี ๒ ลักษณะคือ

๒.๑. เจริญวิปัสสนาด้วยการพิจารณาองค์ฌาน โดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ การเข้าฌานใดฌานหนึ่ง แล้วออกจากฌาน เพื่ออาศัยพลังสมาธิที่สืบเนื่องมาจากฌาน จากนั้นอาศัยฌานที่ออกมานั้นเจริญวิปัสสนาด้วยการพิจารณาองค์ฌาน คือ วิดก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา และธรรมอื่น ๆ ที่เกิดร่วมกับองค์ฌานนั้น หรือ เรียกโดยรวมก็คือ กำหนดพิจารณาขั้นที่ ๕ ซึ่งปรากฏในฌานนั้น พิจารณาให้เห็น โดยความเป็นไตรลักษณ์ ดังนัยที่ทรงแนะนำไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยปฐมฌานบ้าง ทุคตฌานบ้าง คตติยฌานบ้าง จตุคตฌานบ้าง อากาสนัญญาตนฌานบ้าง ฯลฯ เพราะอาศัยเนวสัญญานาสัญญายตนฌานบ้าง ก็ข้อที่เรากล่าวว่า ‘ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยปฐมฌานบ้างดังนี้’ นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวแล้ว ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน เธอย่อมพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันมีอยู่ในขณะแห่งปฐมฌานนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร ไม่มีสุข เป็นอาหาร เป็นของผู้อื่น เป็นของชำรุด ว่างเปล่า เป็นอนัตตา”^{๖๔}

๒.๒. เจริญวิปัสสนาด้วยการพิจารณาสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ การเข้าฌานเพียงเพื่ออาศัยฌานเป็นตัวสร้างพลังสมาธิให้กับจิต ทำจิตมีสมาธิอย่างสมบูรณ์ มีสมรรถภาพที่พร้อมใช้งานทางปัญญา เมื่อออกจากฌานแล้ว ไม่พิจารณาองค์ฌาน แต่น้อมจิตไปเพื่อพิจารณาสังขารในขั้นของวิปัสสนา ฌานที่เป็นตัวสร้างจิตให้มีสมาธิขั้นสมบูรณ์ดีที่สุคนั้น คือ ฌานที่ ๔ ซึ่งมีคำที่แสดงลักษณะว่า “อุปกุขาสติปารีสุทธิ จตุคตฺ ฌานํ” แปลว่า จตุคตฌาน มีอุเบกขาเป็นเครื่องทำให้สติบริสุทธิ ซึ่งภาวะจิตในระดับฌาน ๔ นั้นเป็นจิตที่มีสมาธิอย่างสูง สติจะมีความละเอียดคมชัดในการระลึกรู้ จึงเหมาะที่จะนำไปใช้เพื่อรู้ความเกิดขึ้นและดับไปของรูปนาม ซึ่งมีความเป็นไปอย่างรวดเร็ว ดังคำสรุปท้ายของ ฌาน ๔ ที่ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิพร้อมแล้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควร แก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มโน้มจิตไปเพื่ออัสวักขณญาณ ย่อมรู้

^{๖๔} อ. นวก.๒๓/๒๔๐/๔๓๘.

ชัด ตามความเป็นจริงว่า นีทุกข์ นีทุกขสมุทัย นีทุกขนิโรธ นีทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา”^{๖๖}

“ภิกษุ นั้น เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส อ่อน ควระ แก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มโน้มจิตไปเพื่อญาณทัสสนะ เธอย่อมรู้ชัด อย่างนี้ว่า ภายของเรานี้แล มีรูปประกอบด้วยมหาภูต ๔ เกิดแต่มารคาบิดา เต็บโต ขึ้นด้วย ข้าวสุกและขนมสดไม่เที่ยง ต้องอบ ต้องนวดเพ้น มีอันทำลายและกระจัดกระจายเป็น ธรรมดาและวิญญาณของเรา นี้ ก็อาศัยอยู่ในกายนี้ เนื่องอยู่ในกายนี้”^{๖๗}

เมื่อบุคคลที่เป็นสมถยานิกเจริญวิปัสสนาด้วยการพิจารณาองค์ฌาน หรือ พิจารณาสังขาร ทั้งหลายมาโดยลำดับ จะเกิดวิปัสสนาญาณอ่อน ๆ ที่เรียกว่า ตรุณวิปัสสนา เป็นปัญญาที่หยั่งรู้เห็น ความเกิดขึ้นและความดับไปของรูปนาม เป็นผู้เริ่มได้วิปัสสนาญาณอยู่ในระดับขั้นอุทัพพญาณ หรือเรียกในที่ทั่วไปว่า ขลาภูตญาณทัสสนะ (ปัญญาที่หยั่งรู้เห็นตามความเป็นจริง) เมื่อวิปัสสนา ปัญญาเจริญขึ้นจะเป็นปัจจัยให้กับพลววิปัสสนา (วิปัสสนาญาณที่มีกำลัง) ซึ่งท่านเรียกว่า นิพพิทา อันเป็นวิปัสสนาญาณขั้นสูงตามลำดับ อันจะนำไปสู่การบรรลุมรรค ผล ในที่สุด การเจริญวิปัสสนา อันมีสมาธิ (สมถะ) เป็นบาทฐาน มีกระบวนการหรือลำดับความเกิดขึ้น ดังนี้

สมาธิ ⇨ ขลาภูตญาณทัสสนะ ⇨ นิพพิทา ⇨ วิจารณ์ ⇨ วิมุตติ ⇨ ญาณทัสสนะ^{๖๘} หรือ

บาทกถานสมาธิ ⇨ ตรุณวิปัสสนา ⇨ พลววิปัสสนา ⇨ มรรค ⇨ ผล ⇨ ปัจจเวกขณะ^{๖๙}

กระบวนการเหล่านี้ เป็นกระบวนการปฏิบัติที่ดำเนินไปอย่างมีขั้นตอน โดยจุดเริ่มต้น ของกระบวนการเพื่อการดับทุกข์นี้ ท่านแสดงไว้โดยมีศีลเป็นจุดเริ่มต้นบ้าง^{๗๐} มีโยนิโสมนสิการ เป็นจุดเริ่มต้นบ้าง^{๗๑} ซึ่งนำไปสู่วิปัสสนา (ความไม่เดือดร้อนใจ) ก่อให้เกิดความปราโมทย์ ปีติ ปัสสัทธิ สุขและสมาธิตามลำดับ ส่วนการเจริญวิปัสสนาที่มีสมถะเป็นปทัชฐาน จัดอยู่ในตอนกลาง ของกระบวนการ ซึ่งผู้ปฏิบัติได้ผ่านการกระทำอันเป็นส่วนเบื้องต้นนั้นมาแล้ว จึงเริ่มลงมือเจริญ วิปัสสนา อาศัยสมาธิในส่วนของสมถะเป็นตัวสนับสนุน วิปัสสนาญาณ คือ ปัญญาที่หยั่งรู้เห็นตาม ความจริง (ขลาภูตญาณทัสสนะ) ก็จะปรากฏเกิดขึ้น และเจริญขึ้นตามลำดับ นำไปสู่ความหลุดพ้น ในที่สุด ดังที่ตรัสว่า

^{๖๖} ที.ที.๘/๑๓๗/๑๑๐; ม.นุ.๑๒/๔๔๗/๕๐๖; ม.น.๑๓/๑๗,๑๒๓/๑๖,๑๒๐; อ.จ.ติก.๒๐/๔๕๗/๒๑๐; อ.จ.ป.ญจก.๒๒/๗๕-๗๖/๑๐๕,๑๑๔.

^{๖๗} ที.ที.๘/๑๓๗/๑๐๑.

^{๖๘} วิน.๘/๑๐๘๔/๔๐๖; ที.น.๑๖/๖๕/๓๗; อ.จ.ป.ญจก.๒๒/๒๔/๒๑.

^{๖๙} อัจจุสส ปาทกถานสมาธิ ตรุณวิปัสสนาย ปัจจ โย โหติ, ตรุณวิปัสสนา พลววิปัสสนาย, พลววิปัสสนา มกุทสูส, มกุโธ ผลวิมุตติยา, ผล-วิมุตติ ปัจจเวกขณะสส (ส.อ.๒/๖๓)

^{๗๐} อ.จ.ทศก.๒๔/๑/๑.

^{๗๑} ที.ปา.๑๑/๔๕๕/๓๒๖.

“สมาธิมีญาณตฤณาทิสณะเป็นผลเป็นอนิสงส์ ขณตฤณาทิสณะมีนิพพิทาเป็นผลเป็นอนิสงส์ นิพพิทามีวิระคะเป็นผลเป็นอนิสงส์ วิระคะมีวิมุตติญาณตฤณาทิสณะเป็นผลเป็นอนิสงส์”^{๗๒}

อนึ่ง ในขณะที่กำลังเข้าฌานอยู่นั้น เป็นการปฏิบัติในขั้นของสมถะ เมื่อออกจากฌานแล้วมีการพิจารณาองค์ฌาน หรือ พิจารณาสังขารทั้งหลายให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ เป็นเรื่องของการเจริญวิปัสสนา แต่เพราะอาศัยฌานเป็นปทัฏฐาน สมถะและวิปัสสนาจึงมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน ดังที่ท่านเรียกว่า “สมถปุพพังคมวิปัสสนา” (การเจริญวิปัสสนาที่มีสมถะนำหน้า) อย่างไรก็ตาม ผู้ที่ได้ฌานแล้ว แต่ไม่ใช้ฌานเป็นบาท จะเจริญวิปัสสนาด้วยอาศัยสมาธิเพียงขณิกสมาธิหรืออุปจารสมาธิเท่านั้นก็ได้ แต่จะมีสภาพเหมือนกับผู้ที่เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวโดยที่ไม่ได้ฌานมาก่อน อาจมีความแตกต่างกันบ้างที่สภาพจิต คือ ผู้ที่ได้ฌาน มีฌานไม่เสื่อม แม้จะไม่ได้เข้าฌานเพื่อเป็นบาทของวิปัสสนา แต่ด้วยเหตุที่เป็นผู้ทรงฌาน จิตจะไม่ถูกรบกวนด้วยนิเวรณต่าง ๆ ในขณะที่เจริญวิปัสสนา ส่วนผู้ที่เป็นวิปัสสนายานิก (เจริญวิปัสสนาล้วน) ใช้สมาธิเพียงเล็กน้อยแค่ขณิกสมาธิเท่านั้น ต้องอาศัยความมีสติอย่างค่องเนื่อง นิเวรณจึงจะเกิดขึ้นรบกวนไม่ได้

๓.๕.๔ การเจริญวิปัสสนาของวิปัสสนายานิก

การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ประกอบด้วยองค์ประกอบ หรือ สิ่งที่อยู่รวมอยู่ในกระบวนการปฏิบัติมี ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายที่ทำ กับ ฝ่ายที่ถูกทำ^{๗๓} หรือ ตัวผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้ ฝ่ายที่ทำหรือตัวผู้รู้ คือ ตัวการที่เป็นตัวคอยกำหนด สังเกต พังพิจารณา ได้แก่ สติและปัญญาอันเป็นตัวทำงานที่สำคัญของวิปัสสนา ส่วนฝ่ายที่ถูกกระทำหรือสิ่งที่ถูกรู้ คือ สิ่งที่ถูกกำหนดพิจารณา ได้แก่ อารมณ์ของวิปัสสนาที่เป็นปัจจุบัน ซึ่งกำลังเกิดขึ้นและเป็นไปอยู่ในขณะนั้น โดยองค์ประกอบทั้ง ๒ ฝ่าย เป็นทั้งตัวบุคคลผู้เจริญวิปัสสนา และเป็นสิ่งที่อยู่ภายในผู้เจริญวิปัสสนา หมายความว่า ตัวบุคคลผู้เจริญวิปัสสนานั้น ใช้สติปัญญาของตนเองเป็นผู้กระทำ เป็นผู้รู้ เป็นผู้ดู คือ คอยสังเกต คอยระลึกรู้ ความเป็นไปของร่างกายและจิตใจ ตลอดจนถึงอารมณ์ต่าง ๆ ที่มากระทบทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ และปรากฏเกิดขึ้นภายในใจ อันเป็นฝ่ายถูกกระทำ หรือสิ่งที่ถูกรู้ เพื่อให้รู้เท่าทันตามความเป็นจริง

เมื่อมีสติกำหนดจับอารมณ์ได้ว่องไว และปัญญาที่เรียกว่าสัมปชัญญะรู้ได้เท่าทันอารมณ์ต่าง ๆ ตามความเป็นจริงมากขึ้น ก็จะเป็นผลดีแก่จิตใจ คือ จิตจะเป็นอิสระ ไม่เอนเอียงไปตามความชอบและชังต่อสิ่งต่าง ๆ ด้วยอำนาจของกิเลส การมอง หรือ ความรู้ความเห็นต่อสิ่งต่าง ๆ ที่ถูกกิเลสปิดบังความเป็นจริงไว้ เปรียบเหมือนกับบุคคลที่เอาแว่นตาสีมาใส่ เมื่อใส่แว่นตาสีแดง ก็

^{๗๒} ขณตฤณาทิสณะ ได้แก่ ฌณวิปัสสนา, นิพพิทา ได้แก่ พลวิปัสสนา, วิระคะ ได้แก่ มรรค, วิมุตติ ได้แก่ อวหิตผล, ญาณตฤณาทิสณะหรือวิมุตติญาณตฤณาทิสณะในที่นี้ ได้แก่ ปิงพวกขณตฤณ (อภ.ทสก.๒๔/๑,๒๑๐/๒,๓๓๕; อภ.อ.๓/๓๑๑)

^{๗๓} เสฐียรพงษ์ วรรณปก, สติ-สมาธิ, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร: หจก.สันติการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๒๐.

จะมองสิ่งต่าง ๆ เป็นสีแดง เมื่อใส่แว่นตาสีเขียว ก็จะเห็นสิ่งต่าง ๆ เป็นสีเขียว หรือใส่แว่นสีใด ๆ ก็
จะมองเห็นสิ่งทั้งหลายเป็นสีเช่นนั้นไปหมด ใจที่ถูกปกคลุมปิดบังด้วยกิเลส จะเห็นสิ่งทั้งหลายผิด
ไปจากความจริง เช่น สิ่งที่ไม่เที่ยงก็เห็นว่าเป็นของเที่ยง สิ่งที่เป็นทุกข์ก็เห็นว่าเป็นสุข สิ่งที่ไม่ใช่
ตัวคนก็เข้าใจว่าเป็นตัวเป็นคน เป็นชายเป็นหญิง สิ่งที่ไม่สวยงามก็เข้าใจว่าเป็นของสวยงาม ซึ่งเป็น
เหตุให้มีความยึดถือในสิ่งเหล่านั้น และเกิดมีความยินดีชอบใจในสิ่งที่เห็นว่าดี เข้าใจว่าเป็นสิ่ง
สวยงาม ขณะเดียวกันก็จะระทมทุกข์ ขัดใจ ไม่ชอบใจเมื่อประสบกับสิ่งที่ไม่พึงปรารถนาหรือ พลัด
พรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก การเจริญวิปัสสนาเป็นเหมือนกันนำแว่นตาขาวใสมาสวมใส่ ย่อมจะ
มองเห็นสิ่งทั้งหลายได้ชัดเจน ถูกต้องตามความเป็นจริง ซึ่งแว่นตาที่ใสก็คือสติและปัญญา เป็น
เครื่องมือที่ใช้ในการมอง ยิ่งหากต้องการดูสิ่งที่ละเอียดมากเท่าใด จะต้องเพิ่มกำลังของแว่นเป็น
แว่นขยายมากขึ้น หมายความว่า สติปัญญาจะต้องเพิ่มพูนกำลังในการดูมากขึ้น

๓.๕. โภธิปักขิยธรรม: ตัวทำงานของวิปัสสนา

สิ่งที่เป็นฝ่ายกระทำหรือตัวทำงานที่สำคัญในการเจริญวิปัสสนา ไม่ใช่จะมีเฉพาะสติปัญญา
เท่านั้น ที่จริงในการปฏิบัติธรรมทั้งหมดนี้ ประกอบด้วยกระบวนการต่าง ๆ ซึ่งเป็นตัวการสำคัญ
ของการปฏิบัติ เป็นเสมือนกองทัพธรรมที่จะต่อสู้กับข้าศึก คือ กิเลสต่าง ๆ กระบวนการที่เป็นตัว
ทำงาน ซึ่งอาจจะเรียกว่า คณะทำงานในการปฏิบัติธรรมก็ได้ ซึ่งได้แก่ โภธิปักขิยธรรม คือ ธรรมที่
เป็นฝ่ายเกื้อหนุนการตรัสรู้ หรือ ช่วยสนับสนุนอริยมรรค มี ๓๖ อย่าง จัดเป็น ๖ หมวด^{๔๔} คือ

๑. สติปัฏฐาน ๔ ว่าด้วยการใช้สติตามดู โดยมีปัญญารู้เท่าทัน ความเป็นไปของ
สภาพธรรม ๔ ประการ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม ตามเป็นจริง
๒. สัมมัปปธาน ๔ ว่าด้วยการประกอบความเพียร ๔ ประการ คือ เพียรละอกุศลเก่า ไม่
ทำอกุศลใหม่ เพียรเจริญกุศลใหม่และเพิ่มพูนกุศลเก่า
๓. อิทธิบาท ๔ ว่าด้วยธรรมที่ให้ถึงความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมาย มี ๔ อย่าง ได้แก่
ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา
๔. อินทรีย์ ๕ ว่าด้วยธรรมที่เป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน ๕ ประการ คือ สรัทธา
วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา
๕. พละ ๕ ว่าด้วยธรรมอันเป็นกำลัง ในการดำเนินตามไม่ให้อกุศลเข้าครอบงำ
มี ๕ ประการ คือ สรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา
๖. โภชนงค์ ๖ ว่าด้วยธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ หรือ องค์ของผู้ตรัสรู้ ๖ อย่าง
คือ สติ ธรรมวิจยะ วิริยะ ปิณีต ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา

^{๔๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส
โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๒๑๓.

๗. อริยมรรค ๘ ว่าด้วยหนทางมีองค์อันประเสริฐ ๘ ประการ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวาจาณะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ

ในระหว่างที่กำลังอยู่ในระยะของการเจริญวิปัสสนาอยู่นั้น ความพร้อมเพียงของโพธิปักขิยธรรมยังไม่ถึงความบริบูรณ์ ยังไม่เจริญเต็มที่ แต่เมื่อใดที่กระบวนการธรรมที่เป็นโพธิปักขิยธรรมเจริญพร้อมเต็มที่ถึงขีดสุด และพร้อมเพียงกันทำหน้าที่ ให้เกิดญาณอันแรงกล้าที่สามารถหยั่งรู้ อริยสังขาร และกำจัดกิเลสที่ห่อหุ้มจิตได้อย่างเด็ดขาด มีผลทำให้รู้เข้าใจในสังขาร หลุดพ้นจาก อาสวะกิเลสทั้งหลาย สภาพความพร้อมเพียงแห่งกระบวนการธรรมเช่นนี้เรียกว่า “ธรรมสามัคคี”^{๕๕} คือ โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ มีความเจริญถึงขีดสุด และพร้อมเพียงกันทำหน้าที่ตรัสรู้ โดยเกิดขึ้นพร้อมกันทั้ง ๓๗ ประการ ในขณะที่จิตเดียวคือมัคคจิต อันเป็นผลมาจากการฝึกอบรมปฏิบัติมาจนเต็มเปี่ยม ถึงความเต็มบริบูรณ์แห่งศีล สมาธิ และปัญญา จึงพร้อมเพียงกันทำหน้าที่ประหารกิเลสให้สิ้นไปได้ในขณะที่อริยมรรค ๔ ชั้น ไฉนขั้นหนึ่งเกิดขึ้น

อนึ่ง หลักโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ แบ่งออกเป็น ๗ หมวดเหล่านี้ แม้จะดูว่ามีมาก แต่หากกล่าวเฉพาะหัวข้อธรรมล้วน ๆ แล้วมีเพียง ๑๔ ประการ^{๕๖} คือ ฉันทะ จิตตะ ปิตี ปัสสัทธิ อุเบกขา สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา และธรรมทั้ง ๑๔ ประการเหล่านี้ แท้ที่จริงแล้วท่านสรุปลงในอริยมรรคมีองค์ ๘^{๕๗} นั้นเอง ดังนั้นเมื่อกล่าวถึงมรรค ก็จะครอบคลุมถึงธรรมอื่นที่เกี่ยวข้องทั้งหมด อนึ่ง อริยมรรคมีองค์แปด เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” เป็นข้อปฏิบัติทางสายกลาง คือไม่เอียงไปทางกามสุขัลลิกานุโยค และอัตตคิลมถานุโยค ในอังคุตตรนิกาย ดิกขินิบาต^{๕๘} ท่านก็แสดงโพธิปักขิยธรรมแต่ละอย่างไม่เป็นไปเพื่ออากาหปฏิบัติปทา คือ ข้อปฏิบัติอย่างหยาบ (กามสุขัลลิกานุโยค) ไม่เป็นไปเพื่อนิชฌามปฏิบัติปทา คือ ข้อปฏิบัติอย่างไหม้เกรียม (อัตตคิลมถานุโยค) ฉะนั้น โพธิปักขิยธรรมแต่ละอย่าง จึงเป็นมัชฌิมาปฏิปทา คือ ข้อปฏิบัติอย่างกลาง ซึ่งได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ หรือ ศีล สมาธิ ปัญญานั้นเอง

อาจมีข้อสงสัยว่า โพธิปักขิยธรรมเหล่านี้มีหลายประเภท เป็นได้หลายอย่าง เช่น สติเป็นสติ ปัญญา สตินทรีย์ สติพละ สติสัมโพชฌงค์ และเป็นสัมมาสติเป็นต้น อีกทั้งยังมีตั้งมากมาย แล้วจะเกิดพร้อมกันทีเดียวได้อย่างไร หากจะเปรียบเทียบกับคนคนเดียว แต่มีหลายหน้าที่ เช่น

^{๕๕} ธรรมสามัคคี คือ ความพร้อมเพียงแห่งโพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการ ในขณะที่แห่งมัคคจิต แต่มังคสมังคี คือบุคคลถึงพร้อมด้วยมรรค ๔ ไฉนขั้นหนึ่งในอริยมรรค ๔ ในขณะที่มรรคเกิด ตัวมรรคเป็นธรรมสามัคคี บุคคลผู้บรรลุมรรคเป็นมัคคสมังคี (ขุมหา.๒๕/๒๑๑/๑๕๘: ม.๐.๑/๕๑.๓๐๖; ศ.๐.๓/๒๐๔; พุ.๐.๑๕๑.๓๒๖; อธิ.๐.๑๔๘; นิท.๐.๖๓; ปฏิ.๐.๑๓๘; สจฺจนี.๐.๒๗๔; วิภจฺก.๐.๓๓๒)

^{๕๖} วิสุทธิ.๓/๓๓๑.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕-๑๐๐ (จัดโพธิปักขิยธรรม ๓๗ เข้าในมรรค)

^{๕๘} อจฺ.ติก.๒๐/๕๕๖-๕๕๗/๓๘๐-๓๘๒.

ขณะอยู่ที่บ้าน ทำหน้าที่เป็นพ่อบ้าน เป็นสามี เป็นลูก เป็นเพื่อนบ้าน เมื่ออยู่ที่ทำงานในสำนักงาน ก็ทำหน้าที่ของคนในหน่วยงานนั้น ๆ หรือเปรียบเหมือนนักแม่นปืน หรือคนยิงธนูแม่น^{๔๖} ที่มีความชำนาญชำนาญ แม่นยำ มีฝีมือในการยิงเป็นเลิศ แต่เบื้องหลังความมีฝีมือดี ยิงได้แม่น และยังถูกเป้านี้ ล้วนผ่านการฝึกฝนในการซ้อมยิงมาเป็นระยะเวลาอย่างยาวนาน ฝึกตั้งแต่การวางท่า การยืน การวางเท้า การวางไหล่ วางแขน วิธีจับอาวุธ การเล็ง การกระชาระยะ การหักใช้กำลังให้พอดี ปัญหาไหวพริบ การตัดสินใจและจิตใจที่แน่วแน่เป็นต้น ซึ่งองค์ประกอบในการยิงเหล่านี้ ในเวลาที่ยิงถูกเป้าและแม่นยำ จะเป็นไปในขณะเดียว เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วและฉับไว อันเป็นผลมาจากองค์ประกอบต่าง ๆ ที่ฝึกฝนมาเป็นอย่างคืบคลานเอง ในการเจริญวิปัสสนาก็เป็นเช่นเดียวกัน ต้องฝึกฝนอบรมศีล สมาธิ ปัญญา หรือ อริยมรรคอย่างต่อเนื่อง จนถึงความบริบูรณ์เต็มเปี่ยม เมื่ออริยมรรคมีความพร้อมพร้อม ถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ โพธิปักขิยธรรมทั้ง ๓๗ ประการ ก็ชื่อว่าเต็มบริบูรณ์เช่นเดียวกัน ดังที่ คริสต์ว่า

“คุณภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเมื่อเจริญกระทำให้มากซึ่งมรรคมงคล ๘ อันประเสริฐอยู่อย่างนี้แล แม้สติปัญญา ๔ ข้อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์ แม้สัมมปปธาน ๔...แม้อิทธิบาท ๔ ...แม้อินทรีย์ ๕ ...แม้พละ ๕ ...แม้โพชฌงค์ ๗ ข้อมถึงความเจริญเต็มบริบูรณ์”^{๔๗}

๓.๕.๖ การเจริญวิปัสสนาตามวิธีสติปัญญา ๔

สติปัญญาเป็นทั้งวิธีการเจริญวิปัสสนา และเป็นทั้งกระบวนการเพื่อให้เข้าถึงวิปัสสนา คือ ปัญญาที่หยั่งรู้สังขาร (ขันธ ๕) ตามความเป็นจริง โดยเป็นสภาพที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน หลักการของสติปัญญา คือ การเอาสติมาเป็นตัวนำ เป็นตัวเด่น เป็นตัวทำงาน โดยใช้สติกำกับจิต ตั้งแต่การรับรู้ให้อยู่กับสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นและเป็นไปอยู่ในขณะนั้น ๆ ที่เรียกว่า อยู่กับขณะปัจจุบัน ไม่ล่องลอยไปในอดีตและอนาคต ที่เป็นเรื่องของความคิดปรุงแต่ง และให้สตินั้นเป็นตัวสร้างโอกาส แก่ปัญญาโดยจับสิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน ในขณะนั้น ๆ ให้ปัญญารู้เข้าใจตรงไปตรงมา สติปัญญาจึงเป็น วิธีปฏิบัติเพื่อใช้สติให้บังเกิดผลดีที่สุด พระพุทธองค์ทรงครุสแนวทางการเจริญวิปัสสนาตามวิธีสติปัญญาไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นหนทางอันเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อข้ามพ้นความ โสภและปริเวทะ เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุโลกุตตรธรรม เพื่อกระทำให้แจ้ง ซึ่งพระนิพพาน หนทางนี้ คือ สติปัญญา ๔”^{๔๘}

^{๔๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๘๗.

^{๔๗} ต.มทว.๑๖/๒๔๓/๗๔.

^{๔๘} ที.ม.๑๐/๒๑๓/๒๒๕; ม.นุ.๑๒/๑๓๒/๑๐๓; ต.มทว.๑๖/๖๘๖/๑๕๐; ธก.กถา.๓๑/๔๓๕/๑๖๖.

สติปัญญา แปลว่า^{๒๒} ที่ตั้งของสติ, ข้อปฏิบัติมีสติเป็นประธาน, การตั้งสติกำหนดพิจารณา สิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นเท่าทันตามความเป็นจริง, การมีสติกำกับดูสิ่งต่างๆ และความเป็นไป โดยรู้เท่าทันตามสภาวะของมัน ไม่ถูกครอบงำด้วยความยินดียินร้าย แบ่งออกเป็น ๔ ประการ คือ

๑. กายานุปัสสนาสติปัญญา การมีสติตามดู โดยมีปัญญารู้เท่าทันสภาพทางร่างกาย ในลักษณะต่าง ๆ คือ อานาปานสติ ระลึกรู้อยู่กับลมหายใจ, อิริยาบถ ระลึกรู้เท่าทันการเคลื่อนไหวของอิริยาบถใหญ่, สัมปชัญญะ ระลึกรู้เท่าทันการเคลื่อนไหวของอิริยาบถย่อย, ปฏิภูมณสิกการ ระลึกรู้ความเป็นปฏิภูม (ไม่งาม) ของร่างกาย, ธาตุมนสิกการ ระลึกรู้โดยความเป็นธาตุตามธรรมชาติ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ, นวสิวติกา ระลึกรู้กายนี้ดูจขากสพในสภาพต่าง ๆ แปรลกกันไปใน ๘ ระยะเวลา

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัญญา การมีสติตามดู โดยมีปัญญารู้เท่าทันเวทนา คือ ความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ที่เกิดขึ้น ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นแค่เพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา คือ มีสติรู้ชัดเวทนาที่เป็นสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี เฉยๆ ก็ดี ทั้งที่อิงอามิส และไม่อิงอามิสตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้น ๆ

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัญญา การมีสติตามดู โดยมีปัญญารู้เท่าทันสภาพจิตของคน ที่มีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ เสรำหมองหรือผ่องแผ้ว หดหู่ ฟุ้งซ่าน ตั้งมั่น หรือเป็นสมาธิ ฯลฯ ให้รู้เห็นตามเป็นจริง ตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆว่า เป็นแค่เพียงจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา

๔. ธัมมานุปัสสนาสติปัญญา การมีสติตามดู โดยมีปัญญารู้เท่าทันและพิจารณาธรรมทั้งหลาย คือ เรื่องราวที่รู้ที่คิดที่ปรากฏเกิดขึ้นในใจ ได้แก่ นิ वर्ณ ๕ ชั้น ๕ อายคนะ ๑๒ โพชนงค์ ๗ อริยสัจ ๔ ให้รู้เห็นตามเป็นจริง ตามที่มันเป็นของมันอย่างนั้น ๆ ว่า เป็นแค่เพียงธรรม เกิดขึ้นเจริญบริบูรณ์ แล้วดับไป ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา

ในสติปัญญาทั้ง ๔ ข้อนั้น จะพึงสังเกตเห็นคำที่ปรากฏเหมือนกันในทุกข้ออยู่ ๒ คำคือ “อนุปัสสนา” กับ “สติปัญญา” (เช่น กายานุปัสสนาสติปัญญา แยกออกเป็น ๓ ศัพท์ คือ กาย+อนุปัสสนา+สติปัญญา) อนุปัสสนาเป็นชื่อของปัญญา แปลว่า การตามดู, ตามเห็น, การพิจารณาอยู่เนื่อง ๆ ส่วนสติปัญญาเป็นชื่อของสติ ดังนั้น สติปัญญาจึงเป็นชื่อของสติและปัญญาที่ทำงานร่วมกัน โดยสติเป็นตัวคอยตามดู ตามรู้อย่างชนิดตามคิด จดจ่อและต่อเนื่อง และเป็นตัวคอยกำหนดจับให้ปัญญาพิจารณารู้เท่าทันความเป็นไปของกาย เวทนา จิต ธรรมอยู่เนื่อง ๆ หลักธรรมสำคัญที่เป็นตัวการปฏิบัติซึ่งระบุไว้ในสติปัญญา ๔ มี ๓ ประการ^{๒๓} ได้แก่

^{๒๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๘๓.

^{๒๓} น.ป.๑๒/๑๓๒-๑๔๕/๑๐๓-๑๒๔.

- ๑) อาตาปี = มีความเพียร หมายถึง เพียรระวังและละความชั่ว กับเพียรสร้างและรักษาความดี เป็นองค์มรรคข้อที่ ๖ คือ สัมมาวายามะ
- ๒) สัมปชาโน = มีสัมปชัญญะ คือ ปัญญาที่รู้เข้าใจตระหนักชัดในสิ่งที่สติกำหนดไว้ เป็นตัววิปัสสนาและเป็นองค์มรรคข้อที่ ๑ คือ สัมมาทิฏฐิ
- ๓) สติมา = มีสติ หมายถึง ตัวสตินั่นเอง เป็นองค์มรรคข้อที่ ๘ คือ สัมมาสติ

ในมหาสติปัฏฐานสูตร พระอรอดกถาจารย์ได้แสดงถึงการที่สติตัวเดียวเป็นสติปัฏฐานทั้ง ๔ ประการได้อย่างไร โดยให้เหตุผลว่า การที่พระพุทธองค์แสดงสติปัฏฐานไว้เพียง ๔ ประการนั้น เพื่อมุ่งที่จะทำลายวิปัสสนาธรรม คือ ความเห็นที่คลาดเคลื่อนจากความจริง ๔ อย่าง ได้แก่ ความเห็นว่าสวยงาม เป็นสุข เป็นของเที่ยง และมีตัวตน โดยในสติปัฏฐานข้อที่ ๑ แสดงถึงความไม่สวยงามของร่างกาย เพื่อมุ่งทำลายสุขวิปัสสนา คือ ความเห็นร่างกายว่าสวยงาม, สติปัฏฐานข้อที่ ๒ แสดงถึงความเป็นทุกข์ในเวทนาต่าง ๆ เพื่อมุ่งทำลายสุขวิปัสสนา คือ ความเห็นในเวทนาว่าสุข, สติปัฏฐานข้อที่ ๓ แสดงถึงความไม่เที่ยง ความเปลี่ยนแปลงของสภาพจิตใจ เพื่อมุ่งทำลายนิจจวิปัสสนา คือ ความเห็นว่าจิตเป็นของเที่ยง, สติปัฏฐานข้อที่ ๔ แสดงถึงความไม่ไปของสภาพธรรมทั้งหลาย คือ เรื่องราวที่รู้ที่คิดที่ปรากฏเกิดขึ้นในใจ เพื่อมุ่งทำลายอัตตวิปัสสนา คือ ความเห็นในสภาพธรรมต่าง ๆ ว่า มีตัวตน นอกจากนี้ พระอรอดกถาจารย์ยังได้แสดงบุคคลผู้เจริญสติปัฏฐาน โดยแบ่งบุคคลออกเป็น ๒ ประเภท^{๔๔} คือ ๑.บุคคลที่เป็นคัมภีร์จิตและทิฏฐิจิต^{๔๕} ๒.บุคคลที่เป็นสมถยานิกกับวิปัสสนายานิก^{๔๖} ในแต่ละประเภทแบ่งออกเป็นอย่างละ ๒ คือ มีปัญญาอ่อนและมีปัญญากล้า จึงเป็นอย่างละ ๔ ประเภท สำหรับบุคคลที่มีคัมภีร์จิตและทิฏฐิจิต ที่มีปัญญาอ่อนและมีปัญญากล้า ทั้ง ๔ ประเภทนั้น จัดตามสติปัฏฐาน ๔ ดังนี้

กายนุปัสสนาสติปัฏฐาน	เหมาะสำหรับบุคคลผู้มีคัมภีร์จิต	ปัญญาอ่อน
เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน	เหมาะสำหรับบุคคลผู้มีคัมภีร์จิต	ปัญญากล้า
จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน	เหมาะสำหรับบุคคลผู้มีทิฏฐิจิต	ปัญญาอ่อน
ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน	เหมาะสำหรับบุคคลผู้มีทิฏฐิจิต	ปัญญากล้า

ส่วนสมถยานิกและวิปัสสนายานิก แบ่งออกเป็นอย่างละ ๒ คือ มีปัญญาอ่อนและมีปัญญากล้า จึงแบ่งออกเป็น ๔ ประเภท จัดตามสติปัฏฐาน ๔ ดังนี้

^{๔๔} ที.อ.๒/๓๖๖; ม.อ.๑/๒๕๔; ปฏิ.อ.๒/๓๖๕; วิภังค.อ.๒๓๑๒.

^{๔๕} คัมภีร์จิต คือ ผู้ที่ยังไม่สะดวกสุข, ทิฏฐิจิต คือ ผู้ที่ไม่ใส่ใจหรือไม่เห็นหนักในกามสุข (เนตติวิภาวินี.๓๐๘); ในปฏิจจนูปบาทแสดงมูล (รากเหง้าของวัฏฏะ) มี ๒ คือ อวิชาเป็นมูลของทิฏฐิจิต กับ คัมภีร์เป็นมูลของคัมภีร์จิต (วิภังค.อ.๒๐๕; วิสุทธิ.๓/๑๕๔)

^{๔๖} จำแนกวิธีการเจริญสติปัฏฐาน ๔ สำหรับผู้ปฏิบัติ โดย ๒ ข้อต้นเหมาะสำหรับสมถยานิก อีก ๒ ข้อหลังเหมาะสำหรับวิปัสสนายานิก (ปฏิ.อ.๒/๓๑๒; ม.อ.๑๐๖; ที.อ.๒/๓๑๓; วิภังค.อ.๓๐๐; ธงปฏิภา.๒/๕๓๖)

กายานุปัสสนาสติปัญญา เหมาะสำหรับผู้เป็นสมถยานิก มีปัญญาอ่อน
 เวทนานุปัสสนาสติปัญญา เหมาะสำหรับผู้เป็นสมถยานิก มีปัญญากลับ
 จิตตานุปัสสนาสติปัญญา เหมาะสำหรับผู้เป็นวิปัสสนายานิก มีปัญญาอ่อน
 ธรรมานุปัสสนาสติปัญญา เหมาะสำหรับผู้เป็นวิปัสสนายานิก มีปัญญากลับ
 ในอรรถกถาเนตติปกรณ์^{๔๑} ได้ระบุบุคคลที่เป็นต้นทางจิตและทฤษฎีจิตไว้ว่า บุคคลผู้มี
 ต้นทางจิต ปัญญาอ่อน หมายถึง เนชบุคคล, บุคคลผู้มีต้นทางจิต ปัญญามากและบุคคลผู้มีทฤษฎี-
 จิต ปัญญาอ่อน หมายถึง วิปัสสนาจิตตปัญญาบุคคล, ส่วนบุคคลผู้มีทฤษฎีจิต ปัญญาเฉียบแหลม หมายถึง
 อุกมภูติปัญญาบุคคล อีกประการหนึ่ง ท่านได้กล่าวถึงการเจริญสมณะและวิปัสสนาของบุคคลที่มีจิต
 ทั้ง ๒ ไว้ว่า

“บุคคลที่มีต้นทางจิตทั้งสอง ข้อมออกจากวิภูทุกซ์ด้วยวิปัสสนา อันมีสมณะนำหน้า (สมถ-
 ยานิก) เพราะเจโตวิมุตติ เป็นเครื่องสำรอกโรค บุคคลผู้มีทฤษฎีจิตทั้งสอง ข้อมออกจากวิภูทุกซ์
 ด้วยสมณะ อันมีวิปัสสนานำหน้า (วิปัสสนายานิก) เพราะปัญญาวิมุตติ เป็นเครื่องสำรอกอวิชา”^{๔๒}

ตารางที่ ๒ สรุปจริตและบุคคลกับการเจริญสติปัญญา ๔

สติปัญญา ๔	จริต ๒	บุคคล ๒	การเจริญสมณะและวิปัสสนา
กายานุปัสสนา	ต้นทางจิต ปัญญาอ่อน = เนชยะ	สมถยานิก	เจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า (สมถปุพพังคมวิปัสสนา)
เวทนานุปัสสนา	ต้นทางจิต ปัญญาแก่กล้า = วิปัสสนาจิตตปัญญา	สมถยานิก	เจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้า (สมถปุพพังคมวิปัสสนา)
จิตตานุปัสสนา	ทฤษฎีจิต ปัญญาอ่อน = วิปัสสนาจิตตปัญญา	วิปัสสนายานิก	เจริญวิปัสสนามีสมณะตามหลัง (วิปัสสนาปุพพังคมสมณะ)
ธรรมานุปัสสนา	ทฤษฎีจิต ปัญญาแก่กล้า = อุกมภูติปัญญา	วิปัสสนายานิก	เจริญวิปัสสนามีสมณะตามหลัง (วิปัสสนาปุพพังคมสมณะ)

จากตารางข้างบนนี้แสดงให้เห็นว่า สติปัญญา ๒ ข้อต้น คือ กายานุปัสสนาสติปัญญา
 และเวทนานุปัสสนาสติปัญญา แสดงไว้สำหรับบุคคลที่เป็นมีต้นทางจิต เป็นสมถยานิก เริ่มต้น
 เจริญวิปัสสนาโดยอาศัยสมณะเป็นค้ำนำหน้า ส่วนสติปัญญา ๒ ข้อท้าย คือ จิตตานุปัสสนาสติปัญ-
 ญา และธรรมานุปัสสนาสติปัญญา แสดงไว้สำหรับบุคคลที่มีทฤษฎีจิต เป็นวิปัสสนายานิก เริ่มต้น
 เจริญวิปัสสนาโดยไม่อาศัยสมณะ มุ่งเจริญวิปัสสนาล้วน เมื่อเจริญวิปัสสนาไปสมณะคือสัมมาสมาธิ

^{๔๑}เนตติ.อ.๕๖-๕๗: เนตติวิภาวินี ๘๔-๘๖: อุกมภูติปัญญา คือ บุคคลผู้บรรลุนิพพานได้เร็ว ด้วยการฟังหัวข้อธรรมที่ออกขึ้นแสดง. วิปัสสนาจิตตปัญญา คือ บุคคลผู้บรรลุนิพพาน ด้วยการฟังการอธิบายธรรมโดยสังเขป. เนชยะ คือ บุคคลที่พอจะแนะนำได้ ต้องอาศัยการคบหากับภิกษุผู้มีธรรมฐาน โดยพิศดาร ได้ตาม ใต้อาใจโดยแยกแยะและพากเพียรปฏิบัติ จึงจะสามารถบรรลุนิพพานได้ (อภิ.ป.๓๖/๖๒๓/๑๘๕)

^{๔๒}เนตติ-เปฏโกปเทศปกรณ์ ๕-๑๐.

ย่อมเกิดขึ้น อย่างไรก็ตาม การแสดงบุคคลผู้เจริญสติปัญญาโดยจำแนกตามจริตทั้งสองประการนี้เป็นเพียงมติของพระอรธกถาจารย์เท่านั้น ไม่ควรยึดถือตายตัวนัก เพราะสติปัญญาทั้ง ๔ เป็นได้ทั้งสมณะและวิปัสสนาในตัว ขึ้นอยู่กับความมุ่งหมายของผู้ปฏิบัติที่มุ่งการเจริญแบบสมณะ หรือแบบวิปัสสนา เช่น อานาปานสติ การกำหนดลมหายใจเข้าออก ผู้ปฏิบัติที่เป็นสมณยานิกมุ่งเจริญแบบสมณะจนได้จุดถุดาน แล้วต่อด้วยวิปัสสนา^{๕๕} หรือ มุ่งเจริญแบบวิปัสสนาเลย โดยไม่สนใจแบบสมณะก็ย่อมได้ แต่สาระสำคัญของการเจริญวิปัสสนาคามวิธิตปัญญา คือ จะต้องลงมือปฏิบัติแบบเอาจริงเอาจังเป็นเรื่องเป็นราว ปฏิบัติให้ติดต่อกันต่อเนื่องตลอด ๒๔ ชั่วโมง ตั้งแต่ตื่นนอนไปจนถึงเวลาเข้านอน และปฏิบัติอย่างนี้ทุก ๆ วัน ตัวอย่างการปฏิบัติของภิกษุสมัยพุทธกาล เช่นท่านพระนันทะ^{๕๖} ตั้งแต่เวลากลางวัน จนถึงปฐมยามในราตรี ท่านทำจิตให้สะอาดปราศจากนิวรณ์ ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ในเวลามัชฌิมยามแห่งราตรี นอนตระแคงข้างเบื้องขวา (สิทไสยาส) ด้วยความมีสติสัมปชัญญะ พร้อมกับกำหนดใจว่าจะลุกขึ้นในเวลาอันควร เมื่อปัจฉิมยามแห่งราตรี ก็ลุกขึ้น แล้วทำจิตให้ปราศจากนิวรณ์ ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ต่อมาไม่นานท่านก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ จะเห็นได้ว่า บุคคลผู้ใดก็ตามเจริญสติปัญญาอย่างต่อเนื่องอย่างเช่นนี้ พระพุทธองค์ทรงรับประกันว่า^{๕๗} ภายในระยะเวลาอย่างช้าที่สุด ๗ ปี หรือ อย่างเร็วที่สุดภายใน ๗ วัน บุคคลผู้นั้นย่อมได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ หรือ เป็นพระอนาคามีอย่างใดอย่างหนึ่ง ในชาตินี้อย่างแน่นอน

เมื่อพิจารณาถึงการเจริญวิปัสสนาคามวิธิตปัญญา ๔ จะพบว่า หลักการที่ใช้เป็นตัวการในการเจริญวิปัสสนานั้น ได้แก่ สติ ปัญญา และความเพียร ส่วนสมาธินั้นไม่ได้ระบุไว้ในหลักสติปัญญา แต่ก็มืออยู่อย่างน้อยในชั้นขณิกสมาธิ แสดงให้เห็นว่าขอบเขตความสำคัญของสมาธิที่มีความจำเป็นต่อการเจริญวิปัสสนานั้น พระพุทธองค์ไม่ได้กำหนดไว้ตายตัวโดยแน่นอน ซึ่งหมายถึงแม้สมาธิขั้นต่ำเพียงขณิกสมาธิ ก็เพียงพอสำหรับการเจริญวิปัสสนา หรือ จะใช้สมาธิขั้นสูง คือ อัปปนาสมาธิ เพื่อเป็นบาทของการเจริญวิปัสสนาก็ได้

๓.๕.๖) วิปัสสนาสมาธิ : ระดับของสมาธิในวิปัสสนา

วิปัสสนาสมาธิ^{๕๘} แปลว่า สมาธิที่ใช้กับวิปัสสนา สมาธิที่ประกอบด้วยวิปัสสนา หรือสมาธิที่เป็นไปเพื่อวิปัสสนา คำว่า “สมาธิ” ในที่นี้ แม้จะมีชื่อเรียกว่าสมาธิ แต่ไม่ได้หมายถึงระดับของความตั้งมั่นแห่งจิตที่เป็นสมาธิในวิปัสสนา แท้จริงแล้วเป็นตัวปัญญา หรือตัววิปัสสนา ใช้เป็น

^{๕๕} ที.ธ.๒/๓๗๕.

^{๕๖} อ.อ.อุทก.๒๓/๕๕/๑๖๕.

^{๕๗} ที.มท.๑๐/๓๐๐/๓๕๐.

^{๕๘} เรียกอีกอย่างว่า “นิพเพชภาคิยสมาธิ” แปลว่า สมาธิที่เป็นไปในส่วนแห่งการชำระล้างจะ (วิสุทธิ.ฎีกา.๑/๑๖๖: ๓/๖๒๕: ปฏิส.ธ.๒/๓๕๘): พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๒๗๘.

ไวพจน์ (ชื่อ) ของปัญญา ฉะนั้น วิปัสสนาสมาธิ จึงแปลอีกอย่างหนึ่งว่า “ปัญญาที่เห็นแจ้ง” วิปัสสนาสมาธิแยกประเภทตามลักษณะการกำหนดพิจารณาไตรลักษณ์ และให้สำเร็จความหลุดพ้น มี ๓ ประการ^{๕๓} คือ

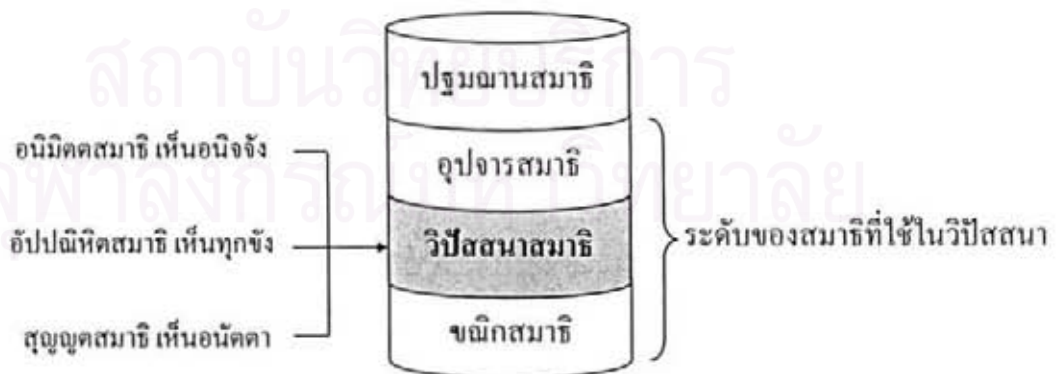
ก. สุธมฺมุตตสมาธิ สมาธิที่พิจารณาเห็นความว่าง ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดคณัตถลักษณะ

ข. อนิมิตตสมาธิ สมาธิที่พิจารณาธรรมไม่มีนิมิต ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดคณินิจลักษณะ

๓. อัปฺปนฺนิตตสมาธิ สมาธิที่พิจารณาธรรมไม่เป็นที่ตั้งแห่งความปรารถนา ได้แก่ วิปัสสนาที่ให้ถึงความหลุดพ้นด้วยกำหนดทุกขลักษณะ

สมาธิแม้จะมีความสำคัญยิ่งประการหนึ่ง ในการเจริญสมณะและวิปัสสนา แต่ขอบเขตของสมาธิที่มีความจำเป็นในการเจริญวิปัสสนา เพื่อให้บรรลุถึงวิมุตติ คือ ความหลุดพ้น ที่เป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนานั้น ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ ท่านแสดงวิปัสสนาสมาธิ แทรกไว้ในระหว่างขณิกสมาธิกับอุปจารสมาธิ ซึ่งหมายความว่า ในการเจริญวิปัสสนานั้น สมาธิมีความจำเป็นที่จะต้องใช้ในระดัขณิกสมาธิจนถึงอุปจารสมาธิเท่านั้น ซึ่งการเจริญวิปัสสนาในส่วนเบื้องต้น ขณิกสมาธิมีความจำเป็นมาก จะต้องเจริญสติให้ระลึกรู้อย่างต่อเนื่อง ต้องอาศัยชีวิต ขกจิตให้จดจ่ออยู่กับอารมณ์วิปัสสนาคือรูปนามที่เป็นไตรลักษณ์อยู่เสมอ เพราะสมาธิในระดับขณิกสมาธิยังไม่มั่นคงมากนัก^{๕๔} แต่เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น สมาธิจะดีขึ้นและตั้งมั่นอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย ในอารมณ์วิปัสสนา^{๕๕} สมาธิจะอยู่ในระดับอุปจารสมาธิ และนำไปเข้าถึงความหลุดพ้นในที่สุด

แผนภูมิที่ ๑ แสดงระดับของสมาธิในการเจริญวิปัสสนา^{๕๖}

^{๕๓} ที.ปา.๑๑/๒๒๘/๒๓๑; อัง.ติก.๒๐/๕๕๖/๓๘๕; พุ.ปฏิ.๓๑/๕๒/๗๐.

^{๕๔} อวปฏิญา ธรรมวิตุกกา เอกสุตาคิ อวปฏิญาธรรมวิตุกกา, วิปัสสนาสมาธิ น เอกคฤทวารปฺกโต น เอกคฤทฺ ปฺกโต (อํงคฺคฤทฺฎิกา ๒๕๐)

^{๕๕} อ.ธ.๒๐๑.

^{๕๖} โส ขณิกสมาธิ วิปัสสนาสมาธิ อุปจารสมาธิ ปฐมฌานสมาธิ (ปฏิ.ศ.ธ.๑/๑๐๖)

จากแผนภูมิข้างต้น แสดงระดับของสมาธิในการเจริญวิปัสสนา แทรกอยู่ระหว่างขณิกสมาธิกับอุปจารสมาธิ เป็นเครื่องบ่งบอกถึงสมาธิที่ใช้ในการเจริญวิปัสสนา มีความจำเป็นเพียงสมาธิขั้นต้น คือ ขณิกสมาธิเท่านั้น เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นสมาธิจะสูงถึงอุปจารสมาธิ ส่วนปฐมฌานสมาธิเป็นสมาธิระดับอัปปนาในขั้นของสมถะ ซึ่งมีระดับของความตั้งมั่นแห่งจิตสูงกว่าวิปัสสนา จึงไม่สามารถใช้เจริญวิปัสสนาได้ แต่ใช้สำหรับเป็นบาทของการเจริญวิปัสสนา^{๑๖} ฉะนั้นเมื่อก้าวในการเจริญวิปัสสนาตามนัยพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา สรุปรูปทบาทของสมาธิที่ใช้ในการเจริญวิปัสสนา คือ ขณิกสมาธิ และอุปจารสมาธิ โดยสมาธิทั้ง ๒ ระดับนี้ จะเอื้อต่อวิปัสสนาสมาธิ คือ ปัญญาที่มีการกำหนดพิจารณาไตรลักษณ์ อันเป็นค้ววิปัสสนา

๓.๕.๘ วิสุทธิ ๘ ญาณ ๑๖: เครื่องวัดความก้าวหน้าในการเจริญวิปัสสนา

เมื่อผู้ปฏิบัติเจริญวิปัสสนาอย่างต่อเนื่อง จนสติมีความคมชัด สามารถระลึกรู้ได้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบันอย่างไม่ขาดตอน สภาวะธรรมต่าง ๆ ที่กำหนดครู้ก็จะปรากฏเด่นชัดขึ้น ให้ปัญญาทำหน้าที่พิจารณาอย่างดีที่สุด จะเกิดปัญญาหยั่งรู้ในระดับต่าง ๆ ปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนานี้เรียกว่า ญาณ เป็นความก้าวหน้าในการปฏิบัติ เมื่อปัญญาพัฒนาและเจริญขึ้นไปเรื่อย ๆ จิตจะเกิดความบริสุทธิ์มากขึ้นไปตามลำดับ ลำดับขั้นของการปฏิบัติหรือความก้าวหน้าในการเจริญวิปัสสนา ท่านเปรียบเหมือนรถ ๘ ผลัดที่ส่งต่อกันตามลำดับ จนถึงเป้าหมายคือ มรรคผล นิพพาน ซึ่งพระปฐมฌานตานี้แหละเป็นผู้แสดงแก่พระสารีบุตร เรียกว่า “วิสุทธิ”^{๑๗} แปลว่า ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งศีล สมาธิ ปัญญาที่สูงขึ้นไปตามลำดับขั้น เป็นธรรมที่ทำให้ผู้ปฏิบัติตามหลักไตรสิกขามีความบริสุทธิ์บริบูรณ์ยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ จนบรรลุจุดหมาย คือ นิพพาน

วิสุทธิ ๘ แบ่งเป็น ๓ ระดับตามหลักไตรสิกขา ดังนี้

ระดับศีล (อริศีลสิกขา)

๑. สีลวิสุทธิ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งศีล ซึ่งได้แก่ ปาวิสุทธิศีล ๔^{๑๘} คือ

ก. ปาฏิโมกขสังวรศีล ศีลคือความสำรวมในพระปาฏิโมกข์ เว้นจากข้อห้าม ทำตามข้ออนุญาต รักษาพระวินัย ประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลาย

ข. อินทริยสังวรศีล ศีลคือความสำรวมอินทริย์ ระวังไม่ให้บาปอกุศลธรรมครอบงำเมื่อรับรู้อารมณ์ด้วยอินทริย์ทั้ง ๖ คือ เมื่อตาเห็นรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายถูกต้องสิ่งกระทบ และใจรู้คิดเรื่องราวต่าง ๆ

^{๑๖} อธิ สมาธิภาวนาคี ลีชาปยุตฺตา อริยาน วิปัสสนาสมาธิภาวนา, คสุภา ปาทกภูคา ฌานสมาปคฺติ เวทิตพฺพา (ปาถิกวคฺคฎีกา ๒๗๖)

^{๑๗} น.บ.๑๒/๒๕๕-๓๐๐/๒๕๕-๒๕๗.

^{๑๘} วิสุทธิ.๑/๑๕: พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๒๓-๔.

ก. อาชีวปริสุทธิศีล ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะ ได้แก่ การเลี้ยงชีวิตตามแนวทางที่ถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัย ไม่ประกอบการแสวงหาในทางที่ผิด มีหลอกลวงเขาเลี้ยงชีพเป็นต้น

ง. ปัจจยถันนิสิตศีล ศีลที่เกี่ยวข้องกับปัจจัย ๔ ได้แก่ การใช้สอยปัจจัย ๔ โดยมีปัญญาพิจารณาให้เป็นไปตามความหมายและประโยชน์ของสิ่งนั้น ๆ ไม่บริโภคด้วยคัมภีร

ระดับสมาธิ (อธิจิตตสิกขา)

๒. จิตตวิสุทธิ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งจิต หมายถึง การเจริญสมาธิให้ได้ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ จนถึงอัปนาสมาธิ เพื่อเป็นฐานแห่งการเจริญวิปัสสนาต่อไป

ระดับปัญญา (อธิปัญญาสิกขา) มี ๕ ชั้น คือ

๓. ทิฏฐิวิสุทธิ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งทิฏฐิ คือ ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับขั้น ๕ เห็นเป็นรูปและนามตามสภาวะที่เป็นจริง ไม่หลงเข้าใจผิดว่าเป็นสัตว์บุคคล วิสุทธิชั้นนี้ เรียกเป็นญาณว่า นามรูปปริจเฉทญาณ

๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งญาณเป็นเหตุข้ามพ้นความสงสัยเสียได้ ด้วยการกำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูป ที่อาศัยซึ่งกันและกัน (ตามหลักปฏิจสงมุขปาถ) ญาณชั้นนี้ เรียกว่า นามรูปปัจจยปริคคหญาณ ผู้ถึงญาณนี้ พระอรธรรคถาจารย์เรียกว่า “จุฬโศคาบัน” คือ พระโศคาบันน้อย ๆ เริ่มก้าวสู่ความแน่วแน่นมั่นคงในพระรัตนตรัยต่อไป

๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งญาณ ที่รู้ว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง คือ เริ่มเจริญพิจารณารูปนามตามแนวไตรลักษณ์จนมองเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลาย อันเรียกว่า อุทกัพพยานุปีสสนา เป็น ครุณวิปีสสนา คือ วิปีสสนาญาณอ่อน ๆ แล้วมีวิปีสสนูปกิเลส ๑๐ อย่างเกิดขึ้น ขวนให้หลงเข้าใจผิดว่าบรรลุมรรคผลแล้ว ผู้ที่ปฏิบัติถึงขั้นนี้ เรียกว่า “อารททวิปีสสกะ คือ ผู้เริ่มได้วิปีสสนา หรือ ผู้เริ่มเห็นแจ้ง” *** ซึ่งจะต้องใช้สติสัมปชัญญะรู้เท่าทัน เพื่อเอาชนะวิปีสสนูปกิเลสให้ได้ แล้ววิปีสสนาก็จะดำเนินต่อไป

๖. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งญาณที่เห็นทางปฏิบัติอันถูกต้อง เป็นวิปีสสนาญาณขั้นที่มีกำลังจนถึงจุดสุดยอดของวิปีสสนา เริ่มแต่อุทกัพพญาณเป็นต้นไป จนถึงอนุโลมญาณ อันเป็นที่สุดแห่งวิปีสสนา ต่อแต่นี้จะเกิดโคตรภูญาณ ถันระหว่างวิสุทธิชั้นนี้กับข้อสุดท้าย เป็นหัวข้อแห่งความเป็นปุณฺชนกับความเป็นอริยบุคคล

๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์หมดจดแห่งญาณทัสสนะ คือ มรรคญาณ (ซึ่งเกิดต่อโคตรภูญาณ) ผลญาณ และปัจจเวกษณญาณที่เกิดขึ้นในลำดับถัดไปจากมรรคญาณ และผลญาณนั้น ความเป็นอริยบุคคลย่อมเกิดขึ้นโดยวิสุทธิชั้นนี้ เป็นอันบรรลุมรรคผลที่หมายสูงสุดแห่งวิสุทธิ หรือ ไตรสิกขา หรือ การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น

*** นท.๒.๑๐๔; ปฏิ.๒.๑/๒๑๖.

ส่วนในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ท่านแสดงลำดับความเจริญก้าวหน้าของญาณ โดยแบ่งแยกย่อยญาณออกเป็น ๘ ประการ เรียกว่า“วิปัสสนาญาณ ๘” ซึ่งเป็นตัววิปัสสนาที่แท้จริง^{๓๓๓} และเป็นปัญญาที่พิจารณาเห็นความเป็นไปของรูปนาม โดยความเป็นไตรลักษณ์ วิปัสสนาญาณ มี ๘ ประการ คือ^{๓๓๔}

๑. อุทฺถัพพญาณ หรือ อุทฺถัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณหยั่งรู้ความเกิดดับของนามรูป (ขันธ ๕) จนเห็นความเกิดและดับสลายติดต่อกัน ไปอย่างชัดเจน หรือ เห็นความไม่เที่ยงของรูปนาม

๒. กังคญาณ หรือ กังคานุปัสสนาญาณ ญาณหยั่งรู้การดับไปของนามรูป เมื่อเห็นความเกิดดับชัดเจน ก็จะเห็นเด่นชัดในส่วนของความดับที่เป็นจุดจบสิ้น มองเห็นแต่อาการที่นามรูปทั้งหลาย ล้วนต้องดับไปสลายไปทั้งหมด

๓. ภยญาณ หรือ ภยอุปฺปฏิฐานญาณ ญาณหยั่งรู้สังขารทั้งหลายโดยความเป็นของน่ากลัว เมื่อเห็นว่าสังขารทั้งปวงล้วนต้องดับสลายไป ไม่ว่าจะเป็นในภพใดคติใด สถานะนั้นย่อมเป็นสิ่งที่น่ากลัว ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น

๔. อาทีนญาณ หรือ อาทีนยานุปัสสนาญาณ ญาณหยั่งรู้โทษของนามรูป เมื่อเห็นว่าสังขารทั้งหลายล้วนน่ากลัว ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว ย่อมเห็นโทษของสังขารทั้งปวงว่า เป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง ระคนด้วยทุกข์

๕. นิพพิทาญาณ หรือ นิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณรู้แจ้งในความน่าเบื่อหน่ายของนามรูป เมื่อเห็นว่าสังขารทั้งปวงล้วนมีโทษ ย่อมเกิด ความเบื่อหน่าย ไม่หลงคิดใจในนามรูป เห็นว่าเป็นสิ่งไร้แก่นสารสาระ

๖. มุจฺฉิกัมมตฺตญาณ ญาณรู้แจ้งที่ทำให้เกิดความปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากนามรูป เมื่อเกิดความเบื่อหน่ายในสังขารแล้ว ย่อมต้องการที่จะไปให้พ้นจากสังขารนั้น

๗. ปฏิสังขญาณ หรือ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณรู้แจ้งพิจารณาทบทวนเพื่อให้เห็นทาง เมื่อต้องการพ้นไปเสีย จึงหันมา ยกเอาสังขารขึ้นพิจารณาด้วยไตรลักษณ์ อีกครั้ง เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดปล่อยออกไป

๘. สังขารุเพกขาญาณ ญาณรู้แจ้งที่สามารถวางเฉยเสียได้ในนามรูป เมื่อพิจารณาทบทวนครั้งใด ก็เห็นสถานะของสังขารตามความเป็นจริงว่า ‘มันเป็นอยู่อย่างนั้นเอง’ ใจจึงเป็นกลางวางเฉย ละความยึดติดในสังขารทั้งหลายและมุ่งตรงเข้าสู่ทางนิพพาน ญาณนี้เป็นวิปัสสนาญาณที่เชื่อมถึงมรรค อันเป็นที่ออกจากสิ่งยึดติดคือสังขาร

^{๓๓๓} สัมมตญาณจัดเป็นวิปัสสนาโดยชอบ ตั้งแต่อุทฺถัพพญาณเป็นต้น ไปจึงเรียกว่า วิปัสสนาญาณ (นิท.๑.๑๐๘; วิสุทธิ.ฎีกา.๓/๕๐๘)

^{๓๓๔} ในอภิธรรมมคตสังคหะจัดสัมมตญาณเข้าด้วย จึงเป็นวิปัสสนาญาณ ๑๐ (ปฏิถ.๑.๑/๑๓๕; นิท.๑.๑๐๕; วิสุทธิ.๓/๒๑๔; สงคท.๕๕)

๕. อนุโลมญาณ หรือ สัจจานุโลมิกญาณ ญาณรู้แจ้งอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่ความหยั่งรู้ อริยสัง เป็นญาณขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ นำผู้ปฏิบัติเข้าถึงมรรคผล นิพพานในที่สุด

อนึ่ง ในวิสุทธิ ๗ ประการนั้น สติวิสุทธิตับจิตตวิสุทธิ จัดเป็นการปฏิบัติในเบื้องต้น เป็นมูลรากของวิปัสสนา ส่วนเนื้อตัวหรือตัวสำคัญของวิปัสสนา คือ วิสุทธิในระดับปัญญา ๕ ข้อสุดท้าย^{***} ซึ่งทวิภูวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ และมกคามกคญาณทัสสนวิสุทธิจัดเป็นญาณในวิปัสสนาขั้นต้น ส่วนปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินั้น เป็นการดำเนินมุ่งตรงทางวิปัสสนา จัดเป็นวิปัสสนาญาณ ๘ ประการ และญาณทัสสนวิสุทธิ จัดเป็นญาณขั้นบรรลุเป้าหมายของวิปัสสนา เมื่อสงเคราะห์วิสุทธิ ทั้ง ๕ ข้อสุดท้าย เข้ากับลำดับของญาณแต่ละขั้นแล้ว ได้แก่ ญาณ ๑๖ หรือ ไสพสญาณนั่นเอง

ตารางที่ ๓ แสดงการสงเคราะห์วิสุทธิ ๕ และญาณ ๑๖

วิสุทธิ ๕	ญาณ ๑๖
๑.ทวิภูวิสุทธิ	๑. นามรูปปริจเจตญาณ
๒.กัณขาวิตรณวิสุทธิ	๒. ปิจจยปริคคหญาณ
๓.มกคามกคญาณทัสสนวิสุทธิ	๓. สัมมสนญาณ ๔. อุทัพพญาณ (ตรุณวิปัสสนา-วิปัสสนาอ่อน ๆ)
๔.ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ	อุทัพพญาณ ที่พ้นจากวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ๕. กังคญาณ ๖. ภยญาณ ๗. อาทีนวญาณ ๘. นิพพิทาญาณ ๙. มุจจิตกัมมตาญาณ ๑๐. ปฏิสังขานาณ ๑๑. สังขารุเปกขานาณ ๑๒. อนุโลมญาณ ๑๓. โคตรกุญาณ (จัดเข้าในปฏิปทาญาณฯ โดยอ้อม)
๕.ญาณทัสสนวิสุทธิ	๑๔. มกคญาณ ๑๕. ผลญาณ ๑๖. ปิจจเวกขณญาณ

*** วิสุทธิ.๓/๑๐,๒๐๕.

ในญาณ ๑๖ เหล่านี้ เฉพาะมัคคญาณกับผลญาณเท่านั้นเป็นญาณชั้นโลกุตระ ที่เหลือนั้น จัดเป็นโลกียะทั้งสิ้น อนึ่ง ญาณที่เป็นโลกียะตั้งแต่ญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ จนถึงญาณที่ ๑๑ สังขารุปกษาณญาณ ท่านจัดเป็นวิปัสสนา ๒ ประเภท^{๓๓๔} คือ

๑. **ครุณวิปัสสนา** วิปัสสนาอย่างอ่อน ๆ^{๓๓๕} ที่เกิดจากสมาธิ และเป็นปัจจัยแก่วิปัสสนา อย่างแก่กล้าต่อไป ได้แก่ญาณ ๔ อย่าง คือ ๑. นามรูปปริจเฉทญาณ ๒. ปัจจุปัจจุคคญาณ ๓. สัมมสนญาณ ๔. อุทฺถัพพญาณ (ที่มีวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้น)

๒. **พลวิปัสสนา**^{๓๓๖} วิปัสสนาอย่างแก่กล้า เกิดจากครุณวิปัสสนา ได้แก่ญาณ ๕ ประการ คือ ๑.อุทฺถัพพญาณ (ที่พ้นจากวิปัสสนูปกิเลส) ๒. กังคญาณ ๓. ภยญาณ ๔. อาทีนวญาณ ๕. นิพพิทาญาณ ๖. มุจจิกัมมตาญาณ ๗. ปฏิสังขานาณ ๘. สังขารุปกษานาณ ๙.อนุโลมญาณ

๓.๕.๕ ฐานคามินีวิปัสสนา: ปัญญาที่เป็นตัวตัดสินขั้นสุดท้าย

เมื่อผู้ปฏิบัติเจริญวิปัสสนาตามลำดับ วิปัสสนาญาณจะถึงความเจริญก้าวหน้าและแก่กล้า ขึ้น จนถึงจุดสูงสุดของวิปัสสนาญาณ^{๓๓๗} คือ สังขารุปกษาณญาณ (ญาณรู้แจ้งที่สามารถวางเฉยใน นามรูปเสียได้) อนุโลมญาณ (ญาณรู้แจ้งที่เป็นไปโดยอนุโลมแก่ความหยั่งรู้หรือริสัจ) ซึ่งเป็นญาณขั้น สูงสุดของวิปัสสนาญาณอันเป็นฝ่ายโลกียะ วิปัสสนาญาณเหล่านี้ ท่านเรียกว่า “ฐานคามินีวิปัสสนา”^{๓๓๘} หมายถึง วิปัสสนาที่เจริญแก่กล้าถึงจุดสุดยอดทำให้เข้าถึงมรรค, วิปัสสนาที่เชื่อมถึง มรรคอันเป็นที่ออกจากสิ่งที่ยึด (ตัณหา) หรือ ออกจากสังขาร และเรียกว่า “สัชชาปัตตะวิปัสสนา”^{๓๓๙} หมายถึง วิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอด กำลังเข้าจะเข้าถึงอริยมรรค เป็นวิปัสสนาญาณสูงสุดในบรรดา วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ จึงมีความแก่กล้าถึงความบริบูรณ์อย่างเต็มที่ เป็นปัญญาที่ยังรู้สังขารทั้งหลาย ในขั้นสุดท้าย แล้วนำเข้าสู่การบรรลุมรรค ปัญญาที่ถึงความแก่กล้าเต็มบริบูรณ์นี้ ท่านเปรียบ เหมือนกับการกักไข่ของแม่ไก่^{๓๔๐} แม่ไก่ที่มีฟองไข่ ๘ ฟอง ๑๐ ฟอง หรือ ๑๒ ฟอง แม่ไก่ได้นอนกก ทับฟองไข่เหล่านั้น อบอุ่นดีแล้ว ถึงแม่ไก่จะมีความปรารถนาหรือไม่ก็ตามว่า ‘ขอลูกไก่

^{๓๓๔} ส.ธ.๒๖-๖๒; ส.ปฏิภา.๒/๘๐; ธ.ปฏิภา.๓/๑๑๗,๑๔๒.

^{๓๓๕} หมายถึง อุทฺถัพพญาณ อย่างเดียวก็มี หรือ เรียกอีกอย่างว่า ธาตุญาณพิสสนะ (วินย.ธ.๓/๕๖๑; ธ.ธ.๓/๑๖๘,๓๑๘)

^{๓๓๖} ในที่ทั่วไปหมายถึง ฐานคามินีวิปัสสนา คือ สังขารุปกษาณญาณและอนุโลมญาณ (วินย.ธ.๓/๕๖๑; ส.ธ.๒/๖๑; ที.ธ.๒/๕๗)

^{๓๓๗} ท่านรวมโคจรญาณเข้าด้วย แต่โคจรญาณมีนิพพานเป็นอารมณ์ จึงไม่จัดเข้าในวิปัสสนาญาณ (วิสุทธิ.๓/๑๐๑,วิสุทธิ.ปฏิภา.๓/๕๖๕)

^{๓๓๘} วิสุทธิ.๓/๓๐๓; ปฏิส.ธ.๒/๑๔๒; มีชื่อเรียกหลายอย่าง เรียกว่า “สัตตยัคคะ” เช่น “ดูก่อนไปฏฐปาเท สัตตยัคคะขึ้นก่อน ญาณ (มกค- ญาณ) เกิดภายหลัง” (ที.ส.๘/๒๘๘/๒๓๐); เรียกว่า “ธัมมฐิติญาณ” เช่น “ดูก่อนสุตฺติสะ ชรรฐฐิติญาณเกิดก่อน ญาณในนิพพานเกิดภายหลัง” (ที.น.๑๖/๒๕๖/๑๕๑); เรียกว่า “อธัมมยตา” เช่น “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงอย่าถืออธัมมยตา (ความเป็นผู้ไม่มีตัณหา) แล้วจะเสียซึ่ง ฤกษ์ชาติที่มีอารมณ์เป็นหนึ่ง” (ม.ญ.๑๔/๖๓๒/๔๐๗, ม.ธ.๔/๑๖๔); เรียกว่า “นิพพิทา” (วินย.ธ.๓/๕๖๑,ม.ธ.๒/๒๑๑,วิสุทธิ.ปฏิภา.๓/๕๘๗)

^{๓๓๙} วิสุทธิ.ปฏิภา.๓/๕๒๐; โสภณมหาเถระ (พระมหาสิสยาต), วิปัสสนาธุณี, แปลโดย จักรูญ ชรรค (กรุงเทพฯ: มจร, ๒๕๕๐), หน้า ๓๕๑-๓๕๕.

^{๓๔๐} ม.ญ.๑๒/๒๓๓/๒๑๐; ที.ข.๑๗/๒๖๑-๒๖๒/๑๔๕-๑๔๘; ธ.ศ.ศก.๒๓/๖๔/๑๒๖-๑๒๘.

เหล่านี้ จึงใช้ปลายเล็บเท้าหรือจงอยปากเจาะเปลือกไข่ออกมาได้โดยสะดวกเกิด' ลูกไก่ที่อยู่ภายในเปลือกไข่นั้น ก็คงทำลายเปลือกไข่ออกมาจากฟองไข่ไก่ได้เอง ฉันทิด ผู้เจริญวิปัสสนาก็เป็นเช่นเดียวกัน เพราะได้เจริญอบรมสติปัญญา ๔ สัมมาปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ มาเป็นอย่างดีแล้ว ปัญญาถึงความแก่กล้าเต็มบริบูรณ์แล้ว แม้จะไม่ปรารถนาว่า 'ขอให้จิตของเราถึงความหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งหลาย' จิตของผู้นั้น ย่อมได้บรรลุถึงความหลุดพ้นอย่างแน่นอน แม่ไก่เปรียบได้กับผู้ปฏิบัติ ลูกไก่เปรียบได้กับวิปัสสนาญาณที่อบรมเจริญมาโดยลำดับ ฟองไข่ไก่เปรียบได้กับอวิชชา การเจาะฟองไข่ไก่ด้วยปลายเล็บเท้าและจงอยปากเปรียบได้กับวุฏฐานคามินีวิปัสสนาที่ถึงความแก่กล้าเต็มบริบูรณ์ นำให้ถึงการบรรลุมรรคเป็นตัวทำลายกิเลส อีกอย่างหนึ่ง ท่านเปรียบเหมือนกับมิดของช่างไม้ เมื่อใช้ไปทุกวันๆ ฟอนานวันเข้า คมมิดก็สึกไป เรื่อย ๆ จนเห็นรอยนิ้วมือบริเวณที่จับ ช่างไม้ไม่อาจรู้ได้ว่า วันนี้คมมิดได้สึกไปเท่านี้ วันนี้ได้สึกไปเท่านี้ คอเมื่อนานวันเข้าจึงได้รู้ว่าคมมิดได้สึกไปมาก ผู้เจริญวิปัสสนาก็เช่นเดียวกัน เมื่อปฏิบัติไปเรื่อย ๆ ไม่อาจจะรู้ได้ว่าวันนี้ก็เลสได้หมดไปเท่านี้ เมื่อวานนี้ก็เลสได้หมดไปเท่านี้ แต่เมื่อนานวันเข้าจึงได้รู้ว่า กิเลสหมดไปสิ้นไป

อนึ่ง เหตุที่สังฆารูปกษณาญาณ อนุโลมญาณได้ชื่อว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา เพราะดำเนินไปสู่วุฏฐานะ คือ อริยมรรค อันเป็นที่ออกจากค้นหาที่ยึดติดในสังขารและเพราะผละไปจากสังขารที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา เพื่อให้มรรคเกิดขึ้นรับนิพพานเป็นอารมณ์^{***} แท้จริงแล้ว ผู้ที่จะปฏิบัติมาจนถึงญาณเบื้องสูงนี้ได้ จะต้องมียินทรีย์แก่กล้า ปัญญาจะต้องพิจารณาเห็นไตรลักษณ์อย่างชัดเจน จึงจะละความยึดติด ความยินดีในขันธ ๕ แล้ววางเฉยเสียได้ และญาณปัญญาที่พิจารณาเห็นความเป็นไปของรูปนาม โดยเป็นไตรลักษณ์ได้นั้น เริ่มตั้งแต่อุทกัพพชญาณ (ญาณหยั่งรู้ความเกิดดับของเบญจขันธ์) เป็นต้นไป จนถึงอนุโลมญาณ^{***} ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า ปัญญาที่พิจารณาเห็นไตรลักษณ์โดยประจักษ์แจ้งนั้น มีส่วนสำคัญต่อการตรัสรู้ แต่มีปัญหาอยู่ว่า วิปัสสนาญาณทั้งหลายจะต้องพิจารณาเห็นเบญจขันธ์ที่เป็นไตรลักษณ์ ทั้ง ๓ ลักษณะ หรือ ด้วยลักษณะใดลักษณะหนึ่งก็ได้ ความจริงการพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ มิได้เห็นพร้อม ๆ กันทั้ง ๓ ลักษณะทีเดียว แต่เมื่อเห็นลักษณะใดลักษณะหนึ่งอย่างแจ่มแจ้ง ลักษณะอื่นก็พลอยเห็นไปด้วย อย่างที่ทรงตรัสว่า "สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา"^{***} แต่เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจนถึงวุฏฐานคามินีวิปัสสนาแล้ว ปัญญาที่พิจารณาเห็นไตรลักษณ์นั้น จะเห็นเพียงลักษณะใดลักษณะหนึ่งอย่างแจ่มแจ้งกว่าลักษณะอื่น ๆ แล้วเป็นเหตุนำไปสู่การตรัสรู้ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ท่านกล่าวถึงวุฏฐานคามินีวิปัสสนาที่พิจารณาเห็นไตรลักษณ์ในแต่ละลักษณะ มีความสัมพันธ์เกี่ยวกับอินทรีย์

*** วิสุทธิ.๓/๓๐๔.

*** สจฺคห.ฎีกา.๕๖.

*** ส.๑๑/๔/๒/๒๘; ส.๓๗.๑๘/๑/๑.

หรือ องค์มรรคในภายในตัวผู้ปฏิบัติ คือ หากผู้เจริญวิปัสสนา มนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง จะเป็นผู้มากด้วยความน้อยใจเชื่อ มีสัทธินทรีย์เป็นใหญ่ ผู้ที่มนสิการโดยความเป็นทุกข์ จะเป็นผู้มากด้วยความสงบ มีสมาธิทริยเป็นใหญ่ ผู้ที่มนสิการโดยความเป็นอนัตตา จะเป็นผู้มากด้วยความรู้ มีปัญญินทรีย์เป็นใหญ่”^{***} นอกจากนี้ การพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ของวฏฏฐานคามินี วิปัสสนาในแต่ละลักษณะนี้ มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับวิโมกข์ (ความหลุดพ้น) ถือเป็นหนทางแห่งวิโมกข์ หรือ อริยมรรค เรียกว่า “วิโมกขมูข”^{***} มี ๓ อย่าง คือ

๑. อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นสภาพไม่เที่ยง ดอนนิมิตเครื่องหมายที่เข้าใจว่าเที่ยงเสียได้ เป็นหนทางสู่วิโมกข์ เรียกว่า อนิมิตตานุปัสสนา
๒. ทุกขานุปัสสนา พิจารณาสังขารว่าเป็นทุกข์ ละค้นหาเสียได้ เพราะทุกข์ไม่เป็นที่ตั้งแห่งค้นหา เป็นหนทางสู่วิโมกข์ เรียกว่า อัปป์ณิหิตานุปัสสนา
๓. อนัตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นสังขารว่าไม่ใช่ตัวตน ดอนความยึดมั่นเป็นตัวตนเสียได้ เป็นหนทางสู่วิโมกข์ เรียกว่า สุตญญตานุปัสสนา

หากวฏฏฐานคามินีวิปัสสนากำหนดโดยอนัตตลักษณะ อริยมรรคที่เกิดขึ้น จะมีชื่อว่า สุตญญตวิโมกข์, หากวฏฏฐานคามินีวิปัสสนากำหนดโดยอนิจจลักษณะ อริยมรรคที่เกิดขึ้น จะมีชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์, หากวฏฏฐานคามินีวิปัสสนากำหนดโดยทุกข์ลักษณะ อริยมรรคจะมีชื่อว่า อัปป์ณิหิตวิโมกข์ ส่วนผลจะได้ชื่อ ๓ อย่าง (อนิมิตตวิโมกข์ อัปป์ณิหิตวิโมกข์ สุตญญตวิโมกข์) คล้อยตามมรรค และพระอริยบุคคลที่จะเข้าผลสมาบัติ ก็เรียกชื่อผลสมาบัติที่เกิดขึ้นคล้อยตามมรรค เช่น หากบรรลุด้วย สุตญญตานุปัสสนา มรรคจะมีชื่อว่า สุตญญตวิโมกข์ ผลสมาบัติเรียกว่า สุตญญตวิหารสมาบัติ เป็นต้น

ตารางที่ ๔ สรุปความสัมพันธ์ระหว่างวฏฏฐานคามินีวิปัสสนากับวิโมกข์

อินทรีย์ของผู้ปฏิบัติ	วฏฏฐานคามินีวิปัสสนา / วิโมกขมูข	ไตรลักษณ์	วิโมกข์/อริยมรรคเรียกว่า
ยิ่งด้วยสัทธินทรีย์	อนิมิตตานุปัสสนา เห็นความไม่เที่ยง ⇔	อนิจจตา	อนิมิตตวิโมกข์
ยิ่งด้วยสมาธิทริย	อัปป์ณิหิตานุปัสสนา เห็นความเป็นทุกข์ ⇔	ทุกข์ตา	อัปป์ณิหิตวิโมกข์
ยิ่งด้วยปัญญินทรีย์	สุตญญตานุปัสสนา เห็นความเป็นอนัตตา ⇔	อนัตตตา	สุตญญตวิโมกข์

อนึ่ง ในกระบวนการของการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรมนั้น ในขั้นสุดท้ายปัญญาจะเป็นตัวตัดสินใจ ทำหน้าที่ประหารกิเลส และบรรลุมรรค ผล แต่ไม่ได้หมายความว่า ปัญญาทำหน้าที่ละกิเลส โดยลำพัง ต้องอาศัยองค์ธรรมอย่างอื่นร่วมด้วย เปรียบเหมือนกับขวานที่ใช้สำหรับตัดสิ่งที่ต้องการ

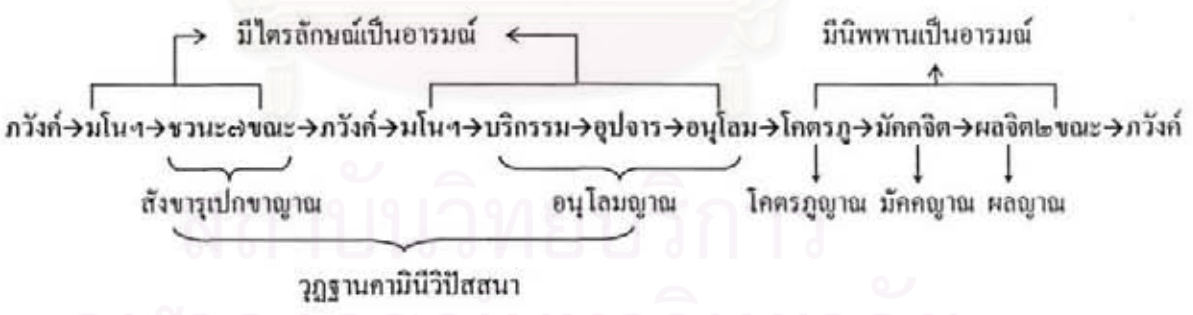
^{***} พ.ปฏิ.๓๑/๔๘๗-๔๘๘/๓๗๓-๓๗๕.

^{***} พ.ปฏิ.๓๑/๔๘๗/๓๗๓; สกพ.๕๕,๕๖.

ให้ขาด^{๖๖} ถ้าพึ่งขวานเองไม่สามารถตัดได้ ต้องอาศัยตัวบุคคลที่ต้องหีบขวาน และออกแรงตัด ในโพชนงค์ทั้ง ๘ ประการที่เป็นไปเพื่อการตรัสรู้ ก็เช่นเดียวกัน หากเว้นจากโพชนงค์อีก ๖ ข้อแล้ว ปัญญา^{๖๗}ก็ไม่สามารถตัดกิเลสทั้งหลายได้

๓.๕.๑๐ ขณะจิตที่บรรลุมรรคผล

สำหรับบุคคลที่เป็นวิปัสสนาญาณิก แม้จะไม่ได้บำเพ็ญนานมาก่อน แต่ในขณะที่ก่อนจะบรรลุมรรคผลนั้น เมื่อวิปัสสนาญาณดำเนินมาถึงขั้นสังขารูปกขาญาณและอนุโลมญาณ หรือ ที่เรียกว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา จิตจะเป็นสมาธิในระดับอุปจารสมาธิ^{๖๘} แนบแน่นอยู่กับอารมณ์ที่เป็นไตรลักษณ์ ในลักษณะที่ปรากฏเด่นชัด ตามอำนาจของอินทรีย์ธรรม ๓ ประการ คือ ผู้ที่มี สัทธินทรีย์แรงกล้า มีศรัทธาเป็นค้ำนำ จะเห็นอนิจจลักษณะปรากฏเด่นชัด ผู้ที่มีสมาธินทรีย์แรงกล้า มีสมาธิเป็นค้ำนำ จะเห็นทุกขลักษณะปรากฏเด่นชัด ผู้ที่มีปัญญินทรีย์แรงกล้า มีปัญญาเป็นค้ำนำ จะเห็นอนัตตลักษณะปรากฏเด่นชัด ต่อจากนั้น จิตจะเข้าสู่การบรรลุวิมรรค ซึ่งเป็นสมาธิขั้นอุปปนาคือฌาน โดยมีลำดับแห่งการเกิดขึ้น คือ มโนทวาราวชชนะ ๑ ขณะ และอนุโลมญาณ ๓ ขณะ มีชื่อว่า บริกรรม อุปจาร อนุโลม หรือ ๒ ขณะ คือ อุปจาร อนุโลม เกิดขึ้นมีอารมณ์ที่เป็นไตรลักษณ์ จากนั้นโคตรญาณ (เป็นกามชวณะและจัดเข้าในวุฏฐานคามินีวิปัสสนาโดยอ้อม) เกิดขึ้น ๑ ขณะ มีนิพพานเป็นอารมณ์ จากนั้นมัลลจิตเกิดขึ้น ๑ ขณะ ทำหน้าที่กำจัดกิเลสอย่างเด็ดขาดและมีนิพพานเป็นอารมณ์^{๖๙} ผลจิตเกิดขึ้น ๒ หรือ ๓ ขณะต่อจากมัลลจิต จากนั้นจิตถึงสู่ภวังค์ วิดีจิตแห่งการบรรลุมรรคผล แสดงเป็นแผนผัง^{๗๐} ดังนี้

สำหรับบุคคลที่เป็นสมถะญาณิก มีการเจริญวิปัสสนาที่เป็นไปร่วมกับการเข้าฌาน กล่าวคือ จะต้องเข้าฌานก่อน เมื่อออกจากฌานแล้วจึงเจริญวิปัสสนาด้วยการพิจารณาขั้นที่ ๕ หรือ พิจารณาองค์ฌาน การเจริญวิปัสสนากับการเข้าฌานจึงเป็นไปสลับกันอยู่อย่างนี้เรื่อย ๆ จนกระทั่งวิปัสสนา

^{๖๖} ม.อ.๔/๒๔๔.
^{๖๗} สมาธิที่เกิดขึ้นก่อนมรรค อยู่ในระดับอุปจารสมาธิ (ปฏิส.อ.๑/๓๒๔)
^{๖๘} ม.อ.๑/๕๔; ส.อ.๑๕๑; อ.อ.๑.๒/๑๑.
^{๖๙} ส.ก.๕๖; ส.ก.๕.๑.๒๔๔; ปฏิส.อ.๑/๓๓; นิท.อ.๑๐๗.

ญาณเกิดปรากฏและก้าวหน้าเจริญขึ้นจนกระทั่งนำเข้าสู่การบรรลุมรรคผล ส่วนลำดับจิตที่บรรลุมรรคผลของผู้ที่เป็นสมณยานิก ก็เหมือนกันวิปัสสนาญาณิกข้างต้น อาจแสดงโดยสังเขป ดังนี้

ภวังค์→ ฌานวิถิ→ภวังค์→วิปัสสนาวิถิ→ภวังค์ ฯลฯ ฌานวิถิ→ภวังค์→วิปัสสนาวิถิ→ภวังค์ →มรรควิถิ→ภวังค์

๓.๖ ประเภทและระดับของพระอริยบุคคล

บุคคลที่เจริญวิปัสสนากรรมฐานและมีญาณที่เจริญก้าวหน้ามาตามลำดับขั้น วิปัสสนาญาณที่ยังรู้ถึงความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาจะแก่กล้ามากถึงขีดสุดขอด จนจิตคลายความยึดมั่นในสิ่งทั้งปวง บรรลุถึงเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา เข้าสู่ภาวะของความหลุดพ้นคือพระนิพพานสำเร็จเป็น“อริยบุคคล” แปลว่า ผู้เจริญ, ท่านผู้ประเสริฐ, ผู้ไกลจากข้าศึกคือกิเลส เพราะละกิเลสทั้งหลายได้อย่างเด็ดขาด ไม่กลับงอกงามได้อีก เหมือนต้นไม้ที่ถูกสายฟ้าฟาด หรือ ถูกขูดรากถอนโคนทิ้ง ท่านจัดว่าเป็นสาวกที่แท้ของพระพุทธเจ้า ที่เรียกว่า “สงฆ์สาวก”^{๑๐๐} ดังข้อความในบทสังฆานุสสติ ได้กล่าวถึงพระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ปฏิบัติตรงแล้ว ปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรค และเป็นผู้ปฏิบัติสมควรแล้ว พระสงฆ์สาวกที่กล่าวถึงในที่นี้ ได้แก่ มรรคบุคคล ๔ และผลบุคคล ๔ ดังที่ปรากฏบทสวดว่า“จตุตตาริ ปุริสยุดานิ อญฺฐ ปุริสปุคฺคฺคา แปลว่า คู่แห่งบุรุษ ๔ คู่, วัณฺเวยิงคฺวับุรุษได้ ๘ บุรุษ” บุคคล ๔ คู่ นับเรียงตัวได้ ๘ ดังนี้

๑. โสคาปัตติมรรคบุคคล	๒. โสคาปัตติผลบุคคล	=	คู่ที่ ๑
๓. สกทาคามิมรรคบุคคล	๔. สกทาคามิผลบุคคล	=	คู่ที่ ๒
๕. อนาคามิมรรคบุคคล	๖. อนาคามิผลบุคคล	=	คู่ที่ ๓
๗. อรหัตตมรรคบุคคล	๘. อรหัตตผลบุคคล	=	คู่ที่ ๔

๓.๖.๑ ระดับของพระอริยบุคคลกับการบำเพ็ญไตรสิกขาและการสะสมโยชน์

พระอริยบุคคลเหล่านี้ จัดแบ่งระดับตามกิเลส คือ สังโยชน์^{๑๐๑} ที่ละได้ในแต่ละขั้นพร้อมกับความก้าวหน้าในการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ สีล สมาธิ และปัญญา ว่าโดยระดับหรือขั้นตอนใหญ่แล้ว มีเพียง ๔ จำพวก ๒ ประเภท ดังนี้^{๑๐๒}

^{๑๐๐} พระครูอุณหธรรมรังษี (เอี่ยม สิริวงษ์ โฉม), มนคพิธิ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสมิธ, ๒๕๓๔), หน้า ๑๒๔.

^{๑๐๑} กิเลสที่ผูกใจสัตว์หรืออกุศลธรรมที่ผูกสัตว์ไว้กับทุกข์ในสังสารวัฏฏ์ มี ๑๐ อย่าง คือ ๑. สักกายทิฏฐิ ๒. วิจิกิจฉา ๓. สัตถพคปรมาส ๔. กามราคะ ๕. ปฏิฆะ ๖. รูปราคะ ๗. อรูปราคะ ๘. มาน ๙. อหิริยะ ๑๐. อวิชชา

^{๑๐๒} ๐๑.๐๑๑ก.๒๓/๒๑๖/๓๕๑-๓๕๕; อภิป.ป.๓๖/๖๑๖/๑๗๘.

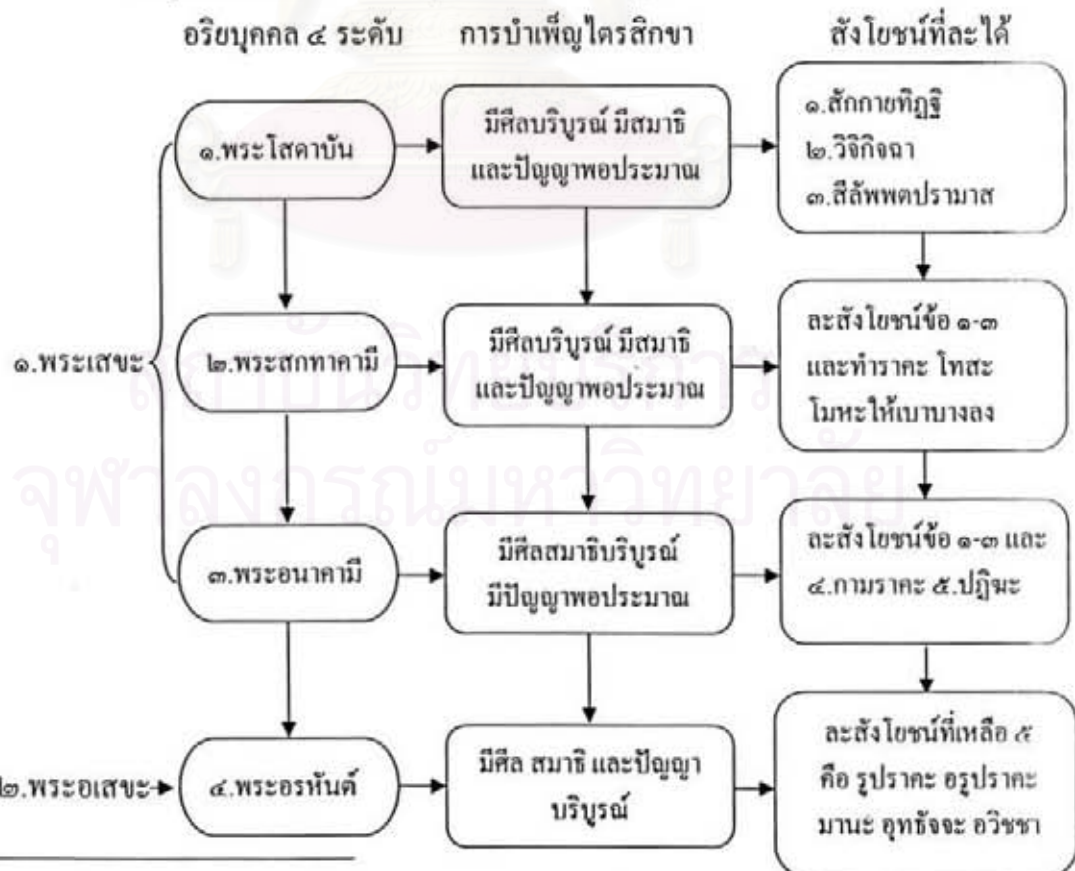
ก. พระเสขะ (ผู้ยังต้องศึกษา) หรือ อนุปาติเสสนุคคล (ผู้ยังมีกิเลสเหลืออยู่) คือ

๑. พระโสดาบัน แปลว่า ผู้ถึงกระแสคือเข้าสู่มรรค หมายถึง ผู้ปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริง เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำให้พอประมาณในสมาธิ และทำให้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส
๒. พระสกทาคามี แปลว่า ผู้มาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็จะกำจัดทุกข์ได้สิ้น หมายถึง เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในขั้นศีล ทำให้พอประมาณในขั้นสมาธิ และทำให้พอประมาณในปัญ्यानอกจากละสังโยชน์ ๓ ขั้นต้นได้แล้วยังทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลงด้วย
๓. พระอนาคามี แปลว่า ผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้น ไม่เวียนกลับมาอีก หมายถึง ผู้ที่ทำให้บริบูรณ์ในศีล ทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ แต่ทำให้พอประมาณในปัญญา ละสังโยชน์เพิ่มขึ้นอีก ๒ ขั้นคือ กามราคะ และปฏิฆะ รวมเป็นละสังโยชน์เบื้องต้นได้ ๕ ข้อ

ข. พระอเสขะ (ผู้ไม่ต้องศึกษา) หรือ พระอนุปาติเสสนุคคล (ผู้ไม่มีกิเลสเหลืออยู่เลย) คือ

๔. พระอรหันต์ แปลว่า ผู้ควรแก่การบูชาด้วยของพิเศษ หรือ ผู้หักงำแห่งสังสารจักรได้แล้ว หมายถึง ผู้สิ้นอาสวะ เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในสิกขาทั้ง ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และละสังโยชน์ได้หมดทั้ง ๑๐ ข้อ

แผนภูมิที่ ๒ แสดงพระอริยบุคคลกับการบำเพ็ญไตรสิกขาและสังโยชน์ที่ละได้^{***}

^{***}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๒๘๘.

๓.๖.๒ ความแตกต่างแห่งอินทรีย์ในการบรรลุนิพพานของพระอริยบุคคล

อินทรีย์ หมายถึง ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจ เป็นเจ้าการในการครอบงำ หรือกำราบสิ่งที่ เป็นปฏิปักษ์ในการปฏิบัติธรรม มี ๕ อย่าง คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ในขณะที่ปฏิบัติธรรม อินทรีย์ของผู้ปฏิบัติแต่ละบุคคล ย่อมมีความแข็งห่อนแตกต่างกันไป อินทรีย์ที่ทำให้เกิดความแตกต่างในการบรรลุนิพพาน จนเป็นเกณฑ์ในการแบ่งประเภทของพระอริยบุคคล มี ๓ อย่าง คือ สัทธินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ หมายความว่า ในบรรดาอินทรีย์ธรรมทั้ง ๓ นี้ เมื่ออินทรีย์ใด เป็นใหญ่ อินทรีย์ที่เหลือก็เป็นตัวร่วมสนับสนุน พระอริยบุคคล ๘ จำพวก แบ่งตามความแตกต่างแห่งอินทรีย์ มี ๗ ประเภท^{๓๙} ดังนี้

ก. พระเสขะ หรือ สอุปาทิเสสบุคคล มี ๕ ประเภท คือ

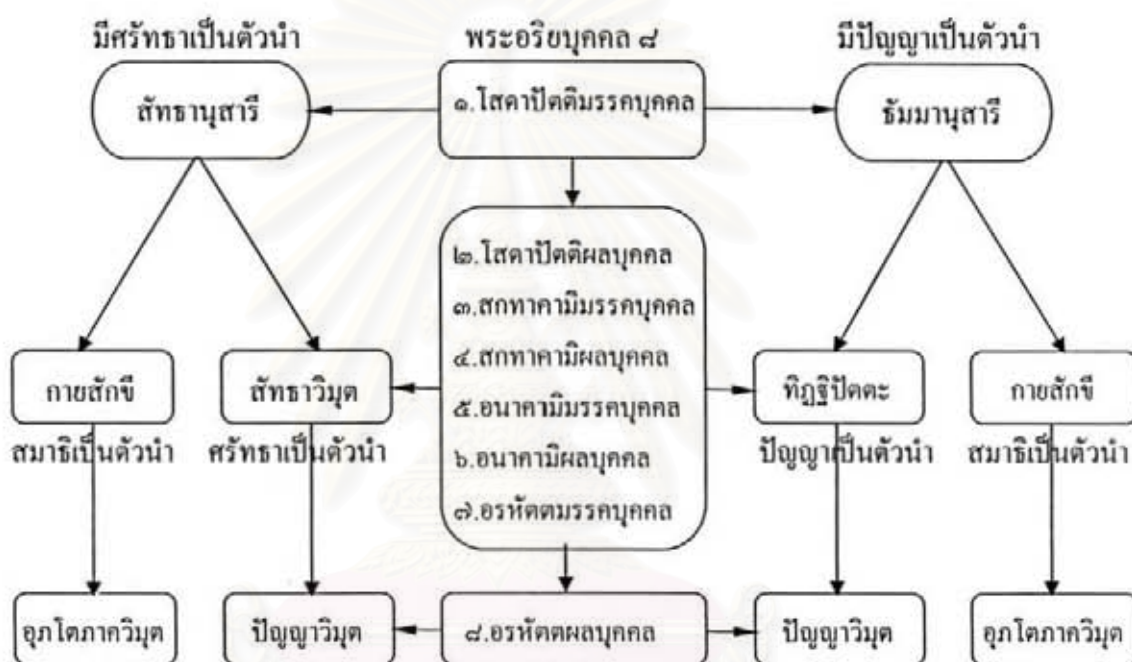
๑. สัทธานุสारी คือ ผู้แล่นไปตามศรัทธา หรือ ผู้แล่นไปด้วยศรัทธา ได้แก่ โสคาปัตติมรรคบุคคล ที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้า อบรมอริยมรรคมีศรัทธาเป็นตัณหา ได้ชื่อว่า “สัทธานุสारी” ในขณะที่แห่งโสคาปัตติมรรค และเมื่อบรรลุมรรคผลเบื้องสูงได้ชื่อว่า “สัทธาวิมุต”
๒. รัชมานุสारी คือ ผู้แล่นไปตามธรรม หรือ ผู้แล่นไปด้วยธรรม ได้แก่ โสคาปัตติมรรคบุคคล ที่มีปัญญินทรีย์แรงกล้า อบรมอริยมรรคมีปัญญาได้ชื่อว่า “รัชมานุสारी” ในขณะแห่งโสคาปัตติมรรค และเมื่อบรรลุโสคาปัตติผลแล้วได้ชื่อว่า “ทิฏฐิปัตตะ”
๓. สัทธาวิมุต คือ ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา ได้แก่ ผู้ที่บรรลุโสคาปัตติผล จนถึงอรหัตตมรรค ที่มีสัทธินทรีย์แรงกล้า มีศรัทธาเป็นตัณหา เป็นผู้มีความเข้าใจอริยสัจธรรมถูกต้อง มีอาสวะบางส่วนสิ้นไป ได้ชื่อว่า “สัทธาวิมุต” ในขณะทั้ง ๖ แห่งมรรคและผล และเมื่อบรรลุอรหัตตผลแล้วได้ชื่อว่า “ปัญญาวิมุต”
๔. ทิฏฐิปัตตะ คือ ผู้บรรลุสัมมาทิฏฐิ ได้แก่ ผู้ที่บรรลุโสคาปัตติผล จนถึงอรหัตตมรรค ที่มีปัญญินทรีย์แรงกล้า มีปัญญาเป็นตัณหา เป็นผู้มีความเข้าใจอริยสัจธรรมถูกต้อง มีอาสวะบางส่วนสิ้นไป ได้ชื่อว่า “ทิฏฐิปัตตะ” ในขณะทั้ง ๖ แห่งมรรคและผล และเมื่อบรรลุอรหัตตผลแล้วได้ชื่อว่า “ปัญญาวิมุต”
๕. กายสักขี คือ ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย หรือ ผู้ประจักษ์ด้วยตัวเอง ได้แก่ ผู้ที่บรรลุโสคาปัตติผล จนถึงอรหัตตมรรค ที่มีสมาธินทรีย์แรงกล้า มีสมาธิเป็นตัณหา และได้วิโมกข์ขั้นอรุพฌาน ๔ ในขณะทั้ง ๖ แห่งมรรคและผล ได้ชื่อว่า “กายสักขี” และเมื่อบรรลุอรหัตตผลแล้วได้ชื่อว่า “อุกโตภาควิมุต”

^{๓๙} เรียกว่า พระทักขิณชยบุคคล ๘ ฐานะเขียนใน ม.ม.๑๓/๒๓๐-๒๓๑/๒๓๑-๒๓๑; ที.ศกฺก.๒๓/๑๔/๑๐; ที.ป.๑๑/๓๐๖/๒๖๖.

ข. พระอเสข หรือ อนุปาติเสขบุคคล มี ๒ ประเภท คือ

๖. ปัญญาวิมุต คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ พระอรหันต์ที่บำเพ็ญวิปัสสนาเป็นค้ำนำมา โดยตลอดจนสำเร็จ ไม่ได้วิโมกข์ ๘ ประการ แต่ได้เฉพาะรูปฌาน ๔ ชั้นใดชั้นหนึ่ง
๗. อุภโตภาควิมุต คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน ได้แก่ พระอรหันต์ที่บำเพ็ญสมณะมาก่อน จนได้ฌานสมาบัติ ๘ แล้วใช้สมณะเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาค่องจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์

แผนภูมิที่ ๓ แสดงประเภทพระอริยบุคคลที่มีอินทรีย์ธรรม ๓ เป็นค้ำนำ^{***}

จากแผนภูมิ ผู้ที่เป็นพระโสคาปัตติมรรคมี ๒ ประเภท คือ มีศรัทธาเป็นค้ำนำเรียกว่า “สัทธานุสารี” และมีปัญญาเป็นค้ำนำเรียกว่า “ธรรมานุสารี” มีความแตกต่างกัน คือ สัทธานุสารี (ผู้มีศรัทธาเป็นค้ำนำ) เป็นพระโสคาปัตติมรรคประเภทวิปัสสนาขานิก (ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน) หรือ สมถขานิก ที่ได้สมณะในระดับรูปฌาน ๔ เมื่อบรรลุเป็นพระอริยบุคคลในขณะทั้ง ๖ คือ ตั้งแต่โสคาปัตติผล จนถึงอรหัตตมรรค เรียกว่า “สัทธาวิมุต” เมื่อบรรลุอรหัตตผล เรียกว่า “ปัญญาวิมุต” ส่วนธรรมานุสารี (ผู้มีปัญญาเป็นค้ำนำ) เป็นพระโสคาปัตติมรรคประเภทวิปัสสนาขานิก (ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน) หรือ สมถขานิก ที่ได้สมณะในระดับรูปฌาน ๔ เมื่อบรรลุเป็นพระอริยบุคคลในขณะทั้ง ๖ คือ ตั้งแต่โสคาปัตติผล จนถึงอรหัตตมรรค เรียกว่า “ทิฏฐิปัตตะ” เมื่อบรรลุอรหัตตผล เรียกว่า “ปัญญาวิมุต”

^{***} คัดแปลงจากตารางใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๒๕๔.

ความเหมือนกันระหว่างพระอริยบุคคลที่เป็นสัตถาอนุสาวรีและธัมมานุสาวรีนั้น คือ เมื่อเจริญวิปัสสนาได้บรรลุอรหัตตผล เรียกว่า “ปัญญาวิมุต” เหมือนกัน หรือ เมื่อบรรลุโศคาปิตติมรรคแล้ว หากเจริญสมณะจนได้รูปฌาน ๔ เพื่อเป็นบาทของวิปัสสนา แล้วบรรลุเป็นพระอริยบุคคลในขณะ ทั้ง ๖ โดยเป็นผู้มีสมาธิแรงกล้า เรียกว่า “กายสักขี” (มีสมาธิเป็นตัวนำ) และเมื่อบรรลุอรหัตตผล เรียกว่า “อุกโตภาควิมุต” เช่นเดียวกัน

๓.๖.๓ คุณสมบัติของพระอรหันต์

พระอรหันต์ที่มีคุณสมบัติพิเศษแตกต่างกันไป สรุปออกได้เป็น ๒ ลักษณะใหญ่ ๆ ดังนี้

๑. พระปัญญาวิมุต^{๒๖} คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ผู้ที่มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนา อาศัยสมณะเพียงใช้สมาธิเท่าที่จำเป็น พอเป็นบาทฐานของวิปัสสนาให้บรรลุสาวกขณญาณเท่านั้น ศัสสมณะไม่เกินรูปฌาน ๔ ไม่มีความสามารถพิเศษ เช่น ไม่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ ไม่ได้โลกียอภิญา เป็นต้น ซึ่งจำแนกได้ ๓ ประเภท ดังนี้

๑.๑ สุขวิปัสสก คือ ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน หรือ ผู้เห็นแจ้งอย่างแท้จริง หมายถึง พระอรหันต์ที่เป็นวิปัสสนาชนิก มิได้ทำสมณะหรือได้ฌานมาก่อน สำเร็จเป็นพระอรหันต์ด้วยวิธีการปฏิบัติที่มุ่งเน้นเฉพาะด้านวิปัสสนาเพียงประการเดียว มิได้ทรงคุณวิเศษอย่างอื่นใด เช่น ไม่ได้ฌานสมาบัติ ไม่ได้โลกียอภิญา

๑.๒ พระปัญญาวิมุตผู้ได้ฌาน ๔ คือ พระอรหันต์ที่เป็นสมณชนิก เจริญสมณะมาก่อน จนได้รูปฌาน ๔ ขึ้นใดขั้นหนึ่ง แล้วจึงเจริญวิปัสสนา จนเป็นพระอรหันต์

๑.๓ ปฏิสัมภีที่ปิตตะ ผู้บรรลุเป็นพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภี ๔ คือ ได้ปัญญาแตกฉาน ๔ ประการ ได้แก่ อัคคตปฏิสัมภี (ปัญญาอันแตกฉานในอรรถหรือการตีความ) ธัมมปฏิสัมภี (ปัญญาอันแตกฉานในธรรม) นิรุติปฏิสัมภี (ปัญญาแตกฉานในภาษา) ปฏิภาณปฏิสัมภี (ความแตกฉานในปฏิภาณ)

๒. พระอุกโตภาควิมุต แปลว่า ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน คือ ผู้บำเพ็ญสมณะจนได้สมาบัติ ๘ แล้วบำเพ็ญวิปัสสนาญาณต่อไปจนบรรลุอรหันต์ การหลุดพ้นทั้งสองส่วน คือ หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมาบัติ (เป็นวิกขัมภณะ) แล้วหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค (เป็นสมุจเฉท) จำแนกออกได้เป็น ๔ กลุ่ม ดังนี้

๒.๑ พระอุกโตภาควิมุต พระอรหันต์ที่เจริญสมณะได้รูปฌานอย่างน้อยหนึ่งขั้น^{๒๗} แต่ไม่ได้โลกียวิชา และโลกียอภิญา

^{๒๖} พระปัญญาวิมุตมี ๕ ประเภท คือ พระสุขวิปัสสก กับอรหันต์ที่ได้รูปฌานที่ ๑-๔ (ที.๑.๓/๗๗; น.๑.๓/๑๓๕; ปญจ.๑.๔๕; ธจ.๑.๓/๑๖๑)

^{๒๗} พระอรหันต์ที่ได้รูปฌานแม้ฌานใดฌานหนึ่งก็ชื่อว่า อุกโตภาควิมุต สุวช.๑.๔๕.

๒.๒ พระเดวิชชะ พระอรหันต์ที่ได้วิชา ๓ คือ ๑) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ การระลึกชาติได้ ๒) จุตุปปาตญาณ รู้การจุดและอุบัติขึ้นของสัตว์ทั้งหลาย ๓) อาสวกษณญาณ การหยั่งรู้ที่ทำให้อาสวะทั้งหลายสิ้นไป

๒.๓ พระฉฬภิญโญ พระอรหันต์ที่ได้ภิญญา ๖ คือ ๑.อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ ๒.ทิพพโสศ มีหูทิพย์ ๓.เจโตปริยญาณ รู้วาระจิตผู้อื่น ๔.ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ระลึกชาติได้ ๕.ทิพพจักขุ มีตาทิพย์ ๖.อาสวกษณญาณ การหยั่งรู้ที่ทำให้อาสวะทั้งหลายสิ้นไป

๒.๔ พระปฏิสัมภีทปปีตตะ พระอรหันต์อุกโตภาควิมุตผู้บรรลุปฏิสัมภีทา ๔ คือ เป็นพระอรหันต์ที่ได้ฌานสมาบัติ ๘ และปฏิสัมภีทา ๔

ตารางที่ ๕ สรุปประเภทของพระอรหันต์แบ่งตามคุณสมบัติพิเศษ

พระอรหันต์ประเภทต่าง ๆ	รูปฌาน ๔	อรุฌาน ๔	นิโรธสมาบัติ
พระปัญญาวิมุต	๑. พระสุกขวิปัสสก	-	-
	๒. พระปัญญาวิมุต	ได้รูปฌานชั้นใดชั้นหนึ่ง	-
	๓. พระปฏิสัมภีทปปีตตะ	ได้รูปฌาน ๔	-
พระอุกโตภาควิมุต	๑. พระอุกโตภาควิมุต	ได้รูปฌาน ๔	ได้รูปฌานชั้นใดชั้นหนึ่ง -/ได้นิโรธ๗
	๒. พระเดวิชชะ	ได้รูปฌาน ๔	ได้รูปฌาน ๔ ได้นิโรธ๗
	๓. พระฉฬภิญโญ	ได้รูปฌาน ๔	ได้รูปฌาน ๔ ได้นิโรธ๗
	๔. พระปฏิสัมภีทปปีตตะ	ได้รูปฌาน ๔	ได้รูปฌาน ๔ ได้นิโรธ๗

บรรดาพระอรหันต์ ๒ ประเภท คือ ที่เป็นพระปัญญาวิมุต กับ พระอุกโตภาควิมุตเหล่านี้ ที่สำเร็จด้วยการเจริญวิปัสสนาส่วน (วิปัสสนาญาณ) มีเพียงประเภทเดียวคือ สุขขวิปัสสกเท่านั้น ที่เหลือนอกจากนี้เป็นพระอรหันต์ประเภทสมถญาณิกทั้งสิ้น อย่างไรก็ตาม ความแตกต่างแห่งพระอรหันต์ทั้งสองประเภทคือ ประเภทที่เป็นปัญญาวิมุตได้ฌานเพียงแค่รูปฌาน ๔ ไม่มีคุณสมบัติพิเศษคือไม่ได้โลกียวิชา และโลกียภิญญา ส่วนพระอรหันต์เป็นอุกโตภาควิมุตนั้น ที่มีคุณสมบัติพิเศษมี ๓ ประเภท คือ พระเดวิชชะได้วิชา ๓, พระฉฬภิญโญ ได้ภิญญา ๖, พระปฏิสัมภีทปปีตตะ ได้ปฏิสัมภีทา ๔ และทั้ง ๓ ประเภทนี้สามารถที่จะเข้านิโรธสมาบัติได้ ส่วนพระอุกโตภาควิมุตที่ได้อรุฌานชั้นที่ ๑ ถึงชั้นที่ ๓ คือ อากาสาณัญจายตนฌาน วิญญาณัญจายตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน ไม่สามารถที่จะเข้านิโรธสมาบัติได้ จึงไม่มีคุณสมบัติพิเศษ คือไม่ได้โลกียวิชาและโลกียภิญญา จึงมีลักษณะเหมือนกับพระปัญญาวิมุตที่ได้รูปฌาน ส่วนพระอุกโตภาควิมุตที่ได้อรุฌานถึงขั้นเนวสัจญานาสนัญจายตนฌาน สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้

นอกจากนี้ยังมีพระอรหันต์อีกประเภทหนึ่ง ที่ไม่ได้บำเพ็ญสมณะมาก่อน อาศัยการเจริญวิปัสสนาล้วน จนได้บรรลุพระอรหันต์ ด้วยเหตุที่เคยสั่งสมบารมีในการบำเพ็ญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานมาในอดีตชาติ ทำให้มาน อภิญญา วิชา หรือปฏิสัมภทาเกิดขึ้นในขณะที่บรรลุมรรค ท่านเรียกว่า “มัคคสิทธิธมาน”^{๒๘} แปลว่า ธมานอันสำเร็จพร้อมกับการบรรลุมรรค เกิดขึ้นแก่บุคคลที่เป็นสุทธวิปัสสนาญาณิก (ผู้มีวิปัสสนาล้วนเป็นยาน) ซึ่งมีมัคคสิทธิธมานนี้มี ๒ อย่างคือ ธมานที่สำเร็จด้วยมรรคขั้นต่ำ และธมานที่สำเร็จด้วยอรหัตตมรรค เช่น ธมานของพระอานนท์สำเร็จด้วยอรหัตตมรรค เมื่อพระอรหันต์ที่เป็นวิปัสสนาญาณิกได้ธมานที่มีพร้อมกับการบรรลุมรรคนี้ คำที่พบในบาลีชั้นอรธกถามากมาย คือ “สท ปฏิสัมภทาหิ อรหตุคฺ ปาปุณิ”^{๒๙} แปลว่า บรรลุเป็นพระอรหันต์พร้อมทั้งปฏิสัมภทา ๔” เช่น มหินทเถระ^{๓๐} ซึ่งเป็นพระโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราช บรรลุเป็นพระอรหันต์พร้อมทั้งปฏิสัมภทา ๔ ในขณะที่อุปสมบท ซึ่งมีพระโมคคัลลิตบุตรคิสสเถระเป็นอุปัชฌาย์ เป็นต้น

ในบรรดาพระสงฆ์สาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จำนวนผู้ที่ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ประเภทอุกโตภาควิมุตมีเป็นส่วนน้อย ที่เป็นปัญญาวิมุตมีเป็นจำนวนมาก^{๓๑} ดังตัวอย่างพระอรหันต์จำนวน ๕๐๐ รูป มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ที่ทำนบกอยู่ ณ บุพพาราม ที่นางวิสาขาสร้างถวาย ในบรรดาภิกษุ ๕๐๐ รูปเหล่านี้ ภิกษุ ๖๐ รูป เป็นผู้ได้วิชา ๓, อีก ๖๐ รูป เป็นผู้ได้อภิญญา ๖, อีก ๖๐ รูป เป็นผู้ได้อุกโตภาควิมุต, ส่วนที่เหลือจำนวน ๓๒๐ รูปเป็นผู้ได้ปัญญาวิมุต คือ เป็นพระอรหันต์ประเภทสุกขวิปัสสก, ปัญญาวิมุตที่ได้รูปธมาน ๔, และปัญญาวิมุตที่ได้ปฏิสัมภทา

๓.๗ ลักษณะที่ต่างกันของพระอริยบุคคล

บุคคลผู้บรรลุมรรคผล นิพพาน ถึงความเป็นพระอริยบุคคลแต่ละขั้นนั้น มีความแตกต่างกันหลายด้าน ซึ่งลักษณะที่แตกต่างกันมีดังต่อไปนี้

๑. ความแตกต่างแห่งองค์มรรค และองค์ธมาน เนื่องจากสาเหตุของวิธีการปฏิบัติที่นำไปสู่ความพ้นทุกข์นั้นแตกต่างกัน กล่าวคือ บุคคลที่เป็นวิปัสสนาญาณิก ไม่ได้ทำสมณะมาก่อน อาศัยวิธีการปฏิบัติที่เน้นการใช้ปัญญา ที่เรียกว่าเจริญวิปัสสนาล้วนอย่างเดียวจนได้บรรลุมรรคผล มรรคผลที่เกิดขึ้นจัดอยู่ในระดับปฐมธมาน องค์มรรคมี ๘ ประการ และมีองค์ธมาน ๕ โลกุตตรจิตจึงมี ๘

^{๒๘} อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศาลาคุณ, ๒๕๔๖), หน้า ๒๑๓.

^{๒๙} ที.อ.๒/๒๖๑; ม.อ.๔/๑๔๐; ที.อ.๑/๗๐; อ.อ.๑/๓๔,๓๗,๓๘; ปฏิที.อ.๒/๓๑๓; ส.อ.อ.อ.๖/๒.

^{๓๐} วินย.อ.๑/๕๐.

^{๓๑} ที.ส.๑๕/๗๔๕/๒๔๐.

ด้วยอำนาจปฐมฌานที่เป็นโลกุตระ ก็ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ หากเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งโลกุตระฌานที่เหลือ (ทุคฺคิฌานถึงปัญฺจฌาน) ประกอบด้วยองค์ ๗ (เว้นสัมมาสังกัปปะ)^{๑๑๖}

สำหรับบุคคลที่เป็นสมถยานิก เมื่อเจริญวิปัสสนาโดยอาศัยฌานใดฌานหนึ่งเป็นบาทฐานมรรคและผลเกิดขึ้นจะมีความสัมพันธ์กับฌานที่เป็นบาท ท่านแบ่งความต่างกัน ๓ ประการ^{๑๑๗} คือ

ก. ปาทกฌาน คือ ฌานที่เป็นบาทแห่งวฏฺฐฐานคามินีวิปัสสนา^{๑๑๘} ที่เกิดในระยะใกล้ก่อนการบรรลุมรรค เป็นตัวกำหนดความแตกต่างแห่งองค์มรรค หมายถึง บุคคลที่เป็นสมถยานิกเข้าฌานใด เพื่อเป็นบาทของวิปัสสนา เมื่อออกจากฌานนั้นแล้วเจริญวิปัสสนา พิจารณาสังขารทั้งหลายโดยความเป็นไตรลักษณ์ มรรคที่เกิดขึ้นก็จะคล้ายตามฌานที่เป็นบาทนั้น ๆ เช่น บุคคลที่เข้าปฐมฌานเป็นบาท ออกจากปฐมฌานนั้นแล้วเจริญวิปัสสนา มรรคที่เกิดขึ้นชื่อว่า มีปฐมฌานเป็นบาท, บุคคลผู้เข้าทุคฺคิฌาน ออกจากทุคฺคิฌานแล้วเจริญวิปัสสนา มรรคที่เกิดขึ้น ชื่อว่า มีทุคฺคิฌานเป็นบาท, บุคคลผู้เข้าจตุตถฌาน ออกจากจตุตถฌานแล้วเจริญวิปัสสนา มรรคที่เกิดขึ้นชื่อว่า มีจตุตถฌานเป็นบาท, ส่วนบุคคลผู้เข้าปัญฺจฌานและอรุปฌาน ๓ (เว้นเนวสัณฺญาณาสัณฺญาขณ-ฌาน) ออกจากปัญฺจฌานและอรุปฌานนั้น แล้วเจริญวิปัสสนา มรรคที่เกิดขึ้น ชื่อว่ามีปัญฺจฌานเป็นบาท เมื่อมรรคที่เกิดขึ้นสัมพันธ์กับฌานที่เป็นบาท ผลที่เกิดจากมรรคก็เป็นเช่น เดียวกันกับมรรค คือ ถ้าบรรลุมรรคที่ประกอบด้วยปฐมฌาน ผลก็ประกอบด้วยปฐมฌาน และเมื่อเวลาที่จะเข้าผลสมบัติ^{๑๑๙} ผลสมบัติที่ประกอบด้วยปฐมฌานก็เกิดขึ้น หากบรรลุมรรคที่ประกอบด้วยฌานอันใด ผลที่เกิดต่อมรรคก็ประกอบด้วยฌานเช่นนั้น ๆ และเมื่อเวลาเข้าผลสมบัติก็จะประกอบด้วยฌานเช่นเดียวกันกับมรรคที่บรรลุ

ข. สัมมสิตฌาน คือ ฌานที่พิจารณา เป็นตัวกำหนดความแตกต่างแห่งองค์มรรค หมายถึง บุคคลที่เป็นสมถยานิกเข้าฌานใด เพื่อเป็นบาทของวิปัสสนา เมื่อออกจากฌานนั้น แล้วเจริญวิปัสสนา โดยกำหนดพิจารณาองค์ฌานและธรรมที่เกิดร่วมในฌานนั้น ๆ มรรคที่เกิดขึ้นก็จะคล้ายตามฌานที่พิจารณานั้น แต่ถ้าหากออกฌานที่เป็นบาทนั้นแล้ว กำหนดพิจารณาธรรมอื่น ที่นอกจากฌานที่เป็นบาท คือ พิจารณาสังขารทั้งหลาย มรรคที่เกิดขึ้นจะประกอบด้วยปฐมฌาน เช่น เมื่อเข้าทุคฺคิฌานเป็นบาท ออกจากฌานแล้วพิจารณาสภาพธรรมต่าง ๆ ที่เกิดภายในองค์ฌาน มรรคที่

^{๑๑๖} โลกุตระมกุโธ อฏฺฐงฺกุโโก วา สกฺตงฺกุโโก วา โหติ (ม.อ.๑/๑๑๑; ม.อ.๔/๒๕๓); สกฺตงฺกุจฺจกฺปวิธานนฺติ โส ปนส นฺกุโธ อฏฺฐงฺกุโโกปิ สกฺตงฺกุโโกปิ โหติ (สงฺกม.๑.๒๔๒)

^{๑๑๗} ที.อ.๒/๔๒๐; ที.อ.๓/๑๕๐; ปฏิ.ที.อ.๑/๒๐๘-๒๑๐; สงฺกม.๑.๒๔๕; วิสุทฺธิ.๓/๓๑๒; สงฺกม.ฎีกา.๕๕; วิภงฺก.๑.๑๒๘; สมิขฺมมัตตอ-สังคหะและปรหมัตตอปิณี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศาลกุด, ๒๕๔๖), หน้า ๒๔๑-๒๔๒.

^{๑๑๘} วฏฺฐฐานคามินีวิปัสสนา คือ วิปัสสนาเป็นเครื่องบรรลุมรรค ได้แก่ สังขารเพกขาญาณ อนุโลมญาณ และโคตรกฺขญาณ (สงฺกม.ฎีกา.๕๖)

^{๑๑๙} ปญฺจ.๑.๑/๑๖.

เกิดขึ้นจะประกอบด้วยทุติยฉาน แต่ถ้าออกจากทุติยฉานแล้ว พิจารณาสังขารทั้งหลาย ไม่ได้พิจารณาองค์ฉานและธรรมที่เกิดร่วมกับองค์ฉาน มรรคที่เกิดขึ้นจะประกอบด้วยปฐมฉาน

ก. บุคคลัชฌาย คือ อริยาศยของบุคคล เป็นตัวกำหนดความแตกต่างแห่งองค์มรรค หมายถึง บุคคลที่เป็นสมถยานิกมีประสงค์จะทำานใดให้เป็นบาท จึงเข้าฉานนั้น ออกจากฉานแล้วพิจารณาธรรมทั้งหลายที่มีอยู่ในฉานนั้นตามอริยาศยของตน เมื่อมรรคเกิดขึ้น จะเป็นเช่นเดียวกันกับฉานที่เป็นบาทและฉานที่ตนพิจารณาแล้วตามอริยาศย เช่น หากปรารถนาจะบรรลุมรรคที่ประกอบด้วยคตติยฉาน จึงเข้าคตติยฉานเป็นบาทของวิปัสสนา ออกจากฉานนั้น พิจารณาธรรมต่างๆ ที่มีอยู่ในคตติยฉานนั้น เมื่อบรรลุมรรค มรรคที่เกิดขึ้นจะประกอบด้วยคตติยฉาน ด้วยอำนาจแห่งฉานที่ทำให้เป็นบาท ซึ่งตนกำหนดพิจารณาแล้วตามอริยาศย ถ้าหากปราศจากฉานที่เป็นบาทแล้ว การพิจารณาฉานและอริยาศยของบุคคลก็ไม่สามารเป็นตัวกำหนดความแตกต่างได้ ฉานที่เป็นบาทจึงมีความสำคัญกับลักษณะทั้ง ๒ ที่เหลือ หรือ มีเฉพาะฉานที่เป็นบาท แต่อริยาศยของบุคคลไม่มีฉานที่เป็นบาทจะเป็นตัวกำหนด ดังนั้น อริยาศยของบุคคลจะเป็นตัวกำหนดได้ ก็ต่อเมื่อบุคคลเข้าฉานที่เป็นบาทตามสมควรแก่อริยาศยของตนแล้ว พิจารณาธรรมที่เกิดในฉานนั้น มรรคที่เกิดขึ้นจะเป็นไปตามอริยาศยที่ตนประสงค์

สรุปว่า องค์มรรคของบุคคลที่เป็นวิปัสสนาเซียนิกประกอบด้วยปฐมฉาน ส่วนองค์มรรคของผู้ที่เป็นสมถยานิกเป็นไปตามฉานที่เป็นบาท การพิจารณาองค์ฉาน และอริยาศยของผู้ที่ได้ฉานเป็นตัวกำหนด หากจะพิจารณาถึงการเจริญวิปัสสนาแล้วจะเห็นได้ว่า สิ่งที่เป็นตัวนำให้เข้าสู่การบรรลุมรรคผล นิพพาน มิใช่เป็นฉาน แต่เป็นวุฏฐานคามินีวิปัสสนา ซึ่งเป็นญาณปัญญาที่แก่กล้าเต็มที ฉานเป็นเพียงการปฏิบัติในขั้นสมถะ ซึ่งจะต้องต่อยอดหรือครอบยอดด้วยวิปัสสนา ฉานจึงเป็นเพียงบาทฐานของวิปัสสนาเท่านั้น แม้บุคคลที่เป็นวิปัสสนาเซียนิกที่ไม่ได้ฉาน ก็สามารถบรรลุมรรคได้โดยอาศัยวุฏฐานคามินีวิปัสสนา ดังนั้น วุฏฐานคามินีวิปัสสนาจึงเป็นลักษณะที่เหมือนกันของผู้ที่เป็นวิปัสสนาเซียนิกและสมถยานิก ด้วยเหตุนี้ ในคัมภีร์อัญญาสาลินีและคัมภีร์วิสุทธิมคค์^{๑๑๑} ท่านกล่าวถึงวุฏฐานคามินีวิปัสสนา เป็นตัวกำหนดความแตกต่างแห่งองค์มรรค หมายความว่า ในขณะที่วุฏฐานคามินีวิปัสสนากำหนดพิจารณาลักษณะใดใดในไตรลักษณ์แล้วบรรลุมรรค โลกุตตรมรรคที่เกิดขึ้นจะได้ชื่อตามไตรลักษณ์ที่อรรมณ์ของวุฏฐานคามินีวิปัสสนานั้น คือ วุฏฐานคามินีวิปัสสนาพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง มรรคที่เกิดขึ้นเรียกว่า อนิมิตตวิโมกข์, เมื่อพิจารณาเห็นความเป็นทุกข์ มรรคที่เกิดขึ้นเรียกว่า อัปปณิหิตวิโมกข์, และเมื่อพิจารณาเห็นความเป็นอนัตตา มรรคที่เกิดขึ้นเรียกว่า สุญญตวิโมกข์^{๑๑๒}

^{๑๑๑} สกฺกณิ.๑.๒๘๘; วิสุทธิ.๑/๓๑๑.

^{๑๑๒} จุ.ปฎิ.๓๑/๔๑๐,๕๐๐/๓๕๔,๓๘๑; ม.๑.๒/๒๑๕; สกฺกท.๕๑; สกฺกท.ฎีกา.๒๑๕.

๒. คุณสมบัติที่พิเศษเฉพาะด้าน เช่น บารมี อภิญญา ปัญญา^{๓๖} พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญบารมีมาอย่างยิ่งยวดจนได้บรรลุเป็นสัมมาสัมพุทธเจ้า (ผู้ตรัสรู้ชอบได้ด้วยพระองค์เอง) บรรลุพระสัพพัญญุตญาณ จึงเป็นผู้เทียบพร้อมไปด้วยบารมี อภิญญา และปัญญา เป็นบุคคลเอกไม่มีใครเสมอเหมือนในโลกธาตุนี้ แม้พระปัจเจกพุทธเจ้าก็ได้สร้างบารมีในอศิกชาดมาไม่น้อยเช่นกัน แต่อาจจะน้อยกว่าพระพุทธเจ้าในแง่ปริมาณและคุณภาพ จึงไม่ได้บรรลุสัพพัญญุตญาณ ไม่สามารถที่จะแนะนำสั่งสอนผู้อื่นให้ตรัสรู้ได้เหมือนพระพุทธเจ้า ส่วนพระอัครสาวกและเหล่าพระอรหันตสาวกทั้งหลาย ก็ยังมีความแตกต่างกันออกไปในลักษณะของการบำเพ็ญบารมี หากเป็นบุคคลที่สั่งสมบุญบารมีมาเต็มเปี่ยมแล้ว ท่านเรียกว่า “ปัจฉิมภวีกุศล”^{๓๗} แปลว่า บุคคลผู้มีภพชาติสุดท้าย จะต้องได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ในปัจจุบันชาติอย่างแน่นอน แม้ในระหว่างที่ยังไม่ได้บรรลุพระอรหันต์ จะไม่มีสิ่งใดที่จะทำอันตรายแก่ชีวิตของบุคคลเช่นนั้นได้ เช่น พระพาลุละในสมัยยังเป็นทารกถูกปลาใหญ่ซุกกินเข้าไปในท้อง แต่ไม่ตายและรอดชีวิตมาได้ บรรลุเป็นพระอรหันต์ในที่สุด พระสังกัจจะเมื่อตอนที่อยู่ในครรภ์มารดา มารดาของท่านตายท้องกลม จึงถูกเผาบนเชิงตะกอนพร้อมมารดา อวัยวะส่วนอื่นถูกไฟไหม้ไปหมด แต่ช่วงท้องไฟไหม้ไม่ไหม้ ทำให้ท่านรอดชีวิต ค่อมมาได้บวชและบรรลุเป็นพระอรหันต์ อีกอย่างหนึ่ง นอกจากบารมีที่สั่งสมมาแต่อดีตจะทำให้บรรลุเป็นพระอรหันต์แล้ว ยังทำให้เป็นผู้ที่มีความเป็นเลิศ (เอกทัคคะ) มีคุณธรรมเด่นกว่าภิกษุทั้งหลาย ซึ่งคุณสมบัติพิเศษเฉพาะด้าน ตัวอย่างเช่น พระสารีบุตรเลิศกว่าภิกษุทั้งหลายทางด้านปัญญามาก ไม่มีภิกษุใดเทียบเท่า จนได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่า เป็นพระธรรมเสนาบดี พระโมคคัลลานะเป็นเลิศทางด้านมโหทธิฤทธิ์ พระสิวลีเถระเลิศทางด้านมีลาภมากเป็นต้น ส่วนคุณธรรมด้านอภิญญาและปัญญานั้น พระอรหันต์ทุกท่านมีโลกุตตรอภิญญา และโลกุตตรวิชา คือ อาสวัชฌญาณเสมอเหมือนกัน อาจจะแตกต่างกันที่อภิญญาและวิชาที่เป็นโลกียะเท่านั้น เช่น สำหรับบางท่านมีคุณธรรมเพียงความเป็นพระอริยบุคคล คือ เป็นพระอรหันต์ประเภทสุกขวิปัสสก หรือ พระปัญญาวิมุต จึงไม่มีคุณธรรมพิเศษด้านอื่น ๆ เช่น ได้โลกียอภิญญา โลกียวิชา เป็นต้น แต่สำหรับบางท่านมีคุณธรรมด้านปัญญาและอภิญญาครบบริบูรณ์ เป็นพระอรหันต์ประเภทพระเตวิชชะ (ผู้ได้วิชา ๓) พระจฬภิญโญ (ผู้ได้อภิญญา ๖) พระปฏิสัมภัทปโปตตะ (ผู้ได้ปฏิสัมภัทธา ๔) หรือ เป็นพระอุกโตภาควิมุต เป็นคุณธรรมพิเศษอีกด้วย

^{๓๖} พระมหาบุญชิต สุตไปรง, “ศึกษาวินิชาตคุณสมบัติพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต, สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๖), หน้า ๑๒๒.

^{๓๗} เถร.อ.๒/๒๓๖; วิสุทธิ.๒/๒๐๔; มติพุทธ.๕๖.

๓.๘ คุณสมบัติพื้นฐาน: ลักษณะที่เหมือนกันของพระอริยบุคคล

แม้คุณธรรมด้านอื่น ๆ จะมีความแตกต่างกัน แต่พระอริยบุคคลทั้งปวงมีคุณสมบัติพื้นฐานที่เหมือนกัน คือ มีอริยมรรคที่บรรลุสามารถทำลายกิเลสได้เท่าเทียมกัน และมีภาวะของความเป็นพระอริยบุคคล (อริยผล) เสมอเหมือนกัน ระหว่างพระโสดาบันกับพระโสดาบันด้วยกัน มีอริยมรรคที่ละกิเลสได้เท่าเทียมกัน ในพระอริยบุคคลอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกันล้วนมีคุณสมบัติที่สำคัญของอริยบุคคลเช่นเดียวกัน ความเป็นพระอรหันต์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า กับความเป็นพระอรหันต์ของพระปัจเจกพุทธเจ้า พระอัครสาวก พระอรหันตสาวกทั้งหลายมีความไม่แตกต่างกัน สาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแม้จะมาจากวรรณะต่าง ๆ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพทย์ ชูทร เมื่อเข้ามาสู่ศาสนาและได้บรรลุเป็นอริยบุคคลแล้ว มีวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นไม่แตกต่างกัน เปรียบเหมือนกับไฟที่เกิดจากไม้หลายหลากชนิดกัน^{๓๔๔} แต่เปลวไฟ สีและแสงของไฟที่เกิดจากไม้เหล่านั้นไม่แตกต่างกัน ล้วนมีสีและแสงเช่นเดียวกัน ดังตัวอย่างการสนทนาระหว่างสุมนราชธิดา^{๓๔๕} กับพระพุทธรเจ้า ซึ่งสุมนราชธิดาได้ถามถึงสาวกของพระพุทธรเจ้า ๒ คน คนหนึ่งให้ทาน อีกคนหนึ่งไม่ให้ทาน หากไปเกิดในสวรรค์ หรือเกิดในมนุษย์ คนที่ให้ทานจะมีอายุ วรรณะ สุข ยศ ความเป็นใหญ่ที่พิเศษเหนือกว่าผู้ไม่ให้ทาน หรือเมื่อออกบวชเป็นบรรพชิต ผู้ที่ให้ทานจะเป็นผู้มีลาภมากกว่า จึงถามความแตกต่างแห่งคนทั้งสองอีก ดังนี้

สุมนราชธิดา: ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็ถ้าคนทั้งสองนั้นบรรลุอรหันต์ แต่คนทั้งสองนั้นทั้งที่ได้บรรลุอรหันต์เหมือนกัน พึงมีความพิเศษแตกต่างกันหรือ?

พระพุทธรเจ้า: ดูกรสุมนา เราไม่กล่าวว่ามีเหตุแตกต่างกันใด ๆ ในวิมุตติกับวิมุตติข้อนี้^{๓๔๖}

๓.๘ ตัวอย่างการบรรลุธรรมของพระอรหันต์ประเภทสมณยานิก

ก. พระสารีบุตรเถระ

พระสารีบุตร เป็นพระอัครสาวกเบื้องขวาของพระพุทธรเจ้า ได้รับยกย่องเป็นเอกทัคคะในทางมีปัญญามาก เป็นกำลังสำคัญในการประกาศพระศาสนา จนได้รับการยกย่องเป็นพระธรรมเสนาบดี เส้นทางแห่งการบรรลุธรรมของท่าน ได้เริ่มต้นขึ้นจากการไปชมมหรสพบนยอดเขากับเพื่อนสนิทชื่อว่าโกลิตะ^{๓๔๗} ในวันหนึ่ง แล้วเกิดความสลัดใจ เนื่องจากพิจารณาเห็นความไม่จีรังของชีวิต เป็นเหตุให้คิดแสวงหาโมกขธรรม และต่อมาได้บวชอยู่ในสำนักของสังขชัยปริพาชก แต่ก็ไม่

^{๓๔๔} ม.น.๑๓/๕๖๕/๕๒๒.

^{๓๔๕} ราชธิดาของพระเจ้าปเสนทิโกศล

^{๓๔๖} อ. ปญจก. ๒๒/๓๑/๓๔.

^{๓๔๗} คือ พระมหาโมคคัลลานะ ในเวลาต่อมา

บรรลุดมมุ่งหมาย จึงแสวงหาวิถีทางของความหลุดพ้นต่อไป เส้นทางแห่งการบรรลุธรรมของท่าน แบ่งเป็น ๓ ระยะดังนี้

๑. การบรรลุเป็นพระโสดาบัน ท่านได้พบกับพระอัสสชิเถระขณะกำลังเดินบิณฑบาต เกิดความเลื่อมใสติดตามไปสนทนาและขอลาถามหลักคำสอน แล้วได้ดวงตาเห็นธรรม คือ บรรลุเป็นพระโสดาบัน ด้วยการฟังธรรมอย่างย่อเพียงคาถาเดียวของพระอัสสชิที่ว่า “ธรรมเหล่าใดเกิดจากเหตุ พระตถาคตทรงแสดงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น (เพราะการดับไปแห่งเหตุ) พระมหาสมณะทรงสั่งสอนอย่างนี้”^{๔๔} การบรรลุธรรมของท่านอาศัยปัญญาระดับอุคฆฏิกัตถัญญ จึงทำให้เข้าใจเนื้อความลึกซึ้ง ที่พระอัสสชิเถระแสดงโดยย่อได้อย่างง่ายดาย จัดเป็นพระโสดาบัน ประเภทสุกขวิปัสสก ผู้บรรลุด้วยปัญญาล้วน เพราะไม่ได้ทำสมณะมาก่อน

๒. การบรรลุเป็นพระอนาคามี เมื่อบวชแล้ว ท่านได้ปฏิบัติธรรมด้วยการทำสมณะจนได้สมาบัติ ๘ และเจริญวิปัสสนาควบคู่กันไป คือ เข้าฌานตามลำดับตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน เมื่อออกจากฌานนั้น ๆ แล้วเจริญวิปัสสนา ด้วยการพิจารณาธรรมตามลำดับบทที่มีอยู่ในฌานสมาบัติ รู้ถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปของธรรมเหล่านั้น การเจริญวิปัสสนานี้ ท่านเรียกว่า “อนุปทธีมวิปัสสนา”^{๔๕} จนได้บรรลุสกทาคามีผล และอนาคามีผล จากนั้นจึงเข้านิโรธสมาบัติ ดังที่ตรัสว่า “สารีบุตร ล่วงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานโดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าสัญญาเวทิตินิโรธอยู่ เพราะเห็นด้วยปัญญา อาสวะของเธอจึงสิ้นไป”

๓. การบรรลุเป็นพระอรหันต์^{๔๖} หลังจากบวชได้ ๑๕ วัน ท่านได้ฟังพระธรรมเทศนาชื่อว่า เวทนาปริคคหสูตร ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ปริพาชกชื่อทิมชนะ อัครคเวสสันโคตร ซึ่งเป็นหลานชายของท่าน ณ ถ้าสุกรชาดา ภูเขาคิชฌกูฏ เมืองราชคฤห์ ขณะที่พระพุทธเจ้าเทศนาโปรดปริพาชกผู้นี้ พระสารีบุตรนั่งถวายงานพักอยู่ ณ เบื้องพระปฤษฎางค์ของพระพุทธองค์ ได้ฟังเทศนานั้น ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ส่วนทิมชนะเพียงแต่ได้บรรลุเป็นพระโสดาบัน การบรรลุเป็นพระอรหันต์ในระยะสุดท้าย เป็นเหตุให้ท่านเป็นพระอรหันต์ประเภทอุกโกฏากวิมุต

ข. พระอุปัชฌาย์^{๔๗}

ท่านเป็นน้องชายของพระมหาปิ่นอกเถระ เมื่อบวชแล้วเป็นคนมีสติปัญญาทึบ พี่ชายให้ท่องคาถาพรรณาทุทธคุณเพียงบทเดียว เพียรท่องอยู่ ๔ เดือนก็ยังจำไม่ได้ พระมหาปิ่นอกเห็นว่าน้องชายเป็นอาภัพ แม้คาถาบทเดียวแค่นี้ยังจำไม่ได้ แล้วจะปฏิบัติให้ถึงความพ้นทุกข์ได้อย่างไร จึง

^{๔๔} วินย. ๔/๖๕/๑๔.

^{๔๕} พิจารณาธรรม ๑๖ อย่างคือ วิคก วิจาร ปีติ สุข เอกกคคา ผัสสะ เวทนา ตัญญา เจตนา วิญญาณ จันตะ อธิโมกษ์ วิริยะ สติ อุปกขา มนสิการ (ม.อ. ๑๔/๑๕๓-๑๖๕/๑๑๖-๑๒๒)

^{๔๖} ม.บ. ๑๓/๒๑๔/๒๖๘; ม.อ. ๓/๑๕๔.

^{๔๗} จันเนียร ทรงฤกษ์, จีวะประวัติพุทธสาวก เล่ม ๒ (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑-๒๓.

ขับไล่พระจูฬปันถกไปให้พ้นวัด ท่านเมื่อถูกที่ชายขับไล่จึงออกจากวัดคิดไปสีก แต่ครั้งได้พบ พระพุทธเจ้าก็กลับใจได้ และพระองค์ได้มอบผ้าขาวให้ผืนหนึ่ง ให้เอามือลูบผ้านี้พร้อมกับบริกรรม ในใจว่า “ร โหหรรณฺ ร โหหรรณฺ แปลว่า ผ้าเช็ดธุลี ฯ” เมื่อท่านเอามือลูบผ้าผืนนั้นนานเข้า ผ้าก็คล้ำเศร้าหมอง ท่านจึงคิดว่า ผ้าผืนนี้เดิมทีขาวสะอาดแท้ ๆ แต่อาศัยลูบบ่อยเข้าจึงกลายเป็นผ้าที่เศร้าหมอง จากนั้นพิจารณาถึงความไม่เที่ยงของสังขาร เมื่อพิจารณาไป ๆ จิตสงบเป็นสมาธิ ท่านได้สำเร็จรูปฌาน ๔ จากนั้นทำฌาน ๔ ให้เป็นที่ตั้งของวิปัสสนา ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์พร้อมทั้งปฏิสัมภิทา การแตกฉานในพระไตรปิฎก และอภิญาญา ๖ ก็มีพร้อมกับการบรรลุอรหัตตมรรคของท่าน ก่อนที่พระจูฬปันถกจะบรรลุเป็นพระอรหันต์ ท่านได้ฌาน ๔ ก่อน แล้วทำฌานเป็นบาทของวิปัสสนา ดังคำของพระอรชรัตนกถาจารย์ที่ว่า “พระจูฬปันถกเจริญสมาธิ ทำรูปฌาน ๔ ให้เป็นบาท แล้วได้บรรลุเป็นพระอรหันต์พร้อมทั้งปฏิสัมภิทา”^{๕๓} บางแห่งท่านแสดงความแตกกันระหว่างการบรรลุธรรมของพระมหาปันถกกับพระจูฬปันถกว่า “พระจูฬปันถกได้สำเร็จรูปฌาน ออกจากรูปฌานแล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้ฉลาดในการพลิกจิต (เจโตวิวิญญู) ส่วนพระมหาปันถกได้สำเร็จรูปฌาน ออกจากรูปฌานแล้วบรรลุเป็นพระอรหันต์ ฉะนั้นจึงชื่อว่า เป็นผู้ฉลาดในการพลิกปัญญา (ปัญญาวิวิญญู)”^{๕๓}

๓.๑๐ ตัวอย่างการบรรลุธรรมของพระอรหันต์ประเภทวิปัสสนายานิก

ก. พระสุติมเถระ^{๕๔}

พระสุติมเถระนั้น เดิมทีเป็นนักบวชปริพาชกภายนอกพระพุทธศาสนา ในเมืองราชคฤห์ ได้เห็นลาภและสักการะ ที่เกิดขึ้นแก่พระพุทธเจ้าและเหล่าพระสาวกเป็นจำนวนมาก อีกทั้งมนุษย์ผู้ ที่เลื่อมใสศรัทธามีเป็นจำนวนมากมาย ในขณะทีพวกเขาชกและเดิยรติย์อื่นมีลาภสักการะน้อย ผู้ ที่ศรัทธาเลื่อมใสก็มีน้อย จึงเข้ามาบวชในพุทธศาสนา โดยมีพระอานนท์เป็นอุปัชฌาย์ ในสมัยนั้น ได้มีภิกษุเป็นจำนวนมากที่พยากรณ์ว่า คนได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ ต่อพระพักตร์พระผู้มีพระภาค เจ้า ท่านพระสุติมะได้ทราบเรื่อง จึงเข้าไปสนทนาและถามภิกษุเหล่านั้นว่า ท่านพยากรณ์คนว่าเป็น พระอรหันต์ต่อพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้า ท่านได้โลกียอภิญาญา คือ แสดงฤทธิ์ได้ มีหุทธิพ็ ฐู วาระจิตผู้อื่น ระลึกชาติในอดีตได้ และ มีคาทิพยบ้างหรือไม่ ภิกษุเหล่านั้นปฏิเสธโดยตอบว่า คน

^{๕๓} สมาริ ภาวควา จตุตทริ รูปาวจรชฎานานิ ปาทกานิ กควา สห ปฏิสัมภิทาหิ อรหตุคฺติ ปาปุณฺนิ (อ.จ.อ.๑/๑๖๔); คสมฺมิมชว นิमितฺเต ฌานานิ นิพทฺเตคควา ฌานปาทกํ วิปสฺสณํ ปฏฺฐเปควา สห ปฏิสัมภิทาหิ อรหตุคฺติ ปาปุณฺนิ, กสิณปริกขมวเสน รูปชฎานานิ นิพทฺเตคควา ฌานปาทกํ วิปสฺสณํ ปฏฺฐเปควา มคฺคปฏฺฐิปาฐิยา อคฺคมคฺคสมาริ สมฺปาเทสี (เถร.อ.๒/๒๑๐,๒๑๕; อป.อ.๒/๑๐); แสดงคำงออกไปว่า ท่านเจริญ วิปัสสนาบรรลุพระอรหันต์พร้อมปฏิสัมภิทา ๔ และอภิญาญา ๖ (ธ.อ.๒/๑๖-๘๐; มิตินฺท.๖๑; ปฏิท.อ.๒/๓๑๔; วินย.ฎีกา.๓/๓๐๓); แต่ตัว ท่านเองกล่าวว่า ท่านได้บรรลุวิชา ๓ ดังบาลีว่า “คิสุโส วิชชา อานุปรุคฺตา” (ขุ.เถร.๒๖/๓๑๓/๓๕๑)

^{๕๔} อ.จ.อ.๑/๑๘๖.

^{๕๕} ต.นิ.๑๖/๒๑๖-๓๐๔/๑๔๕-๑๕๖.

เป็นพระอรหันต์ประเภทสุกขวิปัสสก หลุดพ้นด้วยปัญญา จึงไม่ได้บรรลุโลกียอภิญา ท่านพระสุติ
มะไม่เข้าใจเนื้อความ จึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ทูลถามถ้อยคำที่สนทนากับภิกษุเหล่านั้นทั้งหมด
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “สุติมะ มรรคก็ตาม ผลก็ตาม ไม่ใช่เป็นผลของสมาธิ ไม่ใช่เป็นอานิสงส์
ของสมาธิ ไม่ใช่เป็นความสำเร็จของสมาธิ แต่มรรคหรือผลนี้ เป็นผลของวิปัสสนา เป็นอานิสงส์
ของวิปัสสนา เป็นความสำเร็จของวิปัสสนา ฉะนั้น เธอจะรู้ก็ตาม ไม่รู้ก็ตาม ที่แท้แล้วธัมมัญญัตติญาณ
เป็นญาณเกิดก่อน ญาณในพระนิพพานเป็นญาณเกิดภายหลัง”^{๕๕} จากนั้นทรงแสดงธรรมเกี่ยวกับ
ไตรลักษณ์และปฏิจสงมุปาบทแก่พระสุติมะ ในที่สุดการแสดงธรรม พระสุติมะได้บรรลุเป็นพระ
อรหันต์ประเภทสุกขวิปัสสก หลุดพ้นด้วยปัญญา (ปัญญาวิมุต)

ข. พระจักขุบาลเถระ^{๕๖}

ท่านเป็นบุตรกษัตริย์ชาวเมืองสาวัตถี เดิมชื่อว่า ปาละ เมื่อได้ฟังธรรมเทศนาจากพระศาสดา
แล้วเกิดศรัทธาจึงออกบวชในพุทธศาสนา เมื่อบวชแล้วได้ ๕ พรรษา ได้เดินทางไปชนบทแห่งหนึ่ง
พร้อมด้วยภิกษุ ๖๐ รูป เพื่อหาสถานที่ที่เหมาะสมแก่การปฏิบัติธรรม ในวันเข้าพรรษา ท่านอธิษฐาน
เนสัชชังกรุดงค์ คือ การถือปฏิบัติด้วยอิริยาบถ ๓ ได้แก่ อิริยาบถยืน เดิน และนั่ง ไม่นอนตลอด ๓
เดือน ในระหว่างนี้ตาของท่านเกิดอาการอักเสบ เป็นโรคน้ำตาไหลซึมออกมา หมอให้ท่านนอน
หยอดยาเพื่อรักษาอาการอักเสบ ท่านไม่ปฏิบัติตามคำแนะนำโดยทำเพียงนั่งหยอด เพราะไม่ยอม
เสียดำอธิษฐานที่จะ ไม่นอนตลอดพรรษา ทำให้อาการอักเสบลุกลามมากขึ้น เมื่อโรคตาไม่หาย ท่าน
จึงปล่อยวางเฉย เจริญวิปัสสนาเรื่อยไป ในที่สุดท่านได้บรรลุเป็นพระอรหันต์สุกขวิปัสสก ทำลาย
กิเลสให้หมดสิ้นไป พร้อม ๆ กับตาของท่านได้บอดสนิทลง

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๕๕} ธัมมัญญัตติญาณ คือ วิปัสสนาญาณระดับวฏฐานคามินีวิปัสสนา ญาณในนิพพานคือ มัคคญาณ ผลญาณ (ส.อ.๒/๑๔๓)

^{๕๖} เถร.อ.๓๐๔: ๕.๑/๓-๒๒.

วิเคราะห์บทบาทของสมาธิในการเจริญวิปัสสนา

๔.๑ มุมมองเกี่ยวกับสมาธิในสำนักวิปัสสนาสายรูปนาม

ก. มุมมองด้านขณิกสมาธิ

การเจริญวิปัสสนาเป็นเรื่องของการมีสติและปัญญาที่รู้เท่าทันอารมณ์ต่าง ๆ ที่กำลังเกิดขึ้นในปัจจุบันนั้น ๆ ตามความเป็นจริงว่า เป็นรูปนาม เป็นไตรลักษณ์ แต่เนื่องจากอารมณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมีความเป็นไปอย่างรวดเร็ว สติและปัญญาที่เข้าไปรู้อารมณ์เหล่านั้น จึงต้องฝึกฝนปฏิบัติให้รับรู้ได้เท่าทันอารมณ์เช่นกัน ดังนั้น สำนักวิปัสสนาสายรูปนามมองว่า สมาธิที่จะเอื้ออำนวยต่อการปฏิบัติวิปัสสนา หรือ มีบทบาทสำคัญต่อการรับรู้เท่าทันทุกผัสสะของการรับกระทบอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ได้แก่ ขณิกสมาธิ คือ สมาธิที่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ต่าง ๆ เพียงชั่วขณะ ไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์ใดไคณาน เป็นอาการที่จิตรวมอยู่ในอารมณ์เพียงชั่วครู่แล้วก็หายไป โดยจิตที่มีขณิกสมาธิจะไม่ชุ่มแช่อยู่กับอารมณ์อันใดอันหนึ่งเพียงอารมณ์เดียว แต่สามารถที่จะโยกย้ายไปรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ที่กำลังเกิดในขณะปัจจุบันได้ตลอด ทำให้จิตมีความคล่องตัว สมาธิชนิดนี้มีอยู่ในชีวิตประจำวันของบุคคลทั่วไป ที่กระทำกิจต่าง ๆ ทำให้การงานนั้น ๆ สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี แต่เมื่อนำขณิกสมาธิมาเจริญวิปัสสนากรรมฐาน จะต้องทำงานร่วมกับสติ สติที่รู้เท่าทันอารมณ์ต่าง ๆ เป็นบ่อเกิดแห่งขณิกสมาธิ สติเกิดขึ้นในขณะหนึ่ง ๆ ก็เป็นขณิกสมาธิแต่ละขณะ เมื่อขณิกสมาธิเกิดขึ้นติดต่อกันอย่างต่อเนื่อง จะมีกำลังแก่กล้า สามารถระงับนิวรณ์ทั้งหลายได้ดุจเดียวกับอุปจาระและอัปปนาสมาธิที่เดียว เปรียบได้กับเหมือนเมล็ดงา^{*} แม้จะมีขนาดเล็ก ๆ แต่เมื่อรวมกันหลาย ๆ เมล็ดและมาก ๆ เข้า ก็ให้น้ำมันมากได้ฉับใจ ขณิกสมาธิที่เกิดขึ้นติดต่อกันและสม่ำเสมอมีกำลังแก่กล้าจะกลายเป็นอุปจารสมาธิ สามารถระงับนิวรณ์และกำหนดรู้รูปนามให้เห็นจริงโดยไตรลักษณ์และบรรลุมรรคผล นิพพานได้ ดังนั้น ในการเจริญวิปัสสนาที่ต้องมีสติรู้เท่าทันอารมณ์ต่าง ๆ เช่นนี้เป็นเรื่องที่หนักมาก เพราะจะต้องประคับประคองสติให้ระลึกรู้อย่างต่อเนื่อง ท่านเปรียบเหมือนกับบุรุษที่กำลังถือหม้อน้ำมันที่เต็มเปี่ยม^{**} เดินไปในท่ามกลางหมู่สาวงามทั้งหลาย ที่กำลังฟ้อนรำขับร้องเพลงอยู่ในสองข้างทาง และมีคนถือดาบเดินตามบุรุษที่ถือหม้อน้ำมันนั้นไป หากบุรุษที่ถือหม้อน้ำมันทำน้ำมันนั้นหกแม้หยดน้อยหนึ่งในที่ใด คนที่ถือดาบจะตัดศีรษะของเขาทันที การเจริญวิปัสสนากรรมฐานที่จะต้องประคองสติให้รู้เท่าทันอารมณ์ต่าง ๆ อย่างต่อเนื่องก็เป็นเช่นกับบุรุษผู้ถือหม้อน้ำมันที่เต็มเปี่ยม หากขาดสติแล้ว อกุศลธรรมทั้งหลาย มีความโลภ ความโกรธ ความหลง ความฟุ้งซ่านต่าง ๆ ก็มีโอกาสเกิดขึ้นในจิตใจ

* ธนิต อยู่โพธิ์. วิปัสสนาภาวนา, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๘), หน้า ๑๓-๑๕.

** ส.มหา.๑๕/๑๖๔-๑๖๖/๑๒๖.

จากการสัมภาษณ์วิปัสสนาจารย์สายรูปนาม และจากเอกสารเกี่ยวกับวิปัสสนาของสำนักวิปัสสนาสายรูปนามพบว่า มีมุมมองด้านขณิกสมาธิในลักษณะที่เหมือนกัน สรุปได้ดังนี้

๑. ขณิกสมาธิเป็นสมาธิที่เอื้อต่อการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน สมาธิที่พึงประสงค์ในการเจริญวิปัสสนา จำเป็นต้องเป็นสมาธิที่อนุโลมต่อการทำงานของสติสัมปชัญญะ ที่คอยตามพิจารณา นามรูปอันเป็นปัจจุบันอารมณ์แต่ละอย่าง คือ ขณิกสมาธิ^๓ ขณิกสมาธิที่เป็นกรรมฐานของวิปัสสนานั้น สามารถเปลี่ยนอารมณ์ได้ คือจะเปลี่ยนเป็นอะไรก็ได้ในอารมณ์ทั้ง ๖ แต่สมาธิก็คงมีอยู่ โดยจะกำหนดอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งก็แล้วแต่ ก็เป็นปัจจุบันทุก ๆ อารมณ์ จะย้ายไปในอารมณ์ไหนก็ได้ แต่ว่าต้องกำหนดให้ได้อารมณ์ คือ รูปนามที่เป็นปัจจุบัน ก็เป็นสมาธิในอารมณ์นั้น จะย้ายไปทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย หรือจะย้ายไปทางอริยาบถ จะใช้อริยาบถนั่ง นอน ยืน หรือเดินก็ได้ เป็นขณิกสมาธิได้ทุกอริยาบถ^๔

๒. ขณิกสมาธิเป็นเหตุให้รู้ไตรลักษณ์ การเจริญวิปัสสนาของสายรูปนาม ยึดถือการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ในหมวดอริยาบถ และหมวดสัมปชัญญะ คือ ฉานจะไม่เกิด เกิดแต่สมาธิขั้นขณิกสมาธิ ไม่ใช่ขั้นอุปจาระ ไม่ใช่ขั้นอัปปนา ด้วยเหตุนี้ การเจริญวิปัสสนาจะขาดจากสมาธิไม่ได้ ถึงแม้ผู้ที่ได้อัปนาสมาธิ ก็จะต้องดอยมาอยู่ในสมาธิขั้นขณิกสมาธิ ปัญญาจึงจะเจริญและเข้าถึงไตรลักษณ์ได้^๕ ในวิสุทธิมัคค์มหาฎีกาท่านกล่าวไว้ว่า “ขึ้นชื่อว่า การเจริญวิปัสสนา จะเว้นจากขณิกสมาธิไม่ได้” วิปัสสนานี้ต้องอาศัยขณิกสมาธิ คือ สมาธิที่รับอารมณ์ชั่วขณะ รับแล้วก็หมดไป ด้วยเหตุนี้ ขณิกสมาธิจึงเป็นอุปการะเป็นปัจจัยต่อการเห็นความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ และความดับไปของรูปนาม รู้ความเปลี่ยนแปลงของรูปนาม ขณิกสมาธิที่เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ที่เป็นปัจจุบันแต่ละขณะ มีการโยกย้ายไปรับรู้อารมณ์อยู่เสมอ ไม่ได้หยุดนิ่งอยู่กับอารมณ์ใดใด เมื่อขณิกสมาธิเกิดขึ้นช้า ๆ บ่อยครั้งเข้า เกิดต่อเนื่องถึงละเอียดเข้า จะทำให้ไตรลักษณ์ปรากฏชัด^๖ ขณิกสมาธินี้เป็นเหมือนอย่างกระจกใส เมื่อส่องที่ไรก็ย่อมเห็นเงาปรากฏชัดเจน ด้วยเหตุนี้ จึงเป็นปัจจัยหรือเป็นบาทให้เกิดวิปัสสนา เพราะการเปลี่ยนอารมณ์นั่นเอง จึงเป็นเหตุให้เข้าถึงความดับของอารมณ์และของจิตได้^๗

๓. ขณิกสมาธิที่ละเอียดมากขึ้น วิปัสสนาญาณก็เจริญสูงขึ้น^๘ ในการเจริญวิปัสสนาแม้จะใช้ขณิกสมาธิก็จริง แต่ญาณปัญญาจะเกิดขึ้นและเจริญขึ้นไปตามลำดับได้ ตัวอย่างเช่น ในญาณที่ ๑

^๓ โชยวัฒน์ กปิลกาญจน์, อุบายลับทุกข์ เล่ม ๓, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพมหานคร: พรสิวารพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๑๘๕-๑๘๘.

^๔ แนบ มหานิรานนท์, วิสุทธิ ๘ (กรุงเทพมหานคร: หจก. กิทธิวิสุทธิ, ๒๕๔๗), หน้า ๒๕.

^๕ สัมภาษณ์ พระอาจารย์อำนาจ ฉนฺทโก, วิปัสสนาจารย์ สำนักวิปัสสนาอ้อมน้อย, ๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๐.

^๖ สัมภาษณ์ พระอาจารย์มหาประภอน ปภงฺกโร, วิปัสสนาจารย์ สำนักวิปัสสนาวิเศษแสง, ๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๐.

^๗ แนบ มหานิรานนท์, วิสุทธิ ๘, หน้า ๓๐.

^๘ สัมภาษณ์ พระอาจารย์อำนาจ ฉนฺทโก, วิปัสสนาจารย์ สำนักวิปัสสนาอ้อมน้อย, ๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๐.

(นามรูปปริเฉทญาณ) ญาณที่แยกรูปและนาม คือ รูปร่างแต่ละรูป รูปร่างแต่ละนาม เช่น รูปร่างเหยียดก็ เป็นสมาธิอันหนึ่ง รูปร่างงอก็เป็นสมาธิอันหนึ่ง รูปร่างเห็นก็เป็นสมาธิอันหนึ่ง ไม่ใช่สมาธิอันเดียวกัน คำว่า ขณิกสมาธิ ก็เป็นสมาธิขณะหนึ่ง ๆ ขณะรู้อารมณ์หนึ่งรูเป็นขณะ ๆ ไป ไม่ใช่ขณะเดียวกัน ไม่ใช่อารมณ์เดียวกัน ส่วนญาณที่ ๒ (ปัจจุยปริคคหญาณ) ญาณรู้เหตุปัจจัยของรูปนาม เช่น รูปเหยียดคอนตันเป็นเหตุให้รูปเหยียดคอนท้ายมี รูปเดินคอนตันเป็นเหตุให้รูปเดินคอนปลายมี รูปโยกคอนตันเป็นเหตุให้รูปโยกคอนปลายมี ก็ต้องใช้ขณิกสมาธิอยู่นั้นแหละ ญาณที่ ๓ (สัมมสนญาณ) รู้เหตุและผลไม่เที่ยง ไม่เที่ยงแบบอดีต ไม่เที่ยงแบบอนาคต ไม่เที่ยงแบบปัจจุบันก็เป็นขณิกสมาธิทั้งนั้น ญาณที่ ๔ (อุทกัพพญาณ) รู้เห็นความไม่เที่ยงแบบปัจจุบัน ก็ยังต้องใช้ขณิกสมาธิตั้งขึ้นไปอีก ยิ่งเป็นญาณที่ ๕ (ภังคญาณ) เห็นรูปนามที่เปลี่ยนแปลงแตกดับ ขณิกสมาธิจะต้องมีความละเอียดถี่ถ้วนมากขึ้นไปอีก จะใช้อุปจารสมาธิหรืออัปนาสมาธิไม่ได้

ข. มุมมองด้านอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ

๑. อุปจาระและอัปนาสมาธิเป็นสมาธิฝ่ายสมถะ ไม่เอื้อต่อการเจริญวิปัสสนา ในสมาธิทั้งสองนี้ อุปจารสมาธิเป็นสมาธิที่ใกล้อัปนาสมาธิ เฉียดจะเป็นอัปนาสมาธิ ทำให้จิตมีความตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งได้เป็นระยะเวลาาน จะมีการละจากอารมณ์หนึ่งโยกย้ายไปรู้อารมณ์อื่นบ้างก็มีน้อย ส่วนอัปนาสมาธินั้น เป็นสมาธิที่ทำให้จิตแนบแน่นอยู่ในอารมณ์เดียว คืออารมณ์ของฌานเท่านั้น ไม่มีการโยกย้ายไปรับรู้อารมณ์ปัจจุบันเลย ด้วยเหตุดังนี้ อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิจึงเป็นสมาธิที่เป็นไปในทางสมถะ ทำให้จิตมีความสงบ ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์อย่างเดียวเป็นระยะเวลาาน ไม่มีการกำหนดรู้อารมณ์ปัจจุบันที่ปรากฏอยู่ทุก ๆ ขณะ ความคล่องแคล่วของจิตที่โยกย้ายรับรู้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบันจึงไม่มี มีแต่ภาวะที่จิตสงบคั่งนิ่งแนบแน่นอยู่กับอารมณ์ของฌานที่เป็นสมถะเพียงอารมณ์เดียว เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงไม่อำนวยให้สติสัมปชัญญะทำงานได้คล่องตัว การรู้เท่าทันถึงความเป็น ไปแห่งสังขาร คือ รูปนามที่เป็นไตรลักษณ์จึงเป็นไปไม่ได้

อีกประการหนึ่งมองว่า อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิมีอารมณ์ของฌาน คือ ปฏิภาคนิมิต ซึ่งมีสภาพเป็นบัญญัติ ไม่ใช่มีอารมณ์เป็นรูปนามที่มีสภาวะปรมาณด้วยเหตุนี้ สมาธิทั้งสองจึงเป็นปัจจัยให้เกิดฌาน อภิญญา สมาบัติ ซึ่งเป็นไปในการปฏิบัติฝ่ายสมถะ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงไม่มีการกำหนดรู้อารมณ์ปัจจุบันให้ตรงกับสภาวะปรมาณซึ่งมีปรากฏอยู่ทุกขณะได้ และไม่เป็นปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาปัญญาที่มีการรู้เห็นรูปนามที่เป็นไตรลักษณ์ ด้วยเหตุนี้ อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิทั้งสองนี้ จึงไม่เอื้อต่อการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ตามแนวทางของสายรูปนาม

๒. เป็นเหตุให้ติดในสุขอันเกิดจากสมาธิและเป็นที่ตั้งของวิปัสสนา สมาธิที่เป็นอุปราสมาธิ และอัปนาสมาธิ มีอารมณ์ที่เป็นปรากฏการณ์อันเกิดจากการเจริญสมถกรรมฐาน ไม่ได้เป็นสมาธิที่เกิดจากอารมณ์ของสติปัญญา ๔ คือ รูปนามที่เป็นปัจจุบัน ด้วยเหตุดังนี้ จึงเป็นสมาธิที่เป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อต้องการความสุขอันเกิดจากสมาธิ เมื่อความสุขความสงบเกิดขึ้นแล้ว ก็มีความพอใจติดอยู่ในความสุขความสงบนั้น ความพอใจนั้นก็เป็นที่เกิดของกิเลสที่เพิ่มขึ้นเพราะอาศัยสมาธิ เมื่อเป็นเช่นนี้ผู้ที่ทำสมาธิแล้วจะปฏิเสธว่าไม่พอใจในความสุขความสงบนั้น เป็นไปไม่ได้เลย ไม่มีเหตุผลที่จะเป็นไปไม่ได้เลย ต้องพอใจต้องชอบใจนี้เป็นธรรมดา ต้องเห็นว่าเป็นความสุข ต้องรู้สึกว่าเป็นสุขจริง เพราะเหตุนี้ กิเลสจึงเข้าไปอาศัยได้ ด้วยเหตุนี้ สมาธิจึงไม่สามารถจะทำลายอารมณ์ที่เป็นวิปัสสนาได้ วิปัสสนาได้แก่ความเห็นว่างาม เห็นว่าเที่ยง เห็นว่าเป็นสุข เห็นว่าเป็นตัวตน ฉะนั้น สมาธิที่เกิดขึ้นนอกจากอารมณ์ของสติปัญญาแล้ว สมาธินั้นจะต้องมีวิปัสสนาเข้าอาศัยโดยแน่นอน เพราะสำคัญว่าเที่ยง เพราะสำคัญว่าเป็นสุข เพราะสำคัญว่าเป็นตัวเป็นคน เพราะไม่เห็นความเกิดขึ้นและดับไปเลยในที่นั้น ไม่สามารถจะเข้าไปเห็นความจริงของธรรมชาติที่ละเอียดสุขุมที่เกิดจากสมาธิได้ เมื่อไม่เห็นแล้วก็สำคัญว่าจิตนี้เที่ยง จิตนี้เป็นอัตตาตัวตน หรือจิตนี้เป็นนิพพาน สำคัญเอาไว้แบบนี้ก็มี เช่นว่า จิตนี้บริสุทธิ์ไม่มีกิเลสแล้ว เป็นนิพพานก็มี ความสำคัญในวิปัสสนาอันมีนิจวิปัสสนา สุขวิปัสสนา และอัตตวิปัสสนาเป็นต้นเกิดขึ้น จะปฏิเสธไม่ได้เลย เพราะเมื่อจิตรับอารมณ์อย่างนั้นแล้ว จะไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นสุขนั้นเป็นไปไม่ได้ ทำอย่างไรจึงจะสามารถทำลายวิปัสสนาในสมาธินั้นได้ สำหรับผู้ที่ทำสมาธิได้จนถึงฉานแล้ว บางคนถึงกับร้องว่า “โอ สุขจริงหนอ” หรือรำพึงอยู่ในใจ เพราะคนที่เกิดมานี้ น้อยคนนักที่จะได้เข้าถึงความสุขของสมาธิ

สมาธิที่ทำให้จิตสงบตั้งอยู่ได้นานอันนี้แหละเป็นที่อาศัยของกิเลส ผู้ปฏิบัติที่ได้อารมณ์เป็นสมาธิแน่วแน่นอย่างนั้นแล้ว ช่อมจะเกิดความสุข ความวิปัสสนา คือ สุขวิปัสสนาก็จะอาศัยเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น เมื่อเข้าใจว่าเป็นความสุขด้วย ก็เข้าใจว่าเที่ยงด้วย เข้าใจว่าเป็นตัวตนด้วย ถ้าขาดการศึกษาแล้ว จะไม่มีทางเข้าใจถูกเลย เมื่อใจสงบแน่วแน่น บางทีก็มีนิมิต แล้วแต่ว่าในกรรมฐานนั้นจะมีนิมิตอย่างไร แต่เมื่อจิตสงบลงไปเท่านั้น ความพอใจก็เกิดขึ้น เช่นนี้ก็เพียงพอแก่กิเลส แล้วไม่ยอมให้เห็นนิมิตและความพอใจนั้นหายไป เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ไม่ได้เห็นทุกข์ในนิมิตนั้น เห็นว่าเป็นสุข ก็เลยทึกทักเอาว่า นี่เองคือนิพพาน จิตเราคำเนินมาถึงนิพพานแล้ว มีความสุขเชือกเย็นจริง นิพพานมีความสุขอย่างนี้เทียวหนอ^{๑๑}

๓. สมาธิไม่สามารถละกิเลสได้เด็ดขาด และเป็นสิ่งที่มีมาก่อนพุทธกาล วิปัสสนากรรมฐานมีความแตกต่างจากสมถกรรมฐาน เพราะวิปัสสนากรรมฐาน มุ่งทำลายกิเลสอาสวะทั้งหลาย

^๑ แบบ มหานิรานนท์, วิสุทธิ ๗, หน้า ๓๒-๓๓.

^{๑๑} แบบ มหานิรานนท์, ธรรมวิชัย (กรุงเทพมหานคร: บริษัท วิ.อินเตอร์ พริน จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๑๐๗-๑๐๘.

เป็นไปเพื่อความพ้นทุกข์ทั้งปวง เป็นกุศลที่ทำให้ออกจากความวนเวียนของวัฏฏสังสาร การเจริญวิปัสสนามีในสมัยที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลกเท่านั้น และเป็นพุทธประสงค์อย่างแท้จริงที่จะให้ชาวพุทธได้เข้าถึงวิปัสสนาปัญญา ส่วนสมถกรรมฐาน เป็นกุศลที่ทำให้จิตใจมีความสงบเยือกเย็นเป็นสุข ทำให้ได้บรรลุฌาน อภิญญา สมาบัติ นอกจากนี้ยังมีอานิสงส์ให้ไปเกิดในพรหมโลก จึงเป็นกุศลที่เนื่องอยู่ในความวนเวียนของวัฏฏทุกข์ ซึ่งมีการปฏิบัติกันอยู่แล้วก่อนพุทธกาลและไม่สามารถกำจัดกิเลสให้หมดสิ้นไปได้ เพียงแต่สามารถข่มนิวรณ์ทั้งหลายไว้ด้วยอำนาจกำลังสมาธิ หรือ ฌานสมาบัติที่ได้ แต่ครั้งออกจากฌานมารับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ทั้งหลายภายนอก กิเลสต่าง ๆ ครั้นได้รับอารมณ์ตามทวารทั้ง ๖ ก็เกิดมีขึ้นอีก เปรียบเหมือนกับหินทับหญ้า การกดทับของหินไม่ทำให้หญ้าตาย หากแต่ไม่ทำให้หญ้าเจริญงอกงาม แต่ครั้งหากนำหินออก หญ้าก็งอกงามดังเดิม ดังนั้น กิเลสจะต้องละได้ด้วยวิปัสสนาปัญญาเท่านั้น ดังที่กล่าวไว้ว่า “ศีลกำจัดกิเลสอย่างหยาบ สมาธิกำจัดกิเลสอย่างกลาง ปัญญากำจัดกิเลสอย่างละเอียด”^{๖๖}

ถ้าหากว่าสมาธิสามารถทำให้หมดจดจากกิเลสได้ โดยไม่ต้องอาศัยปัญญาคือวิปัสสนาแล้ว ท่านฤาษีพรหมณ์เมื่อครั้งก่อนที่พระพุทธเจ้าจะทรงตรัสรู้ ซึ่งท่านเหล่านั้นก็มีสมาธิแข็งแรงมากที่สุด จนกระทั่งสามารถจะเป็นบาทของอภิญญาได้ ก็ยังไม่ทำให้ท่านเหล่านั้นเกิดปัญญาได้ ถึงแม้สมาธิที่พระพุทธเจ้าจะทรงทำตามลำดับของฌานก็ไม่ยิ่งไปกว่าของเขาไม่เกินเขา เพราะของเขานั้นเป็นที่สุดแล้ว สมาธิในโลกไม่มีอะไรจะยิ่งไปกว่านั้น แม้ว่าที่สุดถึงเช่นนั้นแล้ว ก็ยังไม่ทำให้ท่านเหล่านั้นเกิดปัญญาได้ พระพุทธองค์ยังได้ตรัสถึงคาบสทั้งสองท่าน ที่ได้ตายแล้วไปเกิดในพรหมโลกชั้นสูงว่า “ฉิบหายเสียแล้วจกมรรคผล” ถ้าหากว่าสมาธิอันนั้น เป็นประโยชน์แก่ปัญญา ทำสมาธิให้มาก ๆ ปัญญาต้องเกิดขึ้นเอง พวกเขาสมาธิก็ต้องเกิดปัญญาแล้ว และพระพุทธเจ้าก็คงจะไม่คร่ำว่า “ฉิบหายเสียแล้วจกมรรคผลเลย” มรรคผลนั้นจะบรรลุได้ต้องด้วยปัญญา ไม่ใช่ด้วยสมาธิอย่างแน่นอน^{๖๗}

๔. สมาธิมีกำลังมากขึ้น ความรู้สึกตัวก็ลดน้อยลง ผู้ปฏิบัติสมาธิถึงขั้นได้ฌาน ในขณะที่เข้าฌาน จิตจะมีแค่เฉพาะอารมณ์ของฌานเท่านั้น ไม่มีการรับรู้อารมณ์อื่น ๆ ภายนอก แม้แต่ความรู้สึกตัวทางด้านร่างกายก็ไม่มี จิตมีสภาพตั้งมั่นแน่วแน่ในอารมณ์ของฌานเพียงอารมณ์เดียวเท่านั้น ไม่มีการรับรู้อารมณ์อย่างอื่นภายนอก และสามารถข่มนิวรณ์ไว้ได้เป็นระยะเวลาาน

พระอาจารย์มหาประกอบ ปกกุลโร^{๖๘} ได้กล่าวถึงสมาธิในเรื่องนี้ไว้ว่า หลักของสมถะ เรื่องของสมถะ หรือ สมาธิโดยย่อ ก็คือ การทำจิตให้สงบนิ่งอยู่ในอารมณ์ที่ต้องการ จะเอาอะไรมาเป็นอารมณ์ เพื่อให้จิตจับสงบนิ่งอยู่ในอารมณ์นั้น โดยไม่กวัดแกว่งไปในอารมณ์อื่น ตามอำนาจของ

^{๖๖} วินย.๐.๑/๒๒๒; ที.๐.๑/๒๔๔; เดว.๐.๑/๑๑๗; สกฺกณิ.๐.๒๓๓.

^{๖๗} แนบ มหานิรวานนท์, วิสุทธิ ๑, หน้า ๓๔.

^{๖๘} พระมหาประกอบ ปกกุลโร, ความรู้เบื้องต้นก่อนเจริญสติปัฏฐาน (นครราชสีมา: ไทยรุ่งกิจการพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๓๑-๓๔.

กิเลสนิเวรณาก็ใช้ได้ ส่วนการที่จะให้รู้อะไรหรือไม่ นั่นไม่ถือเป็นเรื่องสำคัญ ขอเพียงแต่ให้จิตตั้งมั่น นิ่งอยู่ในอารมณ์ที่เพ่งนั้นก็แล้วกัน เมื่อจิตเข้าถึงสมาธิแล้ว ในด้านความรู้ นั้น อย่างดีก็จะมีความรู้สึก เพียง ว่าง ๆ เฉย ๆ หรือ สงบเยือกเย็นเท่านั้น ที่จะให้เกิดความรู้ในเหตุผลนั้น ไม่มีเลย หลักของสมาธินั้น ถ้าความรู้ในเหตุผลยิ่งน้อยลงไปเท่าใด สมาธิก็จะมีกำลังมากขึ้นเท่านั้น หรือ สมาธิยิ่งมีกำลังมากขึ้นเท่าใด ความรู้ในเหตุผลก็ยิ่งลดน้อยลงไปเท่านั้น จนเกือบจะไม่มีความรู้สึกอะไรเลย นี่คือหลักของสมถะ หรือสมาธิ ส่วนหลักของวิปัสสนานั้น ต้องการให้มีปัญญารู้เหตุผลตามความจริง และสภาวะธรรม ไม่ใช่ต้องการให้นิ่งหรือสงบ หรือสุขสบาย แต่ต้องการให้ความจริงของธรรมชาติที่กำลังปรากฏเป็นอารมณ์เท่านั้น หลักของปัญญาในทางที่ถูกต้อ นั้น ยิ่งเพ่งยิ่งรู้ ยิ่งเพ่งอารมณ์ที่เป็นความจริงได้มากเท่าใด ปัญญา ก็จะยิ่งรู้เหตุผลที่ถูกต้อมากยิ่งขึ้นเท่านั้น ยิ่งเกิดความเห็นถูกต้อง มากยิ่งขึ้นเท่าใด ความสงสัยและความเห็นผิดก็จะยิ่งหมดไปมากเท่านั้น กิเลส คือ ความเห็นผิดและความสงสัยถูกละไปหมดมากเท่าใด จิตใจก็จะบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสมากขึ้นเท่านั้น

ในขณะที่เจริญวิปัสสนา หากสมาธิมีกำลังมากขึ้น ผู้ปฏิบัติต้องดึงจิตมาอยู่กับปัจจุบันเพื่อคลายกำลังของสมาธิ เพราะถ้าสมาธิเกิดขึ้นแล้วจะทำให้การรู้รูปนามที่เป็นปัจจุบันลดลง จะทำให้เฉยไป ถ้าอารมณ์ไหนสมาธิเกิดมาก ก็อย่ากำหนดในอารมณ์นั้น เช่น ดูรูปหนึ่ง ดู ๆ ไปแล้วค่อยเฉยไป หรือนิ่งไป รูปนั้นมีอยู่ แต่ไม่รู้สึกรู้ว่า อะไรนั่น เช่นนี้ก็ต้องถามไปว่าจิตอยู่ที่ไหน อยู่ที่นามหรืออยู่ที่เฉย หรือ อยู่ที่อารมณ์อะไร ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานนั้น อาจารย์จะต้องรู้อารมณ์ของผู้ปฏิบัติด้วย ถ้าเขาทำไม่ถูก เช่น สมาธิมากเกินไป ก็ต้องให้เขาออกจากกรรมฐาน หรือ ให้เปลี่ยนอารมณ์ที่แรง ๆ ทางโลก เช่น ให้ไปดักน้ำใส่คุ่ม^{๔๔} ดังนั้น ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามรูปแบบของสายรูปนามมองว่า หากสมาธิมีกำลังมากขึ้น จิตจะมีความแนบแน่นอยู่กับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งนานขึ้น ซึ่งมีผลทำให้การทำงานของสติสัมปชัญญะมีความไม่คล่องแคล่ว ไม่รู้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบัน ผู้ปฏิบัติต้องนำจิตออกจากอารมณ์นั้น หรือเปลี่ยนอิริยาบถ เพื่อดึงจิตให้มารู้สึกอยู่กับอิริยาบถปัจจุบัน หรือ อารมณ์ปัจจุบันทันที

๕. ห้ามมิให้ทำสมาธิ เพื่อต้องการให้จิตสงบ การปฏิบัติเพื่อให้เกิดสมาธิ มิใช่เป็นเป้าหมายของวิปัสสนา ถึงแม้สมาธิเป็นอุปกรณ์แก่การปฏิบัติก็จริง ในขณะที่เราปฏิบัติถูกต้องนั้น สมาธิก็จะเกิดขึ้นเอง ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจะต้องกำหนดอารมณ์ปัจจุบัน เมื่อได้อารมณ์ปัจจุบันจะเป็นเหตุให้สมาธิเกิดขึ้นเองโดยที่ไม่ต้องมีความต้องการ ถ้าหากมีความต้องการสมาธิ เมื่อสมาธิเกิดขึ้นก็เป็นความพอใจ ดันหาและทิวฐิจะเข้าอาศัยในสมาธินั้นทันทีและความสำคัญผิดจะเกิดขึ้นในสมาธินั้น

^{๔๔} แบบ มหานิรานนที, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน (กรุงเทพมหานคร: พจนานิวท์การพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๑๘๔-๑๘๕.

ว่า สมานีมีความสุขจริง สมานีนี้คือจริง เมื่อความพอใจเกิดขึ้นแล้ว ก็จะไม่เห็นว่า สิ่งนี้ไม่เที่ยง สิ่งนั้นเกิดขึ้นแล้วสิ่งนั้นก็ดับไป อย่างนี้จะไม่เห็นเลย”^๔

ค. ความแตกต่างในการตีความหลักคำสอนเรื่องสมาธิ

การตีความหลักคำสอนเรื่องสมาธิในสำนักวิปัสสนาสาขารูปนามพบว่า มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน คือ ยึดแนวทางการเจริญวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ในหมวดอิริยาบถ และหมวดสัมปชัญญะ โดยเน้นความสำคัญของสมาธิในการเจริญวิปัสสนาเพียงชนิดสมาธิเท่านั้น ปฏิเสธอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ นอกจากนี้ ยังยึดหลักของการปฏิบัติวิปัสสนาทั่วไป ๑๕ ประการ ถือเป็นการประยุกต์หลักสติปัฏฐานเพื่อการเจริญวิปัสสนา ตามแนวทางของอาจารย์แนบ มหานิราชนท์อีกแนวทางหนึ่ง ส่วนความแตกต่างกันนั้น เป็นเรื่องเกี่ยวกับเทคนิคการสอนวิปัสสนาของวิปัสสนาจารย์แต่ละท่าน ซึ่งอาจมีเทคนิคแตกต่างกันไป คือ บางท่านนอกจากจะยึดหลักการเจริญวิปัสสนาตามแบบฉบับของสาขารูปนามแล้ว ยังยึดหลักการเจริญวิปัสสนาตามกัมภีร์วิสุทธิมคค์ และในกัมภีร์ปฏิบัติสัมภิตามคค์ แต่ยังคงยึดมั่นในหลักการของการเจริญวิปัสสนาอย่างเดียวกัน เป็นไปในลักษณะเดียวกัน คือ รูปนามที่เป็นปัจจุบัน และมีการสละระลึกในอิริยาบถ หลักของการเจริญวิปัสสนาที่ใช้สมาธิเพียงชนิดสมาธิ ดังนั้น สำนักวิปัสสนาสาขารูปนาม จึงมีแนวทางการเจริญวิปัสสนา และการตีความเรื่องสมาธิเป็นแบบเดียวกัน

๔.๒ วิเคราะห์มุมมองที่เกี่ยวกับสมาธิ

สำนักวิปัสสนาสาขารูปนามมองเห็นโทษของสมาธิมากมาย คล้ายกับว่าจะปฏิเสธสมาธิเสียสิ้นเชิง แม้จะยอมรับว่าสมาธิสามารถใช้เป็นบาทของวิปัสสนาได้ก็ตาม แต่แนวทางการปฏิบัติของสำนักวิปัสสนาสาขารูปนามบ่งบอกถึง การไม่ข้องแวะในการปฏิบัติเพื่อสมาธิเลย เน้นปัญญาอย่างเฉียบ หากกล่าวถึงมุมมองของสำนักวิปัสสนาสาขารูปนาม ที่พิจารณาเห็นโทษของสมาธิในระดับอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิแล้ว สรุปเป็นประเด็นได้ ๓ ประการ คือ

๑. อุปจาระและอัปนาสมาธิเป็นสมาธิฝ่ายสมณะ ไม่สามารถละกิเลสได้

อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธินั้น เป็นสมาธิฝ่ายสมณธรรมฐาน ทำให้ผู้ปฏิบัติได้บรรลุมาน อภิญญา สมาบัติ แม้จะเป็นสิ่งที่มียุคก่อนสมัยพุทธกาล กระนั้นก็ตาม พระพุทธเจ้าก็ทรงนำมาตั้งสอนสาวกทั้งหลายให้ปฏิบัติสมณะ ผู้ที่ปฏิบัติสมาธิในระดับสมณะ ก็ได้ชื่อว่า ประพฤติปฏิบัติตามคำสอนของพระองค์ แต่พุทธประสงค์มิได้ให้สาวกหยุดอยู่แค่สมณะ เพราะเป้าหมายของศาสนา คือ การบรรลุมรรค ผล นิพพาน ความจริงแล้ว ไม่ว่าจะเป็นการปฏิบัติแบบสมณะหรือวิปัสสนา

^๔ แนบ มหานิราชนท์, หลักของวิปัสสนาโดยสังเขปและหลักปฏิบัติ ๑๕ ข้อสำหรับผู้เริ่มเข้ากรรมฐาน (นครปฐม: มูลนิธิแนบมานิราชนท์, ๒๕๔๑), หน้า ๑๒๐-๑๒๑.

กรรมฐาน ต่างก็เป็นการปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้าด้วยกันทั้งนั้น การกล่าวพาดพิงสำนักอื่นว่าเป็นการปฏิบัติสมณะ ส่วนสำนักคนเป็นการปฏิบัติแบบวิปัสสนา ซึ่งแม้สำนักวิปัสสนาสายรูปนามจะยืนยันว่า เพื่อเป็นการแสดงถึงหลักการปฏิบัติวิปัสสนาที่ถูกต้อง ความจริงแล้วสำนักปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานไม่ใช่จะมีเป็นหนึ่งเดียวเฉพาะสายรูปนามเท่านั้น แต่การกล่าวเช่นนี้เป็นเหตุนำมาซึ่งวิวาทะในระหว่างสำนักปฏิบัติและนักปฏิบัติธรรมในแต่ละสำนัก แม้แต่ในครั้งพุทธกาล ก็เกิดเคยมีการวิวาทกันระหว่างพระฝ่ายคันถธุระ (ปริยัติ) กับ พระฝ่ายบำเพ็ญฌาน (ปฏิบัติ) โดยพระฝ่ายคันถธุระตำหนิพระฝ่ายบำเพ็ญฌานว่า คิแต่เพ่งฌาน ไม่รู้ว่าอะไรคือฌาน ส่วนพระฝ่ายบำเพ็ญฌานก็ตำหนิพระฝ่ายคันถธุระว่า คิแต่เรียนรู้อาก พุคมาก ไม่ปฏิบัติ จนท่านพระมหาจุณทะ^{๖๖} ซึ่งเป็นน้องชายของพระ สารีบุตร ได้มาดักเตือนห้ามปราม แนะนำให้ทั้งสองฝ่ายควรสรรเสริญคุณของกันและกัน โดยให้เหตุผลว่าบุคคลที่ปฏิบัติจนบรรลุนิพพาน และบุคคลที่เรียนรู้และมีปัญญาเข้าใจเนื้อความที่ลึกซึ้งในพุทธวจนะนั้น เป็นอัจฉริยะบุคคลหาได้ยาก

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ได้สอนให้หมู่ภิกษุสงฆ์ หรือสาวกของพระองค์ทะเลาะวิวาทซึ่งกันและกัน ทรงสอนให้มีความสามัคคี มีศีลสามัญญา คือ ความมีศีลเสมอกัน ไม่ทำตนให้เป็นที่รังเกียจของหมู่คณะ มีทิฐฐิสามัญญา คือ มีความเห็นร่วมกัน มีความคิดเห็นลงกันได้ แต่ถ้าหากมีการวิวาทกันเกิดขึ้น ต่างฝ่ายต่างตีแบงกันและกันด้วยหอกคือปากแล้ว ทรงสันนิษฐานว่า^{๖๗} เป็นเพราะขาดการเจริญธรรม ๓ ประการ คือ ๑. เนกขัมมวิคก ๒. อพยามาทวิคก ๓. อวิหิงสาวิคก ในระหว่างผู้ที่ปฏิบัติสมณะกับผู้ปฏิบัติวิปัสสนาก็เช่นกัน ทรงแนะนำฝ่ายที่ปฏิบัติสมณะห้ามมาปฏิบัติในฝ่ายวิปัสสนา และฝ่ายที่ปฏิบัติวิปัสสนาอยู่แล้วห้ามมาปฏิบัติสมณะบ้าง เพื่อความเป็นผู้บริบูรณ์ทั้งสมณะและวิปัสสนา หรือไม่ก็เช่นนั้น ก็ให้เข้าไปขอความรู้ในการปฏิบัติจากอีกฝ่ายหนึ่ง^{๖๘}

สมณะและวิปัสสนาต่างเป็นธรรมซึ่งสนับสนุนซึ่งกันและกัน โดยสมณะเป็นฐานให้จิตได้พักตัวเพื่อสะสมกำลัง เมื่อสติปัญญาที่กำลังเต็มบริบูรณ์แล้ว จะเป็นฐานกำลังให้จิตเกิดวิปัสสนาญาณ หรือ ญาณทัสสนะ หยั่งรู้ตามความเป็นจริงของสภาวะธรรม ยังผลให้รู้แจ้งเห็นจริงในสังขารมนำผู้ปฏิบัติบรรลุถึงนิพพานได้ในที่สุด จะเห็นได้ว่าสมณะและวิปัสสนาต่างเป็นปัจจัยอุดหนุนซึ่งกันและกัน ช่วยกันส่งทอดต่อ ๆ กันไป ทำให้การปฏิบัติธรรมก้าวหน้าจนจิตหยั่งรู้สังขารมน ซึ่งเปรียบเทียบได้กับการก้าวเดินของคนเรา ซึ่งอาศัยเท้าขวาและเท้าซ้าย จึงทำให้สามารถเดินหรือวิ่งไปได้ด้วยดี จนถึงจุดหมายปลายทางได้ในที่สุด^{๖๙} แม้สมณกรรมฐานจะมีมาก่อนพระพุทธศาสนา พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ไม่ได้ปฏิเสธ แต่กลับทรงแนะนำให้สาวกปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาทั้งสอง

^{๖๖} อ.จ.ร.ก.๒๒/๓๑๗/๓๖๗.

^{๖๗} อ.จ.ค.ก.๒๐/๕๖๔/๓๕๕.

^{๖๘} อ.จ.ค.ก.๒๐/๕๒-๕๔/๑๒๐-๑๒๑.

^{๖๙} ขันพฤษณ์ ทัฬหะจิตร, พุทธศาสตร์กับวิทยาศาสตร์ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๓๕), หน้า ๒๑๖, ๒๑๗.

ดังนั้น ทั้งสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน ได้ชื่อว่า เป็นหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนา ซึ่งบุคคลผู้ปฏิบัติตามแม้เพียงน้อยนิด ก็ได้ชื่อว่าทำตามคำสอนแห่งองค์พระศาสดา ดังที่ตรัสว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุเจริญปฐมฌานแม้ชั่วกาลเพียงถัดนิ้วมือ ภิกษุนี้เรากล่าวว่า อยู่ไม่เห็นห่างจากฌาน ทำตามคำสอนของพระศาสดา ปฏิบัติตามโอวาท ไม่ฉันทินิคมขนาดของชาวแวนแคว้นเปล่า ก็จะไปยกกล่าวไปไซ้ ถึงผู้กระทำให้มากซึ่งปฐมฌานนั้นเล่า...ถ้าภิกษุเจริญทุติยฌาน...เจริญตติยฌาน...เจริญจตุตถฌาน...ฯลฯ...เจริญสัมมาทิฏฐิ...ฯลฯ...ถ้าภิกษุเจริญสัมมาสมาธิแม้ชั่วกาลเพียงถัดนิ้วมือ ภิกษุนี้เรากล่าวว่า อยู่ไม่เห็นห่างจากฌาน ทำตามคำสอนของพระศาสดา ปฏิบัติตามโอวาท ไม่ฉันทินิคมขนาดของชาวแวนแคว้นเปล่า จะไปยกกล่าวไปไซ้ถึงผู้กระทำให้มากซึ่งสัมมาสมาธิเล่า”^{๒๐}

“สารีบุตร ภิกษุพึงพิจารณาดังนี้ว่า เราเจริญสมณะและวิปัสสนาแล้วหรือหนอ ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่รู้อย่างนี้ว่า เรายังไม่ได้เจริญสมณะและวิปัสสนาเลย ภิกษุนั้นพึงพยายามเจริญสมณะและวิปัสสนา แต่ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่รู้อย่างนี้ว่า เราเจริญสมณะและวิปัสสนาแล้ว ภิกษุนั้นพึงศึกษาอยู่เนื่องๆ ทั้งกลางวันและกลางคืน ในกุศลธรรมทั้งหลาย อยู่ด้วยปีติและปราโมทย์นั้นนั่นแล”^{๒๑}

“โมคคัลลานะฯ เธอ อย่าประมาทปฐมฌาน จงดำรงจิตไว้ในปฐมฌาน จงกระทำจิตให้เป็นธรรมเอกผุดขึ้นในปฐมฌาน จงตั้งจิตไว้ให้มั่นในปฐมฌาน...โมคคัลลานะฯ เธออย่าประมาททุติยฌาน...ตติยฌาน...จตุตถฌาน...ฯลฯ...เนวสัจญานา สัจญายคณะ”^{๒๒}

พระธรรมปิฎก^{๒๓} ได้มองเกี่ยวกับประเด็นของสมณะวิปัสสนาว่า โดยทั่วไป สมานินั้นนิยมปฏิบัติกันในการบำเพ็ญสมณกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน และมักจะมองกันในแง่ที่ว่าจะต้องเข้าวัดป่าไปปฏิบัติ แต่ที่จริงไม่ควรจะรอช้า เราควรเจริญสมาธิหรือทำสมณะวิปัสสนากันตั้งแต่นในชีวิตประจำวันนี่แหละ ทั้งนี้เพราะสภาพจิตของเรานี้ก็เหมือนอาการกิริยาทางกาย ซึ่งขึ้นต่อความเคยชิน การสะสม การทำให้คุ้น ที่เรียกว่าเสพคุ้นหรือทำให้มาก ทำให้มากก็จะชิน เมื่อเคยเดินอย่างไร เคยพูดหรือเคยทำอาการกิริยาอย่างไร ต่อไปก็จะมีนิสัยอย่างนั้น

ถึงแม้จะมองว่าเรื่องสมณะหรือเรื่องฌานสมาบัติ เป็นเรื่องของพวกฤๅษีชีไพร เป็นของนอกพระพุทธศาสนา มีมาก่อนพุทธกาล แต่หากจะมองในมุมกลับโดยมองที่ตัวบุคคลผู้มีมุมมองเช่นนี้อาจจะมองว่า เป็นผู้ที่กลัวจะไปติดในฌาน จึงทำให้ปิดประตูให้กับการฝึกสมาธิ การฝึกฌานกันเลยทีเดียว ถ้าเปรียบฌานเหมือนกับยารักษาโรค^{๒๔} คนผู้มีปัญญา ย่อมนำยานั้นก่อนให้เกิดประโยชน์ต่อคนได้ แต่ผู้ด้อยปัญญาไม่รู้จักใช้ไม่รู้จักประมาณในยานั้น อาจทำให้เกิดโทษถึงตายหรือปางตายได้

^{๒๐} อ.จ.เจก.๒๐/๒๐๘-๒๐๙,๒๒๘/๕๐-๕๑,๕๔-๕๕.

^{๒๑} ม.อ.๑๔/๘๕๐/๕๓๖.

^{๒๒} ตี.สพ.๑๘/๕๑๕-๕๒๒/๓๒๓-๓๒๖.

^{๒๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). ธรรมนิคมพุทธ (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๒๑๓.

^{๒๔} มณี ขอบหนา. ปัญหาการปฏิบัติธรรม (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ปัญญา, ๒๕๓๗), หน้า ๔๒-๔๓.

เหมือนกัน ฉะนั้น ควรจะโทษคน หรือ โทษชาติ ความจริงแล้ว สมานที่เป็นสมณะ ขึ้นมานสมาบัตินี้ พระพุทธองค์แนะนำให้สาวกเจริญทำให้มาก ไม่ควรกลัวความสุขในฉาน เมื่อทำให้มากเจริญให้มาก ย่อมเป็นผู้โน้มไป มุ่งตรงสู่พระนิพพาน คุณแม่น้ำคงคาที่ไหลไปสู่ทิศปาดจีน (ตะวันตก) ดังที่ คริสต์ว่า

“ภิกษุในธรรมวินัยนี้ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฉาน...บรรลุทุติยฉาน... บรรลุดุติยฉาน...บรรลุจตุตถฉาน...ฉานทั้งสี่นี้เรากล่าวว่า ความสุขเกิดแต่เนกขัมมะ ความสุขเกิดแต่ความสัจ ความสุขเกิดแต่ความสงบระงับ ความสุขเกิดแต่ความรู้พร้อม บุคคลควรเสพ ควรทำให้เจริญ ควรทำให้มาก ไม่ควรกลัวความสุขนั้น”^{๒๕}

“ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนแม่น้ำคงคา ไหลไปสู่ทิศปาดจีน หลังไปสู่ทิศปาดจีน บ่าไปสู่ทิศปาดจีน ฉันโค ภิกษุเจริญกระทำให้มากซึ่งฉาน ๔ ย่อมเป็นผู้โน้มไปสู่निพพาน โนมไปสู่นิพพาน โอนไปสู่นิพพาน ฉันนั้นเหมือนกัน”^{๒๖}

๒. สมณะไม่เอื้อต่อวิปัสสนา

ประเด็นนี้หากพิจารณาถึงเส้นทางการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าจะพบว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ ทรงเลิกการบำเพ็ญทุกกรกิริยา เพราะเห็นว่าไม่ใช่หนทางแห่งการตรัสรู้ ทรงระลึกย้อนไปถึงสมณะ ที่พระองค์เคยบำเพ็ญจนได้บรรลุปฐมฉาน เมื่อครั้งยังเป็นพระกุมาร ในงานวันแรกนาของพระบิดา ทรงนึกว่า ชะรอยนั่นจักเป็นทางแห่งการตรัสรู้แน่แท้^{๒๗} และแม้แต่ในคืนที่จะตรัสรู้ พระพุทธเจ้าก็ยังทรงใช้สมณะเป็นบาทของวิปัสสนา โดยพระองค์ปฏิบัติเริ่มจากสมณะจนบรรลุฉาน ๔ จากนั้นจึงใช้สมณะเป็นบาทฐานของการเจริญวิปัสสนา แล้วบรรลุฉาน ๓ ประการ คือ นุพเพนิวาसानุสสติ ฉาน จตุปปาตฉาน และ อาสวัภขยฉานโดยลำดับ^{๒๘} การที่พระพุทธเจ้าแสดงสมณะและวิปัสสนาว่า เป็นธรรมที่ควรเจริญ แสดงถึงว่าพระองค์ทรงเป็นวิภังชวาที คือ ผู้กล่าวจำแนก ผู้แยกแยะพูด ไม่ได้ตรัสอย่างใดอย่างหนึ่งสุดโต่งไปด้านเดียว จะเห็นได้จากการให้ความสำคัญทั้งสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งมีปรากฏในการแสดงสติปัญญา ๔ อันถือเป็นหนทางปฏิบัติเพื่อความ พ้นทุกข์ ดังนั้น การปฏิบัติธรรมเพื่อให้ถึงจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ การบรรลุ มรรคผล นิพพานนั้น สามารถปฏิบัติได้ ๒ วิธี คือ การเจริญวิปัสสนาล้วน โดยไม่ต้องอาศัยสมณะ ใดใดเลย กับ การเจริญสมณะเพื่อเป็นบาทของวิปัสสนา

^{๒๕} หมายถึง ฉาน ๔ ที่เป็นโลกียฉานและโลกุตระฉาน (น.บ.๑๓/๑๘๓/๑๖๐)

^{๒๖} ส.มท.๑๖/๑๓๐๑/๓๖๒.

^{๒๗} น.บ.๑๓/๑๕๘/๑๐๕.

^{๒๘} พระพรหม วรคณโฑชัวร์, “การศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัญญา ๔: ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรราชมหามุนี (โฆลก ฌาณสิทธิ),” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๔.

การที่สำนักวิปัสสนาสายรูปนามมองว่า สมณะไม่ถือถือการปฏิบัติวิปัสสนา เป็นการกล่าวที่มองเฉพาะในด้านของการเจริญวิปัสสนาล้วนเพียงด้านเดียว หากจะมองในด้านของบุคคลที่เจริญสมณะที่เป็นสมณยานิกจะพบว่า สมณะถือถือการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างยิ่ง และระดับสมาธิที่จำเป็นเพื่อปฏิบัติวิปัสสนา คือ ระดับอุปปจารสมาธิ^{๒๘} (ระดับใกล้หรือเฉียดฌาน) ในระดับนี้ วิตก (การกำหนดอารมณ์) และวิจาร์ (การพิจารณาอารมณ์) ยังคงมีพลังอย่างเต็มที่ และเพราะสภาวะของอุปปจารสมาธิ ทำให้วิตกและวิจาร์ไม่หันเหไปสู่อารมณ์ต่าง ๆ โดยง่าย แต่สามารถเฝ้าตามอารมณ์ที่กำหนดให้พิจารณา ได้อย่างมั่นคงและมีประสิทธิภาพ เพราะจิตมีคุณลักษณะของสมาธิอย่างเต็มที่^{๒๙} จึงมีความอ่อน ครอบงำการทำงาน เหมาะที่จะนำไปใช้งานในด้านการเจริญวิปัสสนา เป็นจิตที่มีความพร้อมอย่างยิ่ง ด้วยเหตุนี้ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคท่านกล่าวถึงวิปัสสนาปัญญาซึ่งจะต้องลับให้คมด้วยสมาธิ วิปัสสนาปัญญาเปรียบเหมือนมีด สมาธิเปรียบเหมือนหินลับมีด^{๓๐} บางทีสมณะเปรียบเหมือนกับขวาน ผู้ที่สมาธิไม่ดีเหมือนกับมีขวานวัน^{๓๑} ต้องลับขวานให้คมเสียก่อนแล้วจึงค่อยตัดได้ หรือ สมาธิเปรียบเหมือนกับเลนส์รวมแสง^{๓๒} ที่รวมแสงเข้าเป็นจุดเดียว สามารถส่องทะลุลงไปถึงความรู้สึกในจิตใจที่ลึกที่สุด สติปัญญาเป็นตัวเลือกวัตถุ ที่เลนส์รวมแสงจะส่องและมองผ่านลงไป เพื่อคว่ำว้างนั่นคืออะไร สมาธิจึงถือแก่ปัญญาที่จะส่องหรือพิจารณา โดยอาศัยเครื่องมือคือเลนส์รวมแสง

หากมองว่า การบำเพ็ญสมณะเป็นสิ่งที่ทำได้ยากยิ่งในปัจจุบัน และไม่ถือถือการเจริญวิปัสสนา พระอรธรรคตาจารย์ท่านกลับมองว่า การเจริญวิปัสสนาล้วน ๆ โดยไม่ได้อาศัยสมณะ หรือ อาศัยสมาธิน้อยที่สุดนั้นลำบากยิ่งนัก เปรียบเหมือนกับคนที่ว่าข้อมมหาสมุทรด้วยมือเปล่า โดยไม่อาศัยเรือ หรือ แพ ข้อมประสพกับความเหนื่อยยากมาก ตรงกันข้ามหากเจริญวิปัสสนาโดยอาศัยกำลังสมาธิที่เกิดจากการได้ฌานแล้ว จะทำให้บรรลุถึงฝั่งแห่งพระนิพพานได้โดยไม่ยากไม่ลำบาก เปรียบเหมือนกับบุคคลผู้ข้ามฝั่งมหาสมุทรโดยอาศัยเรือ หรือ แพ จะไม่ประสพกับความเหนื่อยยากลำบาก ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

“ภิกษุที่ทำฌานสมาบัติให้เป็นปทัฏฐานก่อนแล้วเจริญวิปัสสนา ข้อมบรรลุเป็นคพระอรหันต์โดยไม่ลำบาก เปรียบเหมือนบุคคลที่อาศัยเรือหรือแพเป็นค้ำข้ามห้วงน้ำใหญ่ ข้อมถึงฝั่งได้

^{๒๘} พระญาณโปกกเถระ. หัวใจกรรมฐาน, แปลโดย พ.ต.นายแพทย์ชาญ สุวรรณวิภิช, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๘), หน้า ๑๒๐.

^{๒๙} ที.ที.๕/๑๓๘/๑๑๐; ม.บ.๑๒/๔๔๗/๕๐๖; ม.บ.๑๓/๑๗,๑๒๓/๑๖,๑๒๐; ธ.ค.๒๐/๔๕๔/๒๑๐; ธ.ป.๒๒/๑๕-๑๖/๑๐๕,๑๑๔.

^{๓๐} วิสุทธิ.๑/๕; วิสุทธิ.ปฏิภา.๑/๒๕,๓๒๑,๓/๑; ที.ธ.๑/๕๐; มิตินุท.๑๑๗.

^{๓๑} ม.ธ.๔/๑๑๖; ธ.ป.ธ.๑/๔๑๖.

^{๓๒} กัมเมศ คุณารัตนามหาเถระ, สถิตด้วยภาษาง่าย, แปลโดย พ.ญ.ชวาลา เรือรบ, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร: บริษัท จินนาพิชย์ จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๕๓.

ไม่ลำบาก ส่วนบุคคลผู้เจริญวิปัสณาแล้ว พิจารณาปัญญาสังขารแล้วได้บรรลุพระอรหันต์ ย่อม
ลำบาก เปรียบเหมือนบุคคลฟันฝ่ากระแสน้ำด้วยกำลังแขน ไปถึงฝั่งได้ยากลำบาก ฉะนั้น^{๓๔}

๓. สมณะเป็นเหตุให้คิดสุขและเป็นที่ตั้งของวิปัสณาธรรม

การปฏิบัติธรรมตามหลักไตรสิกขา คือ สีล สมาธิ ปัญญาทั้ง ๓ นี้ สามารถก่อให้เกิดปิติ
ปราโมทย์ ตลอดจนก่อให้เกิดปีสัทธิ ความสงบระงับ และความสุขแก่ผู้ปฏิบัติได้ทั้งนั้น แต่ถ้าหาก
ผู้ปฏิบัติลึกลงไปในขั้นใดขั้นหนึ่ง ไม่ว่าจะ เป็นขั้นศีล ขั้นสมาธิ หรือขั้นปัญญาที่เรียกว่าวิปัสณา ก็ตาม
ก็จะไม่ก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม ขัดกับกระบวนการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาที่เป็นไปเพื่อบรรลุ
มรรค ผล นิพพาน หากเปรียบพระพุทธศาสนาเหมือนกับต้นไม้^{๓๕} ที่มีวิมุติ คือ ความหลุดพ้นเป็น
แก่น ซึ่งหล่อหุ้มด้วยศีลเปรียบเหมือนสะเก็ด สมาธิเปรียบเหมือนเปลือก ปัญญาเปรียบเหมือนกะพี้ ผู้
ที่มีความยินดีพอใจ คิดอยู่ในศีลของตน เหมือนกับคิดอยู่ที่สะเก็ด ผู้ที่คิดในสมาธิเหมือนกับคิดอยู่ที่
เปลือก ส่วนผู้ที่คิดในปัญญาเท่ากับคิดที่กระพี้ของต้นไม้ ส่วนประเด็นที่ว่า สมณะเป็นที่ตั้งแห่ง
วิปัสณาธรรม คือ ความเห็นความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนจากสภาพที่เป็นจริง เช่น สิ่งที่ไม่เที่ยง เป็น
ทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เข้าใจว่าเที่ยง สุข มีตัวตน ที่จริงแล้ว ผู้ที่ไม่ได้เจริญสมณะจะเป็นผู้ปราศจาก
วิปัสณาธรรมก็หาไม่ เพราะวิปัสณาธรรมนี้มีอยู่ประจำแก่ปุถุชนทุกคน

หากมองว่า สมณะเป็นที่ตั้งแห่งความยินดีพอใจในความสุขที่เกิดจากสมาธิ ความจริงแล้ว
สมณะและวิปัสณาทั้งสองนี้ ต่างก็อยู่ในขั้นตอนของการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผล นิพพาน จัดเป็น
ขั้นโลกิยะ จึงเป็นเหตุให้เกิดความยินดีพอใจได้ เช่น ภิกษุที่เจริญวิปัสณา จนมีวิปัสณาญาณแก่
กล้า แต่กลับเกิดความยินดีพอใจในวิปัสณาญาณของตนว่า^{๓๖} “ญาณของเราแก่กล้าจริงหนอ” เมื่อ
เป็นเช่นนี้ กิจของวิปัสณาที่จะต้องรู้ตามความเป็นจริงก็ไม่สำเร็จ ท่านเปรียบเหมือนกับบุรุษถือ
ขวานอันคมเพื่อจะตัดต้นไม้ แต่มัวมองดูที่คมขวานของตนด้วยความยินดีว่า “ขวานของเราคมจริง-
หนอ” เมื่อเป็นเช่นนี้ กิจคือการตัดต้นไม้ก็ไม่สำเร็จ

พระพุทธเจ้าสอนให้ปฏิบัติสมาธิในขั้นของสมณะ ไม่ใช่เพื่อให้คิดอยู่ในสมณะ แต่เพื่อให้
ก้าวหน้าต่อไป หากใช้สมาธิเป็นเครื่องพักผ่อนจิตใจ ทำให้จิตใจมีความสบาย ถือว่ายังไม่เพียงพอ
เป็นเพียงการใช้สมาธิแก้ปัญหาคใจใจ หรือ แก่ความทุกข์ในระดับหนึ่งเท่านั้น เพราะยังไม่ถึงจุด
หมายของพระพุทธศาสนา ฉะนั้น การใช้สมาธิจะต้องใช้ปัญญา เพราะถ้าไม่ระมัดระวังให้ดี อาจจะ
กลายเป็นโทษได้ คือ อาจจะกลายเป็นสิ่งกล่อม หรือ ยากล่อมชนิดหนึ่ง เป็นสิ่งกล่อมที่ประณีตทาง
จิต เมื่อมีปัญหา เครียด มีทุกข์ใจ ถลุ่มใจก็เข้าสมาธิ มีความสงบสบาย หนีจากสิ่งเดือดร้อนถลุ่มใจ

^{๓๔} น.ธ.๔/๔๕.

^{๓๕} น.ญ.๑๒/๓๔๗-๓๕๒/๓๖๓-๓๗๓.

^{๓๖} ส.ธ.๓/๑๕๑.

ไปได้ จึงทำให้เกิดความประมาทนำไปสู่ความเสื่อมเสีย และกลายเป็นเครื่องขัดขวางการบรรลุ
จุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา หากจมอยู่กับสมาธิในแง่ที่เป็นสิ่งกล่อมนี้ ก็จะผิดหลักการ
สำคัญ ๒ ประการ^{๑๑๑} คือ

ก. ตกอยู่ในความประมาท เมื่อมีปัญหาแล้วก็เข้าสมาธิ หลบจากทุกข์ได้ชั่วคราว กลายเป็น
คนหนีปัญหา มัวแต่นั่งสบาย ไม่ต้องทำอะไร ปัญหาที่ควรแก้ก็ไม่ได้แก้ ความเพียรพยายามที่ควร
จะทำก็หยุด เกิดความประมาท

ข. ขัดกับหลักไตรสิกขา ซึ่งเป็นหลักการใหญ่สำหรับฝึกฝน การเรียนรู้ฝึกหัดพัฒนาคน ทำ
ให้ชีวิตเจริญก้าวหน้าไปสู่จุดหมาย คือ ความดับทุกข์โดยสิ้นเชิง สมาธิซึ่งถือเป็นองค์ประกอบใน
กระบวนการธรรมของไตรสิกขา ต้องช่วยให้ก้าวสู่ธรรมเบื้องสูงต่อไป ไม่ใช่กล่อมให้เพลินจมอยู่กับที่

ฉะนั้น การปฏิบัติธรรมต้องไม่คิดหรือหยุดอยู่ในขั้นใดขั้นหนึ่ง ไม่ว่าจะขั้นศีล ขั้นสมาธิ หรือ
ขั้นปัญญาก็ตาม ครอบงำที่ยังไม่บรรลุถึงเป้าหมายสูงสุดของศาสนา ก็ต้องก้าวหน้าต่อไป หากคิดอยู่
ในความสงบสุขของสมาธิ ย่อมไม่ถึงแก่นของศาสนา ทำให้ไม่ก้าวหน้าต่อไป ชื่อว่า เป็นผู้ประมาท
และขัดกับหลักของไตรสิกขา ทั้งศีล สมาธิ และปัญญา ต่างก็มีจุดหมายสุดท้ายคือเพื่อนิพพาน
เหมือนกัน ถ้าปฏิบัติศีลโดยขาดเป้าหมายนี้ ก็จะกลายเป็นสัพพัตถปรมาส (การยึดถือศีลพรตอย่าง
งมงาย, ยึดถือว่าจะหลุดพ้นได้เพียงประพฤติศีล) ถ้าบำเพ็ญสมาธิโดยไม่คำนึงถึงประโยชน์ ก็อาจคิด
อยู่ในฤทธิ์ปาฏิหาริย์ ถ้าเจริญปัญญาแต่ไม่เดินไปเพื่อวิมุตติ ก็จะคลาดออกนอกมัชฌิมาปฏิปทา ไม่
ไปสู่จุดหมายของพระพุทธศาสนา

๔.๓ บทบาทของสมาธิในการเจริญวิปัสสนาคามนัยพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา

สมาธิแม้จะมีบทบาทความสำคัญต่อการเจริญวิปัสสนาก็ตาม แต่ในหลักคำสอนของพุทธ
ศาสนานั้น พระพุทธองค์ไม่ได้ทรงกำหนดลงไปตายตัวว่า ผู้ปฏิบัติจะต้องเจริญสมณะก่อนแล้วเจริญ
วิปัสสนาที่หลัง หรือจะต้องเจริญวิปัสสนาเพียงประการเดียวเท่านั้น แต่ทรงตรัสอย่างเป็นกลาง ๆ
ว่า “ธรรม ๒ ประการที่ควรเจริญ คือ สมณะและวิปัสสนา”^{๑๑๒} แม้ในสคติปิฎกาน ๔ ที่ถือว่าเป็น
หนทางอันเอกสำหรับการเจริญวิปัสสนา เพื่อบรรลุถึงความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์นั้น ก็
เป็นได้ทั้งสมณะและวิปัสสนา คือ เหมาะสำหรับผู้ที่เป็นสมณยานิกและวิปัสสนายานิก^{๑๑๓} แสดงให้
เห็นว่า พระองค์ทรงให้ความสำคัญแก่สมณะและวิปัสสนาทั้งสองประการ

^{๑๑๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), สมาธิแบบพุทธ (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๗๘-๑๗๙.

^{๑๑๒} ที.ปา.๑๑/๓๗๖/๒๖๐; ม.ญ.๑๔/๔๒๕/๕๒๔; ต.มหา.๑๖/๒๕๔/๗๗.

^{๑๑๓} ที.อ.๒/๓๖๕; ม.อ.๑/๒๕๔; ปฏิ.อ.๒/๓๖๕; วิภังค.อ.๓๒๓.

สมณะเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “เจโตสมณะ” (ความสงบใจ) หมายถึง อธิปนาสมาธิ ส่วน วิปัสสนา เรียกว่า “อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา”^{๔๐} (การเห็นแจ้งในธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง) หมายถึง วิปัสสนาญาณ (ตั้งแต่อุทกขัพพะญาณ ถึงอนุโลมญาณ) ที่กำหนดพิจารณาสังขารทั้งหลายโดยความเป็นไตรลักษณ์ อย่างไรก็ตาม การให้ความสำคัญแก่สมณะหรือวิปัสสนา เห็นได้จากการที่พระองค์ทรงแนะนำให้ผู้ปฏิบัติสมณะถึงขั้นได้ฌาน แต่ยังไม่ได้วิปัสสนา ควรที่จะศึกษาปฏิบัติวิปัสสนาให้ได้ด้วย ส่วนผู้ที่ได้วิปัสสนาแล้ว แต่สมาธิยังน้อยไป สมณะยังไม่สูงถึงขั้นที่น่าพอใจ คือ ยังไม่ได้ฌาน พระพุทธองค์ทรงแนะนำให้ไปฝึกสมณะเพิ่มเติม สำหรับผู้ที่เริ่มปฏิบัติยังไม่ได้ทั้งสมณะและวิปัสสนา ก็ควรทำพยายามปฏิบัติเพื่อให้เกิดมีขึ้นภายในจิตใจตน ทั้งสมณะและวิปัสสนา^{๔๑} หรือ ถ้าหากผู้ที่ได้สมณะไม่สามารถทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้นในตนเองได้ ก็ควรลดทิวฐิมานะของตัวเข้าไปขอคำแนะนำเกี่ยวกับวิปัสสนาจากผู้ที่ได้วิปัสสนาบ้าง และผู้ที่ได้วิปัสสนาแล้วแต่ยังไม่ได้สมณะ ก็ควรเข้าไปศึกษาวิธีปฏิบัติสมณะจากผู้ที่ได้สมณะเช่นกัน ดังพุทธวจนะที่ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ได้เจโตสมณะ (ความสงบใจ) ในภายใน แต่ไม่ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา (การเห็นแจ้งในธรรมด้วยปัญญาอันยิ่ง) พึงเข้าไปหาบุคคลผู้ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา แล้วถามอย่างนี้ว่า ‘พึงเห็นสังขารอย่างไรหนอ พึงพิจารณาสังขารอย่างไร พึงเห็นแจ้งสังขารได้อย่างไร’ ผู้ถูกถามนั้นย่อมตอบเขาตามความเห็น ความรู้ว่า ‘พึงเห็นสังขารได้ดังนี้แล พึงพิจารณาสังขารอย่างนี้ พึงเห็นแจ้งสังขารอย่างนี้’ สมัยต่อมา เขาเป็นผู้ได้ทั้งเจโตสมณะในภายใน ทั้งได้ อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา แต่ไม่ได้เจโตสมณะในภายใน พึงเข้าไปหาบุคคลผู้ได้เจโตสมณะในภายใน แล้วถามอย่างนี้ว่า ‘พึงตั้งจิตไว้อย่างไร พึงน้อมจิตไปอย่างไร พึงทำจิตให้มีอารมณ์เดียวเกิดขึ้นได้อย่างไร พึงชักจูงจิตให้เป็นสมาธิได้อย่างไร’ ผู้ถูกถามนั้นย่อมตอบเขาตามความเห็น ความรู้ว่า ‘พึงตั้งจิตไว้อย่างนี้ พึงน้อมจิตไปอย่างนี้ พึงทำจิตให้มีอารมณ์เดียวเกิดขึ้นอย่างนี้ พึงชักจูงจิตให้เป็นสมาธิได้อย่างนี้’ สมัยต่อมาเขาเป็นผู้ปรกติได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ทั้งได้ความสงบใจในภายใน

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ทั้งได้เจโตสมณะในภายใน ทั้งได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา พึงตั้งอยู่ในกุศลธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ แล้วกระทำความเพียรให้ยิ่ง เพื่อความสิ้น ไปแห่งอาสวะทั้งหลาย”^{๔๒}

^{๔๐} อจ.จตุกก.๒๑/๕๒-๕๔/๑๒๐-๑๒๔; อจ.นวก.๒๓/๒๐๘/๓๗๓; อจ.ทสก.๒๔/๕๔/๑๐๕; อจ.อ.๒/๓๖๖.๔๔๗; อจ.อ.๓/๓๕๑: ในอภิธรรมท่านกล่าวอย่างสูงสุด หมายถึง มัคคญาณและผลญาณ (อภิ.๑/๓๖/๖๕๒/๒๑๖); สรุปได้ว่า ผู้ที่ได้เจโตสมณะ ไม่ได้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ได้แก่ ๑) อุชุนที่ได้อสมาบัติ ๘, ผู้ที่ได้แต่อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ได้แก่ พระอริยสาวกที่เป็นสุกขวิปัสสก, ผู้ที่ได้ทั้งสอง ได้แก่ อริยสาวกผู้ได้อสมาบัติ ๘, ผู้ไม่ได้ทั้งสอง ได้แก่ โลกียอุชุน (ปญจ.อ.๑๐๕)

^{๔๑} อจ.จตุกก.๒๑/๕๓/๑๒๑-๑๒๒.

^{๔๒} อจ.จตุกก.๒๑/๕๔/๑๒๒.

ไม่ว่าจะเป็นสมณะหรือวิปัสสนาก็ตาม พระพุทธเจ้าทรงสนับสนุนให้ภิกษุเจริญทั้งสมณะและวิปัสสนาทั้งสอง แล้วจึงทำความเพียรเพื่อกำจัดกิเลสอาสวะให้สิ้นไปในขั้นสุดท้าย อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในพระไตรปิฎกไม่ได้ระบุถึงบทบาทของสมาธิในการเจริญวิปัสสนา แต่หลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ได้แสดงบทบาทของสมาธิในการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท^{๕๓} คือ

๑. ขณิกสมาธิสำหรับบุคคลที่เป็นวิปัสสนายานิก

ผู้ที่เจริญวิปัสสนาโดยใช้สมาธิ หรือ สมณะน้อยที่สุดเพียงขณิกสมาธิ ซึ่งท่านเรียกว่า “มูลสมาธิ”^{๕๔} คือ สมาธิที่เป็นเบื้องต้น เป็นพื้นฐานสำหรับเจริญวิปัสสนา เป็นสมาธิที่จะตั้งมั่นอยู่ชั่วขณะ เกิดจากการมีสติระลึกรู้อารมณ์ต่าง ๆ ทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจอยู่ตลอดเวลาอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย สติจะมีการโยกย้ายในการรับรู้อารมณ์อยู่ตลอดเวลา จิตจึงไม่อยู่นิ่งและไม่ตั้งมั่นในอารมณ์อันหนึ่งอันใดเป็นเวลานาน มีการเคลื่อนย้ายไปรับรู้อารมณ์ตลอดเวลา อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิจึงไม่สามารถเกิดขึ้นได้ การกำหนดรู้อารมณ์ต่าง ๆ ด้วยขณิกสมาธิเช่นนี้ จะทำให้เกิดวิปัสสนา คือ ปัญญาที่พิจารณาขั้น ๕ ให้เห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เมื่อวิปัสสนาที่มีขณิกสมาธิเป็นตัวสนับสนุนมีความแก่กล้าสูงขึ้น จิตจะต้องสงบนิ่ง สมาธิจะมีกำลังแรงกล้าขึ้นอยู่ในระดับอุปจารสมาธิ^{๕๕} และสุดท้ายวิปัสสนาที่ดำเนินมาจนบรรลุมรรค สมาธิจะอยู่ในระดับอัปปนาสมาธิ อนึ่ง บุคคลที่เจริญวิปัสสนาโดยอาศัยขณิกสมาธิเพียงอย่างเดียว ก็สามารถบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้ คือ เป็นพระอริยบุคคลประเภทสุกขวิปัสสก (ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน) ดังตัวอย่างบุคคลทั้งหลาย ที่ฟังธรรมเทศนาจากพระพุทธเจ้าแล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคล โดยที่ไม่เคยทำสมณะจนได้มานานมาก่อน มีเป็นจำนวนมากมาย

หลักฐานที่มีปรากฏในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ที่เกี่ยวกับขณิกสมาธิในการเจริญวิปัสสนา เช่น “บุคคลเหล่าใด ดำรงอยู่ในสมาธิเพียงแค่ขณิกสมาธิ แล้วเริ่มเจริญวิปัสสนา จนได้บรรลุอรหัตมรรค บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า สุกขวิปัสสก เพราะตั้งแต่เริ่มต้นและในระหว่าง (การปฏิบัติ) มีแต่การเจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ไม่มีการสืบทอดในภายในแห่งวิปัสสนาด้วยองค์ฌานที่เกิดจากสมาธิ”^{๕๖} นอกจากนั้น ท่านแสดงภาวะจิตในขณะเจริญวิปัสสนาว่า เป็นภาวะของจิตที่มีขณิกสมาธิ ไม่มีภาวะของอัปปนา คือ ฌาน เช่น “ในมหาวิปัสสนา ๑๘ ประการ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ธรรมทั้งหลายมีวิตักเป็นต้นบริบูรณ์แล้วเพราะมหาวิปัสสนาเหล่านั้นเป็นกามาวจร อนึ่ง ควรประกอบปฏิบัติท้าวสุทธิ

^{๕๓} ม.ธ.๑/๑๑๗.

^{๕๔} วิสุทธิ.ฎีกา.๒/๑๔๒.

^{๕๕} ปฏิส.ธ.๑/๓๒๔.

^{๕๖} เถร.ธ.๒/๖๐๓.

(ความบริสุทธิ์แห่งการปฏิบัติ) เป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งขณิกสมาธิ เพราะในมหาวิปัสสนาเหล่านั้น ไม่มีอัปนาสมาธิ^{๔๘} และหลักฐานที่แสดงถึงการเจริญวิปัสสนาใช้สมาธิระดับเบื้องต้น เพียงขณิกสมาธิเท่านั้น เช่น “พระอรธกดาจารย์ห้ามอุจารสมาธิ ด้วยการปฏิเสธว่า ไม่ทำสมณะให้เกิดขึ้น แต่ไม่ห้ามขณิกสมาธิ เพราะว่า หากปราศจากขณิกสมาธิเสียแล้ว วิปัสสนาย่อมไม่เกิดขึ้น”^{๔๙} ในบางแห่งแสดงถึงการเจริญสมถกรรมฐานก่อน แต่สมาธิไม่สูงถึงขั้นได้ฌาน แต่เน้นหนักทางด้านวิปัสสนา เช่น “ภิกษุอีกรูปหนึ่งเจริญกรรมฐานทางปัญจารุระ (มีปัญจนำหน้า) เมื่อไม่อาจจะทำฌานสมาบัติให้บังเกิดขึ้นได้ บรรลุโศคาปิตติมรรค เป็นพระอริยบุคคลประเภทสุกขวิปัสสกเท่านั้น เธอได้ชื่อว่า “ธัมมานุสารี” ในขณะที่บรรลุโศคาปิตติมรรคนั้น ได้ชื่อว่า “ทิฎฐิปิตตะ” ในฐานะ ๖ มีโศคาปิตติผลเป็นต้น (โศคาปิตติผลถึงอรหัตตมรรค) ได้ชื่อว่า “ปัญญาวิมุตติ” ในขณะที่บรรลุอรหัตตผล”^{๕๐}

๒. อุจารสมาธิและอัปนาสมาธิสำหรับสมถยานิก

สมาธิถือเป็นองค์ประกอบหนึ่งในมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาสมาธิ ท่านได้แสดงสัมมาสมาธิไว้ในลักษณะของฌาน ๔ ดังนั้น องค์มรรค ๘ ซึ่งเป็นตัวทำงานของวิปัสสนาที่พระพุทธเจ้าทรงสอนให้กระทำให้มากเจริญให้มากนั้น จะต้องเป็นองค์มรรค ๘ ในระดับฌาน ๔ ด้วยเช่นกัน เมื่อเป็นเช่นนั้น บทบาทของสมาธิในวิปัสสนาจะต้องเกี่ยวข้องกับสมถกรรมฐาน คือ เจริญสมณะให้ได้ฌาน ๔ ก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนา แต่หากมองว่า สัมมาสมาธิที่ตรัสไว้ในระดับฌาน ๔ นั้นเป็นโลกุตตระ ก็จะได้คำตอบว่า โลกุตตระ คือ มรรค ผล นิพพานนั้นไม่ใช่ตัววิปัสสนา แต่เป็นเป้าหมายของวิปัสสนา แม้จะมองว่าสัมมาสมาธิที่ตรัสไว้นั้น มุ่งหมายถึง ฌาน ๔ ที่เป็นโลกุตตระก็ตาม วิปัสสนาที่ให้เข้าถึงโลกุตตระก็มีความเกี่ยวข้องกับสมถกรรมฐานอยู่นั่นเอง เพราะบุคคลที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ (วิปัสสนายานิก) ไม่ได้บำเพ็ญสมณะมาก่อน เมื่อเจริญวิปัสสนาจนได้บรรลุมรรค มรรคและผลที่เกิดขึ้นนั้นจะอยู่ในระดับปฐมฌานเท่านั้น^{๕๑} ไม่ถึงฌาน ๔ แต่ดำเนินบุคคลที่เจริญสมณะมาก่อน (สมถยานิก) แล้วมาเจริญวิปัสสนาโดยใช้ฌาน ๔ หรือรูปฌานเป็นบาทฐานของวิปัสสนา เมื่อได้บรรลุถึงมรรค มรรคและผลที่เกิดขึ้นจะอยู่ในระดับโลกุตตระจนถึงฌาน ๔ ดังนั้น สัมมาสมาธิในพระพุทธศาสนาจึงเป็นทั้งโลกิยะและโลกุตตระ หมายถึง อัปนาสมาธิในระดับฌาน ๔ ที่เป็นโลกิยะฌานและโลกุตตระฌาน ดังที่พระอรธกดาจารย์กล่าวว่า “ยา อิมสุ จตุสุ ฌานesu เอกกคตา, อย์ ปุพฺพภาเค โลกิโย, อปรภาเค โสกุตฺตโร สมนุสสมาธิ นาม วุจฺจติ”^{๕๒} แปลว่า

^{๔๘} ปฏิส.อ. ๒/๕๐.

^{๔๙} มูลปญญาตถกฏีกา ๑/๒๕๖.

^{๕๐} อจ.อ. ๒/๕๖.

^{๕๑} ปฏิส.อ. ๑/๒๐๕; ศงฺกณ.อ. ๒๔/๕.

^{๕๒} ปฏิส.อ. ๑/๒๐๐; วิภงฺก.อ. ๑/๒๕; ที.อ. ๒/๔๒๐; ตี.อ. ๓/๑๕๐.

เอกกคตาในฉาน ๔ เหล่านี้ ในส่วนเบื้องต้นเป็นโลกิยะ ในส่วนเบื้องปลายเป็นโลกุตตระ นี้เรียกชื่อ ว่า สัมมาสมาธิ”

บุคคลผู้ที่เป็นสมณยานิก คือ ผู้เริ่มต้นเจริญสมณะก่อน แล้วเจริญวิปัสสนาทีหลัง โดยจะต้องทำสมณะให้ได้สมาธิถึงระดับขั้นอุปปจารสมาธิ หรือ อัปปนาสมาธิ แต่การทำสมณะในที่นี้ มิใช่ มุ่งหวังผลเพื่อทำอภิญญา หรือเพื่อไปเกิดเป็นรูปพรหม อรูปพรหมแต่อย่างใด แต่มีจุดมุ่งหมายเพื่อ บรรลุธรรมผล นิพพาน โดยใช้ฉานเป็นบาทฐานของวิปัสสนา และการจะทำฉานให้เกิดขึ้นได้ ผู้ปฏิบัติจะต้องพิจารณาเห็นโทษของกามคุณอารมณ์ต่าง ๆ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสที่น่าใคร่น่าปรารถนา โดยทำตนให้เป็นเหมือนไม้แห้งที่ปราศจากยางเหนียวและตั้งอยู่บนบก หมายถึง ความว่า ทางด้านกายภาพ ผู้ปฏิบัติจะต้องปลีกคนออกไปอยู่ในสถานที่อันสงบ เหมาะแก่การปฏิบัติ ดังที่ ตรีสว่า “อญฺฉคโค วา รุกขมฺมูลโค วา สุญฺญาคารคโค วา แปลว่า (ผู้ปฏิบัติ) ไปสู่ป่า หรือ โคนไม้ หรือ เรือนว่าง”^{๕๓} เมื่อชักกายของตนออกจากกามที่เปรียบเหมือนน้ำแล้ว ทางด้านจิตใจ ก็ควรชักใจ ให้ห่างจากความกำหนัดยินดีในกามคุณ ด้วยการละนิรวณ ๕ ซึ่งเป็นเครื่องเศร้าหมองใจ เพราะเมื่อสามารถระงับนิรวณต่าง ๆ เสียได้ อัปปนาสมาธิก็จะบังเกิดขึ้น และการเจริญวิปัสสนาในขั้นต่อไปก็จะดำเนินไปได้โดยสะดวกดังที่ตรีสว่า “วิวิจฺเจว กามเมหิ วิวิจฺจ อกุสเสหิ ธมฺเมหิ แปลว่า สงัดจาก กามทั้งหลาย และสงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย”^{๕๔}

การเจริญวิปัสสนาในขณะที่กำลังเข้าฉานอยู่ย่อมไม่สามารถทำได้ เพราะจิตจะตั้งมั่นอยู่ใน อารมณ์ของสมณะอย่างแนบแน่น และสมณะมีอารมณ์ที่เป็นบัญญัติ ส่วนวิปัสสนามีอารมณ์คือรูป นามที่เป็นปรมาัตถ์ ดังนั้น จิตจะมีอารมณ์สองอย่างในขณะเดียวกันไม่ได้ และเพื่อเป็นการเตรียม ความพร้อมของจิตสำหรับเจริญวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติจะต้องเข้าฉานเสียก่อน เพื่อใช้ฉานเป็นบาทของ วิปัสสนา ฉานที่เป็นบาท คือ เป็นที่รองรับ หรือ เป็นปัทมฐานของการเจริญวิปัสสนานี้ท่านเรียกว่า “วิปัสสนาปาทกฉาน”^{๕๕} ในพระไตรปิฎกท่านแสดงฉานที่เป็นบาทของวิปัสสนาไว้ ๒ ประการ คือ

ก. จตุตถฉาน คือ รูปฉานที่ ๔ ซึ่งหลักฐานที่พบในบาลีบ่อที่สุคคือ “ภิกขุณั้นเมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธีผ่องแผ้ว...อย่างนี้ ย่อมโน้มโน้มจิตไปเพื่ออาสวักขณญาณ”^{๕๖} และพระอรรรถดาจารย์ ได้อธิบายลักษณะจิตที่เป็นสมาธินี้ว่า ได้แก่ จตุตถฉานที่เป็นบาทของวิปัสสนา^{๕๗}

ข. ฉานสมาบัติ ๘ ที่เป็นบาทของวิปัสสนา มีหลักฐานปรากฏในที่ทั่วไป เช่น “ภิกขุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยปฐมฉานบ้าง ทุติฉานบ้าง คติย

^{๕๓} วินย.๑/๑๓๘/๑๓๒; ที.มหา.๑๐/๒๗๔/๓๒๕; ม.ญ.๑๒/๑๓๓/๑๐๓; ม.ม.๑๓/๑๔๖/๑๔๑; ม.ญ.๑๔/๘๖/๘๖ ๑๓๑

^{๕๔} วินย.๑/๓/๖; ที.มหา.๑๐/๑๗๖/๒๑๕; ที.ปา.๑๑/๕๐/๘๕; ม.ญ.๑๒/๔๗/๓๘ ๑๓๑

^{๕๕} ที.ย.๓/๑๖๘; ม.ย.๒/๗๑; ที.ย.๑/๒๖.

^{๕๖} วินย.มหา.๑/๓/๘; ที.ที.๖/๑๓๘,๓๓๖/๑๑๐,๒๗๐; ม.ญ.๑๒/๔๗๗/๕๐๖; ม.ม.๑๓/๑๗/๑๖ ๑๓๑

^{๕๗} ไส เอว สมานีเต จิตฺตคิ อธิ วิปสฺสนาปาทกํ จตุตฺถฉานจิตฺตํ เวทิตฺตํ (วินย.๑/๑๘๘; ม.ย.๑/๓๑๑; อ.ย.๒/๑๖๕; ปญจ.ย.๑๘๕)

ฉานบ้าง จตุตถฉานบ้าง เพราะอาศัยอากาศอันเจษฏาคนฉานบ้าง ฯลฯ เพราะอาศัยแนวสัตตัญญา-
นาสัตตัญญาคนฉานบ้าง”^{๕๗} ส่วนในอรรถกถาท่านแสดงสมาบัติ ๘ ที่เป็นบาทของวิปัสสนาเรียกว่า
“อธิจิต”^{๕๘} แต่ในวิสุทธิมคค์มหาฎีกาท่านแสดงฉานที่เป็นบาท ได้แก่ สมาบัติ ๘ (เว้นแนวสัตตัญญา-
นาสัตตัญญาคนฉะ) ดังที่แสดงว่า “บุคคลที่เป็นสมถยานิก ออกจากฉานใดฉานหนึ่งในบรรดารูปฉาน
และอรุฉานทั้งหลาย เว้นแนวสัตตัญญาสัตตัญญาคนฉะแล้ว พึงกำหนดพิจารณาองค์ฉานทั้งหลายมี
วิตกเป็นต้น และธรรมทั้งหลายที่ประกอบรวมกับองค์ฉานนั้น โดยลักษณะและรสเป็นอาทิ”^{๕๙}

บุคคลที่ได้ฉานก่อนจะทำวิปัสสนา ต้องเข้าฉานที่เป็นบาทแล้วออกจากฉานเพื่อเจริญ
วิปัสสนา และเมื่อถอยออกจากฉานแล้ว ภาวะจิตจะมีความสงบ เป็นจิตอ่อน ควรแก่การใช้งาน เป็น
ผลมาจากสมาธิที่สืบเนื่องมาจากฉานสมาบัติ เปรียบเหมือนกับเหล็กที่ผ่านไฟแล้วพร้อมสำหรับ
การตีให้เป็นอาวุธที่คมกล้า จิตที่ผ่านการเข้าฉานมาแล้วจะมีพลังพร้อมใช้งานด้านวิปัสสนา ให้
ปัญญาทำหน้าที่พิจารณาและฟาดฟันกิเลสได้อย่างเต็มที่ บางแห่งทรงแสดงฉานและปัญญาสนับสนุน
ซึ่งกันและกัน เช่น “ฉานย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไร้ปัญญา ปัญญาย่อมไม่มีแก่ผู้ที่ไม่มีฉาน ฉาน
และปัญญามีอยู่ในผู้ใด ผู้นั้นแลอยู่ใกล้พระนิพพาน”^{๖๐} การเจริญวิปัสสนาหลังออกจากฉานให้
พิจารณาธรรมต่าง ๆ ที่มีอยู่ในขณะแห่งฉานให้เห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค
เป็นดังหัวฝี เป็นดังลูกศร ไม่มีสุข เป็นอาพาธ เป็นของผู้อื่น เป็นของชำรุด ว่างเปล่า เป็นอนัตตา”^{๖๑}
หรือ พิจารณาสังขารทั้งหลายให้เห็นเป็นสภาพเช่นนั้นก็ได้

๔.๔ เปรียบเทียบสมาธิที่ใช้ในการเจริญวิปัสสนา

ก. ขณิกสมาธิ

สมาธิที่สำคัญต่อการเจริญวิปัสสนาในสำนักวิปัสสนาสาขารูปนาม คือ ขณิกสมาธิ ส่วน
หลักของการเจริญวิปัสสนาในสำนักวิปัสสนาสาขารูปนาม ยึดหลักการปฏิบัติตามวิธีสติปัฏฐาน ๔
แต่ไม่ได้ยึดถือปฏิบัติในทุกหมวด เพียงแค่เลือกปฏิบัติในส่วนที่เห็นว่าเป็นวิปัสสนาอย่างเดียว เช่น
หมวดอานาปานสติ หมวดปฏิรูปมณสิการ และหมวดนวสิวติกา”^{๖๒} เห็นว่าเป็นการปฏิบัติแบบสมถะ
ก็ไม่ได้ยึดถือปฏิบัติ ส่วนหมวดที่ยึดเป็นหลักปฏิบัติในการเจริญวิปัสสนามี ๒ หมวด คือ หมวด
อิริยาบถ และหมวดสัมปชัญญะ ซึ่งเป็นหมวดที่ยึดถือปฏิบัติมากที่สุด เนื่องจากเห็นว่าเป็นหมวด

^{๕๗} อจ. นวก. ๒๓๓/๒๔๐/๔๓๘; ไซย ฌ พล, พระพุทธเจ้าสอนกรรมฐาน (กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยธรรมสากล), หน้า ๑๘๕.

^{๕๘} วิปัสสนาปากถ อภฺรสมาปคุตติจิตฺติ ปน อธิจิตฺตุนฺนิตฺติ วุจฺจติ (วินย. ๐. ๑/๒๕๐; ที. ๐. ๓/๑๕๘; นิทเทส. ๐. ๑๑๘)

^{๕๙} วิสุทธิ. ฎีกา. ๓/๓๕๘.

^{๖๐} พุ. พุ. ๒๕/๓๕/๖๕ (จะอธิบายในลักษณะของการเพ่งอารมณ์ คือ อารัมมณูปนิชฌาน และลักขณูปนิชฌานก็ได้)

^{๖๑} อจ. นวก. ๒๓๓/๒๔๐/๔๓๘.

^{๖๒} อานาปานสติ มีสติรู้ลมหายใจเข้าออก, ปฏิรูปมณสิการ พิจารณาว่างกาย ๓๒ ส่วนว่าไม่สวยงาม, นวสิวติกา พิจารณาซากศพใน ๘ ระยะ

สำคัญที่มีการเคลื่อนไหวอิริยาบถใหญ่และอิริยาบถย่อย เมื่อผู้ปฏิบัติเจริญสติใน ๒ หมวดนี้ได้ค การปฏิบัติในหมวดอื่น ๆ ก็จะเป็นไปได้ดีโดยปริยาย และเมื่อเจริญวิปัสสนาโดยใช้สติปฏิฐาน หมวดอิริยาบถและหมวดสัมปชัญญะ ความตั้งมั่นของจิตไม่สูงถึงขั้นอุปปจารสมาธิ^{๖๔} จะมีเพียงแค่ ขณิกสมาธิเท่านั้น ฉะนั้น การเจริญวิปัสสนาตามรูปแบบของสำนักวิปัสสนาสายรูปนาม จึงไม่เห็น ความสำคัญของสมาธิที่สูงยิ่งกว่านี้ ทั้งยังห้ามมิให้ปฏิบัติเพื่อต้องการให้จิตสงบ ห้ามนั่งสมาธิ ห้ามไม่ให้มีความพอใจในอิริยาบถที่สบาย โดยยึดหลักการปฏิบัติในสติปฏิฐานที่ว่า “อนิสฺสึโถ จ วิหริติ แปลว่า เป็นผู้อันคิดหาและทวิญฺฐิ (ความยินดีพอใจและความยึดถือว่าเป็นตัวตน) ไม่เข้าไปอาศัย”^{๖๕} การเจริญวิปัสสนาที่อาศัยเพียงขณิกสมาธิที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย แม้จะไม่เน้นสมาธิที่สูง ยิ่งกว่านี้ แต่ขณิกสมาธิที่ต่อเนื่อง สามารถที่จะสนับสนุนวิปัสสนาปัญญาให้เจริญขึ้น และโอกาส แห่งการบรรลุธรรมก็ย่อมมีขึ้นได้ ด้วยเหตุนี้ สำนักวิปัสสนาสายรูปนาม จึงเป็นการปฏิบัติวิปัสสนา ที่ใช้ปัญญาล้วน ๆ สมาธิมีความจำเป็นเพียงแค่ขณิกสมาธิเท่านั้น จึงเป็นสำนักวิปัสสนาที่มีรูปแบบ การปฏิบัติที่เรียกว่า “สุทธวิปัสสนาญาณิก” คือ มีวิปัสสนาล้วน ๆ เป็นยาน หรือ มีวิปัสสนาเป็น เครื่องดำเนินไปสู่พระนิพพาน

สาเหตุที่สำนักวิปัสสนาสายรูปนาม ให้ความสำคัญแก่ขณิกสมาธิในการเจริญวิปัสสนา ก็ เพราะว่ ในขณะที่กำลังเจริญวิปัสสนาอยู่นั้น สติจะต้องระลึกรู้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบันทั้งหลายที่ เกิดขึ้นและเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา สติที่เกิดขึ้นขณะหนึ่ง ๆ เป็นภาวะที่จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ ขณะหนึ่ง ๆ ดังนั้น จึงชื่อว่า เป็นขณิกสมาธิทุก ๆ ขณะ และการมีสติอย่างต่อเนื่องจะทำให้ขณิก-สมาธิมีกำลังมากขึ้น สามารถที่จะสนับสนุนปัญญาให้ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ตามความเป็นจริง ได้อย่างเต็มที่ และบุคคลที่เริ่มต้นเจริญวิปัสสนาเพียงอย่างเดียว โดยใช้สมาธิน้อยที่สุดเพียง แค่ขณิกสมาธิ อาศัยขณิกสมาธิที่เป็นไปอย่างต่อเนื่อง นิเวศน์ก็จะระงับ แต่การที่จะบรรลุธรรมถึง มรรคผลได้นั้น ภาวะจิตจะต้องสูงกว่าขณิกสมาธิ หมายความว่า ขณิกสมาธิจำเป็นต่อการเจริญ วิปัสสนา แต่ขณิกสมาธิไม่อาจส่งถึงการบรรลุธรรม เพราะจิตไม่นิ่งพอ สติจะตื่นและเคลื่อนที่ ในการรับรู้อารมณ์อยู่ตลอด แต่เมื่อสติต่อเนื่องขึ้น ขณิกสมาธิมีความถี่และรู้ละเอียดมากขึ้น วิปัสสนาญาณก็จะแก่กล้าสูงขึ้น ภาวะจิตจะสูงขึ้นอยู่ในระดับอุปปจารสมาธิ เมื่อนั้น โอกาสแห่งการ บรรลุธรรมจึงมีได้ ดังนั้น ผู้ที่เป็นวิปัสสนาญาณิก ต้องอาศัยอุปปจารสมาธิ เจริญวิปัสสนาไปถึงที่สุด จนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ก็เป็นผู้ได้ปฐมฌาน^{๖๕}

^{๖๔} อิริยาบถสัมปชัญญะนิเวรณโพหุณฺมุคฺสุ หิ อภินิวาโส น ชายติ, เทเสสุ ชายติ แปลว่า ก็ความตั้งมั่นย่อมไม่เกิดขึ้นในหมวดอิริยาบถ หมวด สัมปชัญญะ หมวดนิเวรณและหมวดโพหุณฺ (แต่) ในหมวดที่เหลือ ความตั้งมั่นย่อมเกิดขึ้นได้ (ที.ธ.๒/๔/๒๑)

^{๖๕} ที.ม.๑๐/๒๑๔/๑๒๖.

^{๖๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑ (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แอนด์ โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๔๐.

แต่ประเด็นที่มักเป็นข้อถกเถียง คือ อุปจารสมาธิมักมองว่า เป็นสมาธิฝ่ายสมณะมีบัญญัติ-
 อารมณ์ที่เป็นปฏิภาคนิมิต^{๖๖} ทั้งยังเป็นภาวะของจิตที่ตั้งมั่นแนบแน่นใกล้จะได้ฌาน ซึ่งแตกต่างจาก
 วิปัสสนาซึ่งมีอารมณ์เป็นปรมัตต์ ในข้อนี้มองเห็นได้ง่าย ๆ คือ อุปจารสมาธินี้จัดอยู่ในประเภท
 กามาวจรจิตเช่นเดียวกับกัมมิกสมาธิ แต่มีความตั้งมั่นในอารมณ์กว่า และอุปจารสมาธินี้ย่อมมีทั้ง
 ในส่วนของการเจริญสมณะและวิปัสสนา อุปจารสมาธิในส่วนของสมณะนั้น มีปฏิภาคนิมิตเป็น
 อารมณ์ บุคคลผู้ปฏิบัติสมณะจนได้ปฏิภาคนิมิตนี้ จะต้องรักษาประคองนิมิตให้ดี เหมือนกับพระ
 เทวที่ทรงครุฑ รักษาโอรสที่อยู่ในท้องผู้ซึ่งจะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิในอนาคต^{๖๗} เมื่อได้ปฏิภา-
 นิมิตแล้ว ไม่ได้หมายความว่า ผู้นั้นจะได้บรรลุถึงอัปนาคือฌานในทันที เพราะจะต้องรักษาและ
 กำหนดจดจำปฏิภาคนิมิตนั้นให้ดี ดังนั้น อุปจารสมาธิที่มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์นี้ จึงสามารถเกิด
 ได้เป็นระยะเวลาานาน ๆ และเมื่อกล่าวถึงอารมณ์สมถกรรมฐานอื่น ๆ เช่น การเจริญพุทธานุสสติ
 คือ การระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ซึ่งพระพุทธคุณที่ผู้ปฏิบัติย่อมระลึกเอาเป็นอารมณ์ของจิตนี้
 เป็นปรมัตต์ เป็นสภาพที่มีอยู่จริง สามารถทำจิตของผู้เจริญพุทธานุสสติให้เป็นสมาธิถึงขั้นอุปจาร-
 สมาธิทีเดียว^{๖๘} แต่ไม่สามารถถึงอัปนาสมาธิ เพราะพุทธคุณมีมาก จิตจะเคลื่อนที่ระลึกถึงพุทธคุณ
 ตลอด แต่ก็มีความตั้งมั่นในระดับอุปจาระ และอุปจารสมาธิที่เกิดจากอำนาจการระลึกถึงพุทธคุณนี้
 จะสร้างความเอิบอิ่มใจ ขจัดความกลัวภัยอันตรายออกไปจากดวงจิตของผู้นั้นได้นานพอสมควร^{๖๙}
 ด้วยเหตุนี้ อุปจารสมาธิย่อมมีได้ แม้ในอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐาน เช่น ในสติปัฏฐาน ๔^{๗๐} ท่าน
 แสดงกรรมฐานที่ให้ถึงอัปนาสมาธิและอุปจารสมาธิไว้ดังนี้ คือ อานาปานสติ ปฏิภูมณสิกขา
 และ นวสีวธิกา ๙ รวม ๑๑ นี้ สามารถให้ได้ถึงอัปนาสมาธิ ส่วนกรรมฐานในสติปัฏฐานที่เหลือให้
 ได้ถึงอุปจารสมาธิ กระนั้นก็ตาม กรรมฐานในหมวดของอิริยาบถ สัมปชัญญะ นิ वर्ณและโพชฌงค์
 รวม ๔ นี้ ความตั้งมั่นถึงระดับอุปจารสมาธิไม่เกิดขึ้น มีเพียงกัมมิกสมาธิเท่านั้น

อนึ่ง ในการเจริญสมณะมักกล่าวถึงจริต ๖ ส่วนในการเจริญวิปัสสนาก็มักจะกล่าวถึงจริต ๒
 คือ คณหาจริตและทัญญูจริต^{๗๑} ความจริงแล้ว พระอรอดกถาจารย์ให้เหตุผลถึงการที่พระพุทธเจ้าทรง
 แสดงสติปัฏฐานไว้ ๔ ประการ ก็เพื่อบุคคล ๔ ประเภท โดยแบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือ ๑. คณหาจริต
 กับทัญญูจริต ๒. สมณยานิกกับวิปัสสนายานิก หากจะกล่าวถึงบุคคลที่มีจริต ๒ กับการเจริญวิปัสสนา

^{๖๖} นิมิตเทียบเคียง หรือ เป็นภาพของสิ่งที่แห่งเป็นอารมณ์ จนภาพนั้นปรากฏในใจ เป็นนิมิตคิดคาเสมือนของจริงที่เห็นด้วยตา เนื่องจากเป็น
 ภาพที่เกิดจากสัญญาวิสุทธิ จึงมีลักษณะที่ประณีตปราศจากมลทิน สามารถย่อให้เล็กหรือขยายให้ใหญ่ได้ตามความปรารถนา

^{๖๗} วิสุทธิ.๑/๑๖๐.

^{๖๘} ผู้เจริญพุทธานุสสติจนได้อุปจารสมาธิ มีปิติเกิดขึ้น แล้วพิจารณาความเกิดขึ้น-ดับไปของปิติ ย่อมบรรลุเป็นพระอรหันต์ได้ (ที.๑.๓/๒๓๕)

^{๖๙} ที.๑.๕/๘๖๕/๓๑๑๑.

^{๗๐} ที.๑.๒/๔๑๑.

^{๗๑} ที.๑.๒/๓๖๕; น.๑.๑/๒๕๔; ปฏิ.๑.๒/๓๖๕; วิภังค.๑.๒๓๑๑.

คามวิริยปฏิบัติปฏิฐาน บุคคลที่เป็นคัมภีร์จิตจะต้องเจริญสมณะจนได้ฌานก่อน แล้วจึงเจริญวิปัสสนา ส่วนบุคคลที่เป็นทัญญูจิต เจริญวิปัสสนาโดยอาศัยอุปจารสมาธิจึงจะสามารถบรรลุได้ ดังแสดงว่า

“คณฺหาจริเตน วา อปฺปนาถานพฺเพน ทิณฺเณส วิกุชฺฌมฺภตฺวา อธิคตฺ อรหตฺตผลํ รากวิราคา เจโตวิมุตฺติ, ทัญญูจิริเตน อุปจารชฺฌานมคฺตํ นิพฺพตฺเตตฺวา วิปสฺสุติตฺวา อธิคตฺ อรหตฺตผลํ อวิชฺชา- วิราคา ปญฺญาวิมุตฺติ. แปลว่า อีกประการหนึ่ง บุคคลที่เป็นคัมภีร์จิต ช่มกิเลสด้วยกำลังอัปนา- ฌาน แล้วบรรลุอรหัตตผล จึงชื่อว่า เจโตวิมุติ เพราะตำรอกระกะ, บุคคลผู้เป็นทัญญูจิต ทำสมาธิ เพียงอุปจารฌาน (อุปจารสมาธิ) ให้เกิด แล้วเจริญวิปัสสนา จนบรรลุอรหัตตผล ได้ชื่อว่า ปัญญา- วิมุติ เพราะตำรอกอวิชา”^{๑๒}

อีกอย่างหนึ่ง ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์^{๑๓} พระอรรถกถาจารย์แสดงธรรม ๘ ประการตั้งแต่ เนกขัมมะ จนถึงปราโมทย์ ใช้เป็นหลักสำหรับแสดงการเกิดขึ้นแห่งสมาธิระดับอุปจารสมาธิ ของ บุคคลผู้เป็นสุกขวิปัสสกา (เจริญวิปัสสนาล้วน) ดังนั้น แม้ขณิกสมาธิจะมีความจำเป็นสำหรับผู้เจริญ- วิปัสสนาล้วน แต่ขณิกสมาธิจะต้องเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องและมีกำลังมากขึ้นหรือถึงขั้นระดับอุปจาร- สมาธิ จึงจะสามารถทำให้ผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วนบรรลุธรรมได้ ดังตัวอย่างบุคคลเป็นจำนวนมาก ที่ บรรลุธรรม เพราะฟังพระเทศนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยอาศัยขณิกสมาธิที่มีกำลังเทียบเท่า อุปจารสมาธิ หรือ เป็นอุปจารสมาธิ เช่น การบรรลุธรรมของชศกุลบุตร ขณะที่พระผู้มีพระภาคทรง แสดงอนุปฺพพิททา^{๑๔} จบลง พระองค์ทรงทราบว่ ชศกุลบุตรมีจิตสงบ มีจิตอ่อน มีจิตปลอดจาก นิรวณฺฑ์ มีจิตเบิกบาน มีจิตผ่องใสแล้ว จากนั้นจึงทรงแสดงอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เมื่อจบพระธรรมเทศนา ชศกุลบุตรได้ดวงตาเห็นธรรมว่า “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา”^{๑๕} เพราะฉะนั้น แม้ในขณะที่ฟังพระธรรมเทศนา อย่างตั้งใจ ฟังด้วยจิตใจที่สงบ พร้อมทั้งส่งจิตไปตามกระแสของธรรมเทศนา นิรวณฺฑ์ก็สงบระงับ โอกาสแห่งการบรรลุธรรมย่อมเกิดขึ้น โดยจิตจะต้องเป็นอุปจารสมาธิก่อน จากนั้น อัปนาสมาธิ คือ มรรคและผลจึงเกิดขึ้น

ข. อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ

ประเด็นของสมาธิระดับอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิทั้งสองนี้ ถูกมองว่าเป็นสมาธิใน ระดับขั้นของสมณะ คือ เป็นเพียงอุบายวิธีทำให้สงบ อุปจารสมาธินั้น เป็นสมาธิจวนจะแน่นแน เป็นสมาธิที่ยังไม่คั้งถึงที่สุด เป็นขั้นทำให้กิเลสมีนิรวณฺฑ์เป็นคั่นให้ระงับลง ก่อนจะเข้าสู่อัปนา คือ

^{๑๒} นิท.อ.๖๘; สุตต.อ.๒/๓๓๘.

^{๑๓} ธรรม ๘ ประการ คือ เนกขัมมะ ความคิดสัดออกจากกาม, อหยาบาท คิดเมตตา, อาโลกสัญญา ทำใจนึกถึงแสงสว่าง, อวิหะปะ ความ ไม่หึงห่า, ธัมมวักดาน การกำหนดข้อธรรม, ญาณ ปัญญาความรู้, ปราโมทย์ ความแจ่มชื่นใจ (ปฏิท.อ.๑/๓๒๔)

^{๑๔} เทศนาที่แสดงไปโดยลำดับจากง่ายไปหายาก มี ๕ คือ ทาน ศีล สวรรค์ โทษของกาม อานิสงส์การออกบวช

^{๑๕} วินย.มหา.๔/๒๖/๓๐.

ฉาน เป็นช่วงที่จิตมีอารมณ์ที่เป็นปฏิภาคนิมิต เนื่องจากเป็นสมาธิจวนจะแน่วแน่โดยสมบูรณ์ ใกล้จะถึงฉาน จึงมีองค์ร่วมที่รวมตัวกันเป็นองค์ประกอบของตัวฉาน ที่เรียกว่า “องค์ฉาน”^{๑๖} เริ่มเกิดคล้ายกับอัปนาสมาธิ แต่กำลังองค์ฉานของอุปปจารสมาธิมีกำลังน้อยกว่าอัปนาสมาธิ อุปปจารสมาธิยังเป็นจิตชั้นกามาวจร จึงเป็นจิตที่ไม่มีกำลังพอ ได้ปฏิภาคนิมิตครั้งหนึ่งก็ต้องตกง่วงซึ้นๆ ลงๆ เหมือนเด็กดั่งไข่ ที่เขาขยักขยี้ก้อยล้ม เมื่อเป็นเช่นนั้น ผู้ปฏิบัติที่ได้อุปปจารสมาธิแล้ว จะต้องรักษานิมิตที่ได้นั้นให้ดี ส่วนอัปนาสมาธิ คือ สมาธิที่แน่วแน่ในฉาน สามารถระงับนิรวณได้เป็นเวลานาน และองค์ฉานทั้งหลายก็มีกำลังดี จิตตกง่วงแล้วคราวเดียว ก็สามารถเข้าสู่อัปนาสมาธิ มีปฏิภาคนิมิตที่เป็นอารมณ์ของฉานนั้นอย่างแนบแน่น ตั้งอยู่ได้ทั้งคืนทั้งวัน เหมือนผู้ใหญ่ที่แข็งแรง ลุกจากที่นั่งแล้วก็ฮินเดินและทำงานได้ทั้งวัน^{๑๗}

ด้วยเหตุนี้ อุปปจารสมาธิและอัปนาสมาธิจึงเป็นการปฏิบัติในชั้นของสมถะ เนื่องจากสมาธิทั้งสองนี้มีอารมณ์ที่เป็นปฏิภาคนิมิต ซึ่งแตกต่างจากอารมณ์ของวิปัสสนา คือ สังขารทั้งหลาย (เบญจขันธ์ หรือ รูปนาม) ที่เป็นปัจจุบัน และวิปัสสนาเป็นชื่อของปัญญาที่พิจารณาเห็นสังขารทั้งหลาย โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน อนึ่ง ในสมาธิทั้งสองอย่างนี้ อัปนาสมาธิเป็นสมาธิที่ดั่งมั่นแนบแน่น ในอารมณ์คือปฏิภาคนิมิตเพียงอย่างเดียว จึงไม่สามารถใช้สำหรับเจริญวิปัสสนาได้ เพราะภาวะจิตในขณะที่เข้าฉานจะรับทั้งอารมณ์ของสมถะและวิปัสสนา ซึ่งมีความแตกต่างกันสองอย่างพร้อมกันไม่ได้ จะต้องถอยออกจากฉานเสียก่อนจึงจะทำได้ ส่วนอุปปจารสมาธิ นั้น แม้จะมีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ แต่ก็ไม่น่าแนบแน่นเหมือนกับอัปนาสมาธิ สามารถใช้ปัญญาพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ได้ ดังนั้น สำหรับบุคคลที่ได้ฉาน หลังจากออกจากฉานแล้ว ภาวะจิตจะถอยมาอยู่ในระดับอุปปจารสมาธิ และสามารถใช้เจริญวิปัสสนากรรมฐานได้^{๑๘} อนึ่ง ถึงแม้ว่าอัปนาสมาธิ จะไม่สามารถใช้ในการเจริญวิปัสสนาได้ก็ตาม แต่ก่อนจะเจริญวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติจะต้องเข้าฉานเสียก่อน เพื่อเตรียมจิตให้พร้อม ดังนั้น อุปปจารสมาธิและอัปนาสมาธิทั้งสองนี้ จึงเป็นการเตรียมความพร้อมในขั้นสมถะ ที่สามารถใช้เป็นบาทของการเจริญวิปัสสนาได้ ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “อันที่จริง บุคคลผู้เป็นสมถยานิกนั้น เบื้องแรก ย่อมทำอุปปจารสมาธิหรืออัปนาสมาธิให้บังเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ‘สมถะ’ เมื่อเขาพิจารณาฉานนั้น และธรรมที่ประกอบกับฉานนั้น โดยลักษณะทั้ง ๓ มีความไม่เที่ยงเป็นต้นนี้เรียกว่า ‘วิปัสสนา’ ด้วยเหตุนี้ ชื่อว่าเจริญสมถะก่อนเจริญวิปัสสนาทีหลัง”^{๑๙}

^{๑๖} มี ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกกตคา.

^{๑๗} องค์ฉาน ๕ ที่อยู่ในอุปปจารสมาธิ จะมีกำลังแรงกว่าจิตโดยปกติธรรมดา แต่มีกำลังอ่อนกว่าอัปนาสมาธิ (วิสุทธิ.๑/๑๖๐,๑๘๘)

^{๑๘} โส คสุตา ปิติอา อุนตรา โอสกุทฺติ น เทนโค อุปปจารกมฺมฐาณโก หุควา วิปสฺสนํ วาญเตควา อรหคฺคํ ปาปุณาติ แปลว่า บุคคลนั้น ไม่ใช่ปีตินั้น เต็มถอยลงในระหว่าง ดำรงในอุปปจารสมาธิเจริญวิปัสสนา ย่อมได้รับบรรลุพระอรหัตต (ที.๑.๓/๒๓๓๑; ธ.๑.๑๓/๘; มจฺก.๒/๔๓)

^{๑๙} โส หิ ปจฺมํ อุปปจารสมาธิ วา อัปนาสมาธิ วา อุปปนาทคิ อหํ สมโต, โส คญจ คํสมปฺตฺเตจ ชมเม อนิจจาทีหิ วิปสฺสคิ อหํ วิปสฺสนา, อิติ ปจฺมํ สมโต ปุจฺจา วิปสฺสนา (ม.๑.๑/๑๑๘; อังคุตฺตวิฎฺฐา ๒/๔๒๘)

ก. บุคคลผู้เจริญวิปัสสนา

ส่วนบทบาทของสมาธิสำหรับบุคคลผู้เจริญวิปัสสนา ตามนัยในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ท่านได้แสดงการเจริญวิปัสสนาของบุคคลไว้ ๒ รูปแบบ คือ บุคคลที่เป็นสมถยานิกและวิปัสสนายานิก ดังนั้น สมาธิจึงมีความจำเป็นต่อบุคคลผู้เจริญวิปัสสนา ๒ รูปแบบ คือ ขณิกสมาธิมีความจำเป็นต่อบุคคลผู้ปฏิบัติแบบวิปัสสนายานิก ส่วนอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธินั้น มีความจำเป็นต่อบุคคลผู้ปฏิบัติแบบสมถยานิก หากกล่าวในด้านของสมถะและวิปัสสนา การปฏิบัติแบบวิปัสสนายานิกมีความจำเป็นในการใช้สมถะในความหมายอย่างกว้าง ใช้สมถะเพียงแต่ขั้นต้น คือ ขณิกสมาธิ ส่วนการปฏิบัติแบบสมถยานิกจำเป็นที่จะต้องใช้สมถะอย่างเต็มที่ แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ไม่ว่าบุคคลนั้นจะเป็นสมถยานิกและวิปัสสนายานิก เมื่อถึงขณะที่อริยมรรคเกิดขึ้น ทั้งสมถะและวิปัสสนาจะต้องเกิดขึ้นควบคู่กันเสมอ ดังแสดงว่า “โลกุตตรมกฺกขณเ สมถวิปัสสนา ยฺจนทฺธาว โหนฺติ”^{๑๐} แปลว่า ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรค สมถะและวิปัสสนาย่อมเคียงคู่กันเสมอ” เพราะสมถะและวิปัสสนาก็คือองค์ของมรรคนั้นเอง วิปัสสนาได้แก่สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ ส่วนสมถะได้แก่องค์มรรคที่เหลือ คือ สัมมาวาจา สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ในการปฏิบัติทั้ง ๒ รูปแบบนี้ จะขาดเสียซึ่งสมาธิไม่ได้ ดังนั้น หากบุคคลที่เป็นวิปัสสนายานิกไม่อาศัยขณิกสมาธิ วิปัสสนาก็ไม่สำเร็จ หากบุคคลที่เป็นสมถยานิกปราศจากอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ ก็ไม่สามารถทำสมถะให้ได้ถึงขั้นฌาน และไม่สามารถที่จะเจริญวิปัสสนาคต่อไปได้ อีกประการหนึ่ง การเจริญวิปัสสนาที่จะให้ได้บรรลุพระนิพพาน ขึ้นอยู่กับปัญญาเป็นประการสำคัญ คือ ปัญญาที่เข้าไปรู้รูปรูปนามตามความเป็นจริง โดยเป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน หากบุคคลที่เป็นสมถยานิกและวิปัสสนายานิก ไม่มีตัวปัญญาที่เข้าไปรู้เห็นไตรลักษณ์เช่นนี้ การบรรลุมรรค ผล ย่อมไม่เกิดขึ้น ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

“สำหรับบุคคลที่เป็นสมถยานิก หากปราศจากอุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิเสียแล้ว การบรรลุโลกุตตรธรรม ย่อมเกิดมิได้, สำหรับบุคคลที่เป็นวิปัสสนายานิก หากปราศจากขณิกสมาธิเสียแล้ว การบรรลุโลกุตตรธรรม ย่อมไม่เกิดมิเช่นนั้น และการบรรลุโลกุตตรธรรม ย่อมไม่มีแก่บุคคลแม้ทั้งสอง ไม่ว่าในกาลไหน ๆ หากเว้นจากวิโมกขมุข ๓ ประการ (หนทางแห่งความหลุดพ้นมี ๓ ประการ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุุปัสสนา) ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เจริญสมถะและวิปัสสนา”^{๑๑}

^{๑๐} ม.ธ.๑/๑๑๘.

^{๑๑} วิสุทธิ.ฎีกา.๑/๒๑๑.

๑. ผู้ที่ได้ฉาน แต่ไม่ใช่ฉานเพื่อเป็นบาทของวิปัสสนา เจริญวิปัสสนาไปโดยใช้สมาธิ เพียงขณิกสมาธิ หรือใช้ฉานเป็นบาทของวิปัสสนา โดยพิจารณาปกิณณกสังขาร โดยความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แต่ไม่ได้พิจารณาองค์ฉาน เมื่อได้บรรลุ มรรคผลจะเป็น โลกุตตระปฐมฉาน

๒. ผู้ที่ได้ฉาน เข้าปฐมฉานเพื่อเป็นบาทของวิปัสสนา ออกจากฉานแล้วพิจารณาองค์ฉาน ของปฐมฉาน โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อบรรลุ มรรคผลจะเป็น โลกุตตระปฐมฉาน

ลักษณะที่เหมือนกันของบุคคลที่เป็นสมถยานิกและวิปัสสนายานิกสองนั้น ได้แก่ ก่อนการ บรรลุ มรรคและผล ภาวะจิตจะต้องตั้งมั่นเป็นสมาธิในระดับอุปจาระ หมายความว่า บุคคลที่เจริญ สมถะเพื่อต้องการจะได้ฉาน จะต้องได้สมาธิถึงขั้นอุปจาระ ซึ่งเป็นภาวะจิตที่ใกล้อัปปนา คือ ฉาน ส่วนบุคคลที่เป็นสมถยานิกและวิปัสสนายานิกเมื่อเจริญวิปัสสนา ก่อนที่จะบรรลุ มรรคผลอันเป็น อัปปนาสมาธินั้น ภาวะจิตจะต้องอยู่ในระดับอุปจารสมาธิเช่นกัน หากไม่มีอุปจารสมาธิเสียแล้ว คุณ วิเศษที่เป็นอัปปนาสมาธิใดใดก็เกิดขึ้นไม่ได้ ดังที่ท่านกล่าวว่า “น หิ อุปจารสมาธิสมธิคเมน วินา ปจฺมชฺฌานาทีวิเสโส สมธิคฺคฺคฺ สกฺกา. แปลว่า ปราศจากการบรรลุอุปจารสมาธิเสียแล้ว ก็ไม่สามารถ บรรลุคุณวิเศษมีปฐมฉานเป็นต้นได้”^{๔๔}

๔.๕ สมาธิกับเงื่อนไขบางประการในการเจริญวิปัสสนา

๔.๕.๑ สมาธิกับการละนิวรณ์ ๕

นิวรณ์ เป็นธรรมที่เป็นอุปสรรคสำคัญของผู้ปฏิบัติธรรม เป็นเครื่องขัดขวางทำให้จิตมัว หมองไม่เป็นสมาธิ เป็นสิ่งบั่นทอนกำลังปัญญา คอยกั้นจิตไม่ให้ก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม ดังนั้น ในการเจริญสมถะ ผู้ปฏิบัติจะต้องละนิวรณ์ให้ได้เสียก่อน เมื่อละนิวรณ์ได้แล้ว จึงจะสามารถก้าวสู่ สมาธิขั้นอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิต่อไป แต่ในการเจริญวิปัสสนากรรมฐานนั้น หากใช้สมาธิ เพียงขณิกสมาธิจะมีกำลังเพียงพอที่จะสามารถระงับนิวรณ์ได้หรือไม่ หรือว่า จะต้องอาศัยอุปจาร สมาธิและอัปปนาสมาธิ เพื่อเป็นบาทฐานการเจริญวิปัสสนา ในเรื่องของสมาธิกับการละนิวรณ์นี้มี มุมมองดังต่อไปนี้

ก. ขณิกสมาธิกับนิวรณ์

ขณิกสมาธินั้น เนื่องจากมีความตั้งมั่นในอารมณ์ได้น้อย จึงมีกำลังน้อย ไม่สามารถที่จะ ระงับนิวรณ์ต่าง ๆ ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ ในการเจริญวิปัสสนาที่ต้องอาศัยกำลังของขณิกสมาธิ ผู้ปฏิบัติ ควรมีทำที่ที่ถูกต้องค่อนิวรณ์อย่างไรวานั้น พระอาจารย์อานวย ฉนฺทโก^{๔๕} ได้กล่าวถึงนิวรณ์กับการ เจริญวิปัสสนาไว้ว่า “การเจริญวิปัสสนาแม้จะอาศัยสมาธิเพียงขณิกสมาธิก็ตาม แต่เมื่อกกล่าวตาม

^{๔๔} สิลกฺขณฺวคฺคกฺกัฏฐา ๓๒๐.

^{๔๕} สัมภาษณ์ พระอาจารย์อานวย ฉนฺทโก, วิปัสสนาจารย์ สำนักวิปัสสนาอ้อมน้อย, ๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๐.

หลักในมหาสติปัฏฐานแล้วจะเห็นว่า นีรวรณ ๕ ไม่เป็นอุปสรรคต่อการเจริญวิปัสสนา เช่น เวทนา นุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดรู้เวทนาที่อิงอามิสอนนี้ก็เกี่ยวกับนีรวรณอยู่แล้ว หมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานที่กล่าวถึงการกำหนดรู้จิต ท่านแสดงขึ้นต้นด้วยคำว่า “สราคะ จิตฺตํ จิตฺตํ ราคะจํ ภาเวตฺถ” อันนี้ก็เป็นที่นิรวรณชัดเจนอยู่แล้ว พอมาถึงหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ในหมวดธรรมนี้ ท่านแสดงนิรวรณเป็นอันดับแรก ซึ่งหมวดธรรมนี้มี ๕ อย่าง คือ หมวดนิรวรณ หมวดขันธ หมวดอาชยณะ หมวดโพชนงค์ หมวดสังขะ ความจริงแล้วนิรวรณไม่เป็นอุปสรรคต่อวิปัสสนา แต่ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดไปเองว่า จะต้องทำจิตให้สงบจากนิรวรณก่อน การเจริญวิปัสสนาต้องอาศัย ขณิกสมาธิ เช่น เมื่อฟุ้งซ่านเกิดขึ้น ก็ให้รู้นามฟุ้ง เมื่อเข้าไปรู้นามฟุ้ง สติก็เกิดขึ้นแทน ความฟุ้งซ่านก็หายไป เมื่อเราเข้าใจแล้วว่านิรวรณเป็นนาม และอารมณ์ของนิรวรณนั้นเป็นรูป สรูปแล้วการเจริญวิปัสสนาทั้งนาม รูปไม่ได้ การเข้าไปรู้ความจริงของนิรวรณว่าเป็นรูปและนามอยู่อย่างนี้ จะรู้ถึงความเป็นอนัตตา คือ มีสติหน้อยเดียว ความฟุ้งซ่านก็เกิดขึ้น จะไปบังคับมันไม่ให้ฟุ้งซ่านก็ไม่ได้ บังบอกถึงความเป็นอนัตตา เมื่อความฟุ้งเกิดขึ้น ก็ให้มีสติรู้ทันความฟุ้ง รู้แล้วความฟุ้งก็หายไป ฟุ้งอีกก็รู้อีกอยู่อย่างนี้ เราไม่เข้าใจ เราจะให้จิตมันสงบอยู่กับกรรมฐานอย่างเดียว เช่น เมื่อเจริญพุทโธ ก็จะให้จิตมันอยู่กับพุทโธอย่างเดียว จะไม่ยอมให้มันฟุ้ง อย่างนี้มันก็ไม่ถูก เป็นธรรมชาติของเขาก็มีรู้กับฟุ้ง หรือ มีรู้กับไม่รู้ การเจริญวิปัสสนาอาศัยผู้รู้ตามหลังก็จบ ทำไปเรื่อย ๆ บ่อย ๆ เมื่อความฟุ้งเกิด ก็จับทันรู้ทัน มันก็หยุด เรียกว่าเป็นการรู้เท่าทันธรรมะ เท่าทันนิรวรณ ด้วยเหตุนี้ นีรวรณจึงไม่เป็นอุปสรรคต่อวิปัสสนา แต่เป็นเหตุให้เกิดวิปัสสนา”

นอกจากนี้ ผู้ปฏิบัติควรทำความเข้าใจให้ถูกต้องว่า นีรวรณเป็นอุปสรรคโดยตรงกับสมณะ แต่สำหรับการเจริญวิปัสสนาแล้ว นีรวรณไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อวิปัสสนา แต่จะเป็นมิตรกับวิปัสสนา ดังจะเห็นได้ในธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ท่านให้เอานิรวรณมาเป็นอารมณ์กรรมฐาน ให้รู้เท่าทันนิรวรณ เช่น ถ้าความฟุ้งซ่านเกิดขึ้นก็ให้มีสติรู้เท่าทัน เพราะเหตุไรจึงเกิดความฟุ้งซ่าน ก็เพราะจิตไม่อยู่กับปัจจุบัน เมื่อมีสติรู้อยู่กับปัจจุบันความฟุ้งซ่านหรือนีรวรณต่าง ๆ ก็จะไม่เกิดขึ้น หรือเมื่อเกิดความฟุ้งซ่านเรื่องดี มีความพอใจก็เป็นโลกะ ฟุ้งเรื่องไม่ดีก็เกิดโทสะ เมื่อไม่กำหนดรู้เท่าทันความฟุ้งซ่านที่เกิดขึ้นก็เป็นโมหะ ฉะนั้น เมื่อนีรวรณเกิดขึ้นจะพอใจหรือไม่พอใจ จะมีความรู้สึกหงุดหงิดรำคาญ ก็ให้ดูให้รู้เท่าทันอารมณ์เหล่านั้น และให้พิจารณาอารมณ์เหล่านั้นว่าเป็นนิรวรณ มีสภาพเป็นนามธรรมอย่างหนึ่ง แล้วให้กลับมาอยู่กับอารมณ์ปัจจุบัน ฉะนั้น หากมีความเข้าใจเกี่ยวกับนิรวรณ ถูกต้อง นีรวรณจะกลายเป็นมิตร แต่ถ้าเข้าใจไม่ถูก นีรวรณจะกลายเป็นศัตรู ซึ่งผู้ปฏิบัติบางคนไม่เข้าใจ ต้องการให้มันสงบ แต่มีความฟุ้งซ่านเกิดขึ้นก็หงุดหงิด ก็เลยทิ้งกรรมฐาน ทำให้ออกจากกรรมฐานลากลับไป^{๑๑}

^{๑๑} สัมภาษณ์ พระอาจารย์มหาประภค ปภังกรวิ, วิปัสสนาจารย์ สำนักวิปัสสนาวิเศษเสนา, ๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๐.

แม้ว่าขณิกสมาธิจะไม่ใช้สมาธิที่ข่มนิเวศน์ได้ดี เหมือนอุปปจาระและอัปนาสมาธิก็ตาม แต่หากผู้ปฏิบัติมีความเสพคุ้นในขณิกสมาธิ กล่าวคือ มีสติอย่างต่อเนื่องไม่ขาดตอนแล้ว ขณิกสมาธิก็จะมีกำลังสามารถที่จะระงับนิเวศน์ทั้งหลายได้ ทั้งวิปัสสนาญาณต่าง ๆ ก็จะมีโอกาสเกิดขึ้น อย่างไรก็ตาม การเจริญวิปัสสนาที่มีรูปนามเป็นอารมณ์ปัจจุบัน ทำให้จิตไม่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์อันใดอันหนึ่ง เพราะมีการเปลี่ยนอารมณ์อยู่บ่อย ๆ จึงเป็นช่องทางให้นิเวศน์ทั้งหลายเกิดขึ้นได้ง่าย และในนิเวศน์ทั้ง ๕ นี้ ความฟุ้งซ่าน (อุทธัจจะ) เป็นส่วนสำคัญ ถือเป็นปฏิปักษ์ต่อสมาธิโดยตรง หากเกิดขึ้นบ่อย ๆ แล้ว สมาธิแม้เพียงขณิกสมาธิก็จะอ่อนแอไป ไม่สามารถเป็นปัจจัยให้ปัญญาเกิดขึ้นได้^{๔๔} กระนั้นก็ตาม สำนักวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนามมองว่า นิเวศน์ไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อการเจริญวิปัสสนา เพราะนิเวศน์เป็นนามธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งมีสภาพเกิดขึ้นและดับไป และประกอบด้วยไตรลักษณ์เช่นเดียวกับนามธรรมอื่น ๆ ผู้ปฏิบัติเพียงนำนิเวศน์เหล่านั้นมาเป็นอารมณ์ของกรรมฐาน โดยให้มีสติสัมปชัญญะกำหนดไปว่า “นี่นามฟุ้งซ่าน, กำลังกำหนดดูนามฟุ้งซ่านอยู่” เป็นต้น ดังที่พระพุทธเจ้าทรงแนะนำให้อภิกขุมีสติรู้เท่าทันนิเวศน์ ดังนี้

“ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมคือนิเวศน์ ๕ อย่างไรเล่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อกามฉันทะ มีอยู่ภายในจิตย่อมรู้ชัดว่า กามฉันทะมีอยู่ภายในจิตของเรา หรือ เมื่อกามฉันทะไม่มีอยู่ภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า กามฉันทะไม่มีอยู่ภายในจิตของเรา อนึ่ง กามฉันทะที่ยังไม่เกิดจะเกิดขึ้นด้วยประการใดย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย กามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วจะละเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย กามฉันทะที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดโดยประการนั้น...เมื่อพยายาม ฯลฯ วิจิกิจฉาที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ชัดประการนั้น”^{๔๕}

แม้พุทธวจนะข้างต้นจะชี้ชัดว่า นิเวศน์ไม่เป็นอุปสรรคต่อการเจริญวิปัสสนา เพราะสามารถนำมาเป็นอารมณ์ เป็นเรื่องพิจารณาของสติปัญญาได้ก็ตาม แต่หากพิจารณาที่สภาพของนิเวศน์แล้ว จะเห็นได้ว่านิเวศน์เป็นเครื่องเศร้าหมองใจ ทำให้ปัญญามีกำลังอ่อนลง เมื่อสติทันต่อปัจจุบัน นิเวศน์จะไม่เกิดขึ้น มีผลทำให้สมาธิดีขึ้นด้วย ดังที่อาจารย์แนบ มหานิรานนท์กล่าวไว้ว่า

“ข้าพเจ้าได้ทำกัมมัฏฐานอยู่ ๒ เดือน คือให้มีสติอยู่ทุกเมื่อหรือทุกขณะจิตที่รับอารมณ์นั้นเอง เมื่อแรก ๆ รู้สึกอึดอัดลำบากมากเพราะนิเวศน์กำลังกล้า และการทำก็ยังไม่เข้าใจดี สติก็พลัดพรากไม่ได้พร้อมปัจจุบัน ตั้งอยู่ประเดี๋ยวก็หมดไป ขณะเห็น ขณะได้ยินก็ถูกบัญญัติทุกที ต่อเมื่อนิเวศน์หมดไปด้วยการที่มีอารมณ์ปัจจุบันดีขึ้น สมาธิจึงดีขึ้น เมื่อสมาธิดีขึ้น อารมณ์ที่เป็นปัจจุบันก็ได้มากขึ้น เมื่อปัจจุบันมากขึ้น บัญญัติก็หมดไปน้อยตามไปด้วย สติก็ดีขึ้น”^{๔๖}

^{๔๔} ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์, สุขยดับทุกข์ เล่ม ๓ (กรุงเทพมหานคร: พรสวรรค์พิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๑๘๔-๑๐๖.

^{๔๕} ที.มหา.๑๐/๒๕๐/๓๓๕.

^{๔๖} แนบ มหานิรานนท์, แนวทางการปฏิบัติธรรมตามวิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร: สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๒๓), หน้า ๑๕.

การที่นิวรรณ์สามารถเกิดขึ้นได้นั้น เป็นเพราะสติขาคความต่อเนื่อง แต่อย่างไรก็ตาม การเจริญวิปัสสนาแม้จะมองว่าสามารถนำนิวรรณ์มาเป็นเครื่องมือให้ปัญญาพิจารณาก็ตาม ท้ายที่สุดแล้ว สติ สมาธิ ปัญญาต้องมีกำลังพอที่จะระงับนิวรรณ์ จึงจะสามารถบรรลุถึงมรรค ผลได้ ดังตัวอย่างบุคคลเป็นจำนวนมากที่บรรลุในขณะที่ฟังธรรมเทศนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แม้ว่าจะไม่เคยเจริญสมณะและวิปัสสนามาก่อนก็ตาม แต่ในขณะที่ฟังธรรมจิตต้องสงบ ปราศจากนิวรรณ์ จึงสามารถบรรลุธรรมได้ ดังที่ตรัสว่า

“อุกรกิกขุทั้งหลาย สมัยใด อริยสาวกตั้งใจ ใส่ใจ รวมเข้าไว้ด้วยใจทั้งหมด เจ็บโศกลงฟังธรรม สมัยนั้น นิวรรณ์ ๕ ย่อมไม่มีแก่เธอ โภชนงศ์ ๘ ย่อมถึงความเจริญบริบูรณ์”^{๕๑}

ข. อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิกับนิวรรณ์

การเจริญสมณะเพื่อให้บรรลุถึงขั้นอัปนาสมาธินั้น ผู้ปฏิบัติจะต้องระงับนิวรรณ์ให้เสียได้ก่อน ดังนั้น นิวรรณ์ถือเป็นอุปสรรคสำคัญของการเจริญสมณกรรมฐาน ในบรรดานิวรรณ์ทั้ง ๕ นั้น ความฟุ้งซ่าน (อุทธัจจะ) เป็นตัวสำคัญที่ทำให้จิตหวั่นไหว ไม่นิ่งสงบอยู่กับอารมณ์อันเดียว มักจะฟุ้งไปในเรื่องต่าง ๆ เช่น กามฉันทะ ฟุ้งไปในเรื่องความยินดีคิดใจในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส, พยาบาท ฟุ้งไปในเรื่องความโกรธ คิดทำร้ายผู้อื่น, วิจิกิจฉา ฟุ้งในเรื่องความลังเลสงสัยในคุณพระรัตนตรัย ในการปฏิบัติ, หรือถ้าหากไม่ฟุ้งซ่าน ดินมิทธะ คือ ความซึมเซาก็จะเป็นอุปสรรคทำให้จิตไม่มีความคล่องแคล่ว เฉื่อยชา จดจ่ออยู่กับอารมณ์ได้ไม่นาน ก่อให้เกิดความเกียจคร้านและการนอนหลับในที่สุด เมื่อยังละนิวรรณ์ซึ่งเป็นเครื่องกั้นจิตไม่ได้ ก็ไม่สามารถก้าวสู่ขั้นของอัปนาสมาธิได้

ดังนั้น ในการเจริญสมณะนั้น อันดับแรกจะต้องข่มนิวรรณ์ให้ได้เสียก่อน ดังบาลีที่มักจะพบในที่ทั่วไปว่า “วิวิจเจว กามเท วิวิจจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ แปลว่า สัจจจากามทั้งหลาย สัจจจากอกุสลดธรรมทั้งหลาย”^{๕๒} คำว่า “กาม” มุ่งหมายถึง กามคุณ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสที่น่าปรารถนา สัจจจากาม จึงหมายถึง ผู้ที่เจริญสมณะจะต้องปลีกตัวไปอยู่ในสถานที่อันสงบ เหมาะแก่การปฏิบัติ หรืออยู่ในสถานที่ที่มีสิ่งเข้าชวนอารมณ์ให้น้อยที่สุด ประการต่อมา สัจจจากอกุสลดธรรม คือ นิวรรณ์ ๕^{๕๓} หมายความว่า เมื่อได้อยู่ในสถานที่อันสงบแล้ว ภายในจิตใจของผู้ปฏิบัติต้องไม่มีสิ่งใดเป็นเครื่องรบกวนจิตด้วย เพราะแม้ว่าจะอยู่ในถ้ำหรือป่าเขาอันสงบวิเวก แต่หากยังละนิวรรณ์เครื่องรบกวนจิตไม่ได้ ก็ไม่ต่างอะไรกับการอยู่ในท่ามกลางฝูงชน แต่ประเด็นการหลีกเลี่ยงอยู่ในที่อันสงบนี้ ก็อาจนำมาซึ่งการตั้งแง่ถกเถียงกันอีกว่า พระพุทธศาสนาไม่ได้สอนให้คนหลีกเลี่ยงจากสังคม

^{๕๑} ศ.มหา.๑๕/๔๕๒-๔๕๕/๑๓๔.

^{๕๒} ที.เถธ.๕/๑๒๑/๕๘; ที.มหา.๑๐/๒๕๕/๓๔๕; ที.ปาฎิ.๑๑/๒๓๒/๒๓๓; ม.นุต.๑๒/๑๐๒/๑๒; ศ.มหา.๑๕/๔๑/๑๒.

^{๕๓} วินย.๑/๑๕๕; นิฎ.๑.๑๐; ปฏิ.๑.๑/๑๐๘; สงฺกม.๑.๓๐๐.

ไม่ใช่หรือ ? แท้จริงแล้วผู้ปฏิบัติอาจหลีกเลี่ยงไม่ข้องเกี่ยวกับสังคมในช่วงระยะเวลาหนึ่ง เพื่อปฏิบัติฝึกฝนอบรมจิตใจของคนเท่านั้น แล้วจึงออกมามีบทบาทตามหน้าที่ของคนในสังคม อีกประการหนึ่ง การอยู่ป่าเป็นประจำของภิกษุ (ฝ่ายอรัญญวาสี หรือ ผู้ถืออรัญญิกุศล) พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงบังคับสำหรับภิกษุทุกรูป และไม่ได้อนุญาตให้ภิกษุตัดขาดความรับผิดชอบทางสังคม

การเจริญสมถกรรมฐานนั้น จะต้องระงับนิวรณ์เสียก่อนอย่างแน่นอน เพราะการที่จะระงับนิวรณ์ ๕ ได้ ถือเป็นบุพภาคของการบรรลุอัปปนาสมาธิหรือการเข้าถึงฌาน เมื่อผู้ปฏิบัติได้เข้าถึงภาวะจิตในระดับอุปจารสมาธิ คือ มีความสงบแน่วแน่ใกล้จะได้ฌาน นิวรณ์ทั้งหลายจะสงบระงับไปอย่างราบคาบ ยังอยู่ในภาวะของอัปปนาสมาธิ คือ ฌานด้วยแล้ว เป็นสภาพที่ห่างไกลจากนิวรณ์เป็นอย่างยิ่ง^{๔๔} จิตของผู้ที่เข้าฌานแล้วออกจากฌาน เพื่อใช้ฌานเป็นบาทของวิปัสสนา จะเป็นจิตที่เหมาะสมแก่การเจริญวิปัสสนา เพราะได้อาศัยพลังของสมาธิที่มีอยู่อย่างเต็มที่ เป็นเหมือนกันมิดที่กลับจนคมดีแล้ว พร้อมสำหรับใช้งาน จิตที่อบรมดีแล้วด้วยสมาธิ บริสุทธิ์ ปราศจากนิวรณ์เครื่องรบกวนจิต เหมาะสำหรับนำไปใช้งานด้านปัญญา เมื่อจิตของผู้ปฏิบัติสงบเป็นสมาธิแล้ว ปัญญาจะเกิดขึ้นเองไม่ได้ จะต้องใช้จิตที่สงบนั้นไปพิจารณาสังขารทั้งหลาย เพื่อให้เห็นไตรลักษณ์ จะสังเกตเห็นพระพุทธรูปจนหลายแห่งที่กล่าวไว้ว่า “สมาहित จิตเต...จิตฺตํ อภินิหริติ อภินินฺนามเนติ แปลว่า เมื่อจิตเป็นสมาธิ...ย่อมโน้มโน้มจิตไป” การโน้มโน้มจิต คือ การนำจิตที่กำลังอยู่ในภาวะสงบด้วยอำนาจสมาธิไปพิจารณา หรือ นำไปเจริญวิปัสสนา เพื่อให้เกิดปัญญารู้เท่าทันตามความเป็นจริง ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลส ปราศจากอุปกิเลส เป็นจิตอ่อนควรแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ย่อมโน้มโน้มจิตไป เพื่อญาณเป็นเครื่องสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติทา”^{๔๕}

๔.๕.๒ คำบริกรรมในขณะเจริญวิปัสสนา

ประเด็นที่เป็นที่ยอมรับในกลุ่มของนักปฏิบัติทั้งหลาย คือ การเจริญวิปัสสนาของบุคคลที่เป็นวิปัสสนาชนิกใช้ขณิกสมาธิ ส่วนผู้ที่เป็นสมถชนิกใช้อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิเป็นบาทในการเจริญวิปัสสนา แต่ประเด็นที่เป็นปัญหาก็คือ การที่สำนักวิปัสสนามักจะกล่าวหาถึงสำนักอื่น ๆ ว่าเป็นการปฏิบัติแบบสมถะ โดยมองไปที่รูปแบบของการปฏิบัติที่ใช้คำภาวนาหรือคำบริกรรมในใจประกอบ พร้อมทั้งให้เหตุผลว่า การใช้คำภาวนาในขณะปฏิบัติเป็นบัญญัติ จัดเป็นสมถะ รูปแบบของสำนักที่ปฏิบัติโดยใช้คำภาวนาจึงเป็นการปฏิบัติสมถะ ไม่ใช่วิปัสสนา

^{๔๔} วินย.๑/๕๒๓; วิสุทธิ.๑/๑๖๐.

^{๔๕} ม.นุท.๑๒/๓๓๗/๓๔๗.

ฝ่ายนักปฏิบัติที่ใช้คำบริกรรมยอมรับและให้เหตุผลว่า ในเบื้องต้นของการปฏิบัติอาจต้องอาศัยคำภาวนาที่เป็นบัญญัติ แต่ก็ยังเป็นปัจจัยแห่งการรู้ปรมาัตต์ที่เป็นไตรลักษณ์ได้ในภายหลัง ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “มนสา สขุภายิ ลกฺขณปฏิเวธสุส ปฺจโย โหติ, ลกฺขณปฏิเวโร มกฺกผลปฏิเวธสุส ปฺจโย โหติ แปลว่า การสาธยายทางจิต (การบริกรรมในใจ) เป็นปัจจัยแก่การแทงตลอดไตรลักษณ์ การแทงตลอดไตรลักษณ์เป็นปัจจัยแก่การบรรลุมรรคผล”^{๖๖} แม้ว่าคำบริกรรมจะเป็นบัญญัติ แต่ก็ยังเป็นบัญญัติที่เรียกว่า ศัสชาบัญญัติ หมายถึง บัญญัติที่เหมาะสมกับสภาวะธรรม กล่าวคือสื่อให้รู้ถึงสภาวะธรรมได้อย่างชัดเจน คำภาวนาที่เป็นศัสชาบัญญัตินี้อาศัยสภาวะที่มีอยู่จริง คือ มีสภาวะปรมาัตต์รับรอง จึงจัดเป็นวิชขมานบัญญัติ คือ บัญญัติที่แสดงเนื้อความที่ปรากฏโดยปรมาัตต์ ดังที่ท่านกล่าวว่า “เอตาสฺ ปน ตชฺชาปญฺเจตฺติ วิชขมานปญฺเจตฺติเยว แปลว่า บรรดาบัญญัติเหล่านั้น ศัสชาบัญญัติจัดเป็นวิชขมานบัญญัติ”^{๖๗} เพราะอาศัยคำบริกรรมเป็นเครื่องช่วยให้รู้ตัวในปัจจุบันขณะ คำบริกรรมเป็นเพียงเครื่อง ช่วยในการปฏิบัติเหมือนห่วงยาง^{๖๘} ที่ช่วยในการว่ายน้ำ คนที่ว่ายน้ำเกาะห่วงยางในคอนว่ายน้ำยังไม่เก่งเท่านั้น เมื่อว่ายเก่งแล้วก็ไม่จำเป็นต้องใช้ห่วงยางนั้นอีกต่อไป คำบริกรรมก็เช่นเดียวกัน แม้จะทำให้จิตรับรู้คำบัญญัติเป็นอารมณ์ แต่ก็มีสำคัญต่อการเจริญวิปัสสนา คือ ช่วยให้จิตจดจ่อมากขึ้นในเวลาเริ่มปฏิบัติเท่านั้น จากนั้นจึงสามารถหยั่งเห็นรูปนามตามสภาวะนั้น ๆ โดยความไม่เที่ยงเป็นต้นได้ เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้นแล้ว ในภายหลังกนักปฏิบัติก็ไม่จำเป็นต้องใช้คำบริกรรมอีกต่อไป เพราะในขณะนั้นจะสามารถตามรู้รูปนามได้ชัดเจน จนรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของสภาวะธรรมที่กำลังกำหนดอยู่^{๖๙} อีกประการหนึ่งเนื่องจากผู้เริ่มปฏิบัติใหม่ ๆ สติสมาธิยังอ่อนกำลัง จะให้กำหนดรู้เห็นอารมณ์ปรมาัตต์เสียทีเดียวได้อย่างไร จึงจำเป็นต้องมีอารมณ์บัญญัติ พร้อมกำหนดอารมณ์ปรมาัตต์ทั้งสองอย่างควบคู่กันไป หากว่าอารมณ์บัญญัติไม่มี หรือไม่มีคำบริกรรมภาวนาใด ๆ เลย สมาธิก่อตัวได้ยาก และยากที่จะให้จิตอยู่กับอารมณ์ปัจจุบัน^{๗๐} ฝ่ายนักปฏิบัติที่ใช้คำบริกรรมจึงมองว่า การเจริญวิปัสสนาก็ต้องอาศัยบัญญัติก่อน เพราะคำภาวนานั้นเป็นส่วนช่วยเสริมขณิกสมาธิให้มีกำลัง เมื่อปฏิบัติไปจนสติและปัญญาเจริญขึ้นแล้ว ก็จะสามารถละบัญญัติได้เอง ดังที่ท่านแสดงไว้ในวิสุทธิมคค์มหาฎีกาว่า

“ความจริง สภาวะธรรมเป็นธรรมชาติที่ละเอียดลึกซึ้ง ไม่ใช่เป็นบัญญัติ แต่หากจะถามว่า ผู้ปฏิบัติย่อมสามารถกำหนดสภาวะธรรมได้โดยอาศัยศัสชาบัญญัติ (บัญญัติที่เหมาะสมกับสภาวะธรรมนั้น ๆ คือ มีคำบริกรรมสลักกันไป) มิใช่หรือ ตอบว่า ใช่ ในเบื้องต้น ผู้ปฏิบัติย่อมสามารถกำหนด

^{๖๖} วิกงฺก.๑.๒/๒๔๓; วิสุทฺธิ.๒/๑๕.

^{๖๗} ปญฺจ.๑.๓๒.

^{๖๘} พระคันธสารภิกษุ, โทธิปิกขัยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๑๓๗.

^{๖๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิขยาต), วิปัสสนาหัตถ์ เล่ม ๑ (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ชีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๑๗๓.

^{๗๐} พระมหาอุเทน ปัญญาปริทัศน์, วิปัสสนาภาวนา (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๖), หน้า ๒๘.

สภาวะธรรม โดยอาศัยบัญญัติที่เหมาะสมกับสภาวะธรรมนั้น แต่เมื่อภาวนาเจริญขึ้น จิต (ของผู้ปฏิบัติ) ย่อมล่วงเลยบัญญัติไป แล้วดำรงอยู่ในสภาวะได้เอง (คือไม่มีคำบริกรรมประกอบร่วม)***

หากจะพิจารณาการปฏิบัติในส่วนอริยาบถของสำนักวิปัสสนาสายรูปนาม เช่น การกำหนดสติระลึกว่า ‘รูปขันธ์’ รูปเป็นปรมาณู เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง ขันธ์เป็นคำบัญญัติไม่มีอยู่จริง เป็นแต่เพียงอาการของรูป ฉะนั้น การมีสติระลึกว่า รูปขันธ์ รูปเดิน รูปนั่ง รูปนอน จัดเป็นบัญญัติที่เรียกว่า “วิชขมานนอวิชขมานบัญญัติ”**** คือ บัญญัติที่ไม่มีอยู่จริงแต่อาศัยสภาวะปรมาณูที่มีอยู่จริง แม้ในการกำหนดรู้รูปทางจุมกว่า “รูปเหม็น รูปหอม หรือรูปกลิ่น” การกำหนดรู้ทางลิ้นว่า “รูปเค็ม” “รูปเปรี้ยว” หรือ “รูปรส” รูปก็เป็นปรมาณู ส่วนเค็มหรือเปรี้ยวนั้นจัดเป็นบัญญัติเช่นเดียวกัน แม้อาจารย์แนบ มหานิรานนท์เองก็ยอมรับว่า การกำหนดรู้เช่นนี้จะเป็นบัญญัติ แต่สภาวะมีอยู่ ดังที่กล่าวไว้ว่า “ถามว่า รูปเปรี้ยว รูปหวานก็ดี หรือรูปเหม็น รูปหอมก็ดี จะไม่เป็นบัญญัติไปหรือ ? ตอบว่า เป็นบัญญัติก็จริง แต่ว่าสภาวะนั้นมีอยู่ คือ ความจริงก็มีอยู่จึงใช้ได้”**** อีกอย่างหนึ่ง หากจะมองว่า การดูรูปขันธ์ รูปเดิน รูปนั่ง รูปนอน โดยดูที่ท่าทางหรือลักษณะกิริยาอาการของรูปที่กำลังเป็นไปอยู่ในขณะนั้น เป็นการกำหนดรู้รวม ๆ กันไป คือไม่ได้แยกว่าเป็นอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง การกำหนดรู้เช่นนี้ทำให้มีผู้มองว่า เป็นการกำหนดรู้ในส่วนของสมุหบัญญัติ คือ บัญญัติเพราะการประชุมของอวัยวะส่วนต่าง ๆ ประกอบกันเข้า

สายรูปนามได้ให้เหตุผลว่า**** “ไม่ใช่การกำหนดรู้สมุหบัญญัติ เพราะการมีสติรู้รูปขันธ์ก็ดี รูปนั่ง หรือรูปนอน รูปเดินก็ดี เป็นการระลึกรู้เป็นขณะ ๆ ไป รูปแต่ละรูปที่กำหนดรู้ก็เป็นคนละอัน สติที่มีระลึกพร้อมทั้งความรู้สึกว่ารูปขันธ์เป็นต้นก็เป็นคนละอันกัน เป็นการรู้สึกแล้วรู้สึกอีก ระลึกแล้วระลึกอีก ส่วนรูปที่กำหนดรู้แต่ละขณะก็เป็นคนละอันกัน มีสภาวะเกิดดับเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอด ฉะนั้น จึงเป็นการกำหนดรู้สภาวะปรมาณู จะกล่าวว่าเป็นสมุหบัญญัติได้อย่างไร แต่ถ้ากำหนดรู้รูปนั่งด้วยความรู้สึกว่าเป็นรูปนั่งอันเดียวกันอยู่ตลอด และรู้สึกว่าเป็นสมุหบัญญัติ”

๔.๕.๓ อธิษัตถ์ของบุคคลกับการเจริญสมณะและวิปัสสนา

การเจริญสมณะและวิปัสสนามองว่า เป็นเรื่องอธิษัตถ์ของแต่ละบุคคล อธิษัตถ์เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “อธิมุคตี” เป็นเหตุแห่งการคบหาสมาคมซึ่งกันและกันของสัตว์ทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายย่อมเข้ากันได้ด้วยธาตุ ด้วยอธิษัตถ์สัตว์ผู้มีอธิษัตถ์ทรามย่อมเข้ากันได้กับผู้มีอธิษัตถ์ทราม ผู้มี

*** วิสุทธิ. ฎีกา. ๑/๓๔๕.

**** เป็นบัญญัติที่ ๓ ในบรรดาบัญญัติ ๖ อย่าง คือ ๑. วิชขมานบัญญัติ ๒. อวิชขมานบัญญัติ ๓. วิชขมานนอวิชขมานบัญญัติ ๔. อวิชขมานนอวิชขมานบัญญัติ ๕. วิชขมานนอวิชขมานบัญญัติ อวิชขมานนอวิชขมานบัญญัติ ดูรายละเอียดใน ปญจ. ๑. ๑๐; สกท. ฎีกา. ๕๐.

**** แนบ มหานิรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน (กรุงเทพมหานคร: พัฒนวิทย์การพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๑๕๕.

**** สัมภาษณ์ พระอาจารย์อานวย ฉนฺทโก, วิปัสสนาจารย์ สำนักวิปัสสนาอ้อมน้อย, ๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๐.

อธยาศัยประณีตย่อมเข้ากันได้กับผู้มีอธยาศัยประณีต เปรียบเหมือนอุจจาระเข้ากับอุจจาระ น้ำลายเข้ากับน้ำลาย เลือดเข้ากับเลือด น้านมเข้ากับน้านม และน้ำตาลเข้ากับน้ำตาล^{๑๑๕}

พระพุทธเจ้าทรงมีญาณที่รู้อธยาศัย หรือ อธิมุตติ^{๑๑๖} ของเวเนชยัตถ์ เรียกว่า “นानาธิมุตติก-
ญาณ”^{๑๑๗} และพระองค์ทรงแสดงธรรมตามอธยาศัยของเวเนชยัตถ์ เช่น ทรงแสดงอนุบุพพิททา
แก่ชุกฤบุตรพร้อมทั้งบริวารเป็นจำนวนทั้งหมด ๕๕ คน^{๑๑๘} เพราะในอดีตท่านเป็นผู้เก็บศพไร้ญาติ
มาเผา และได้อุสภัสถัญญา คือ ความเห็นร่างกายไม่สวยงาม, เรื่องของพระจูฬปินดกที่พระพี่ชายให้
ทองคำตาเพียงตาเดียวใช้เวลาทอง ๔ เดือนไม่สำเร็จ แต่พระพุทธองค์ทรงมอบผ้าขาวแก่พระจูฬ
ปินดก ให้ลูบผ้าพร้อมกับให้บริกรรมในใจว่า “โรโซหรณิ โรโซหรณิ”^{๑๑๙} ไม่นานก็สำเร็จเป็นพระ
อรหันต์ เพราะทรงเห็นว่า ในอดีตพระจูฬปินดกเอาผ้าเช็ดใบหน้าของตนเอง เมื่อเห็นผ้ามีสีเสีว่า
หมองแล้วเกิดความสังเวชสลดใจ, เรื่องของภิกษุหนุ่มบุตรของนายช่างทอง ที่เป็นสัทธีวิหาริกของ
พระสารีบุตร ซึ่งพระสารีบุตรสอนให้เจริญอุสภกรรมฐานตั้ง ๔ เดือนเพราะเห็นว่าเป็นกรรมฐานที่
เหมาะกับพระหนุ่ม แต่การเจริญกรรมฐานก็ไม่สำเร็จเพราะไม่ถูกกับอธยาศัย ครั้นพระสารีบุตรนำ
ภิกษุนั้นมาพบพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงมอบดอกบัวแดงให้กับภิกษุหนุ่มรูปนั้น ให้ยึดเป็นอารมณ์
ของกรรมฐาน โดยให้บริกรรมในใจว่า “โลहित โลहित”^{๑๒๐} ไม่นานท่านก็ได้ฌาน ๔ และสำเร็จเป็น
พระอรหันต์ เนื่องจากภิกษุหนุ่มท่านนี้ เคยเกิดเป็นในตระกูลช่างทอง คลุกคลีอยู่กับการหลอมทอง
หลายร้อยชาติ จะเห็นได้ว่าอธยาศัยของแต่ละบุคคลมีความเกี่ยวข้องกับการปฏิบัติธรรม กล่าวคือ
หากเป็นผู้เคยปฏิบัติธรรมกับอาจารย์ท่านใดในอดีต ก็จะชื่นชอบอาจารย์ผู้ที่ดินถูกอธยาศัย หากดู
ตามประวัติของท่านอาจารย์แนบ มหานิรานนท์ ผู้เผยแพร่วิปัสสนากรรมฐานสายรูปนามจะ
พบว่า^{๑๒๑} ท่านอาจารย์แนบเคยแสวงหาพระอาจารย์ที่สอนด้านกรรมฐานมาก่อน แต่ไม่ถูกอธยาศัย
และไม่ชอบพระที่พูดธรรมะโดยอ้างบาลี แต่ครั้งเมื่อได้มาพบกับพระอาจารย์วิลาสะ ซึ่งเป็นที่ถูก
อธยาศัยแล้ว ก็ถวายตัวเป็นศิษย์ของพระอาจารย์วิลาสะทันที เพื่อศึกษาวิปัสสนากรรมฐานและ
อภิธรรมกับท่าน แม้จะต้องศึกษาพระอภิธรรมที่มีภาษาบาลีมากมายก็ตาม นอกจากนี้ยังมีตัวอย่าง

^{๑๑๕} ส.นิ.๑๖/๓๖๔,๓๖๗/๑๕๕,๑๕๗; พุ.ปฏิ.๓๑/๒๗๑/๑๕๑; อภิ.วิ.๓๕/๔๔๔/๔๖๒.

^{๑๑๖} ‘อธยาศัย’ มาจากภาษาบาลี, ‘อธยาศัย’ มาจากภาษาสันสกฤต หมายถึง นิสัยใจคอ, ความพอใจ, ความประสงค์ อังใน พจนานุกรม-
ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพฯ: นานีบุ๊คส์พับลิเคชั่น, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๒๕,๑๓๕๓; อธยาศัย มี ๒ อย่าง
คือ อธยาศัยที่หยามและอธยาศัยที่ประณีต (วิจ.ภ.๑,๔๕๔; อธิ.ภ.๒๗๗; วิน.ย.ฎีกา.๑/๓๗๗; วิสุทธิ.ฎีกา.๑/๓๗๗); เป็นไวพจน์ของวิมุตติ
คือ ความโน้มจืดไปในฉานสมาบัติ ๘ และในนิพพาน (อภิ.ส.๓๔/๘๖๖/๓๓๖; ที.ธ.๓/๑๗๗; พุททก.๑,๒๐๕; ปฏิ.ส.๑,๑๕๗; สงคณิ.๑,
๔๖๔) เป็นไวพจน์ของทฎฐิ คือ ความโน้มคั่งในในมิจจาทฎฐิต่าง ๆ (ที.ส.๖/๒๗/๑๖; ม.ญ.๑๔/๒๖/๒๑; ที.ธ.๑/๕๖; อ.ญ.๑,๓/๓๓๒)

^{๑๑๗} ม.ญ.๑๒/๑๖๖/๑๕๑; อ.ญ.ทตท.๒๔/๒๒/๔๐.

^{๑๑๘} ร.ธ.๑/๕๐.

^{๑๑๙} วิน.ย.๑,๒/๓๗๒; อ.ญ.๑,๑/๑๕๕; ร.ธ.๒/๗๕; เถร.ธ.๒/๒๑๐; ปฏิ.ส.๑,๒/๓๑๔; อป.ธ.๒/๑๐.

^{๑๒๐} สุกค.ธ.๑/๑๕.

^{๑๒๑} แนบ มหานิรานนท์, แนวทางการปฏิบัติวิปัสสนา (กรุงเทพมหานคร: หจก.พิชิตวิสุทธิ, ๒๕๔๗), ภาคผนวกหน้า ๒๓.

ในครั้งพุทธกาล คือ เมื่อคราวที่พระพุทธองค์ประทับ ณ ภูเขาอิชฌณภู เขตพระนครราชคฤห์ วันนั้น พระสารีบุตรกำลังเดินจงกรมอยู่กับภิกษุผู้เป็นบริวารจำนวนมาก พระมหาโมคคัลลานะ, พระมหากัสสปะ, พระอนุรุทธะ, พระปุณณ- มันตานีบุตร, พระอานนท์, และพระเทวทัตก็กำลังเดินจงกรมอยู่กับภิกษุ ผู้เป็นบริวารจำนวนมากเช่นเดียวกัน พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสกับภิกษุทั้งหลาย มีใจความโดยย่อดังนี้

“ภิกษุเป็นจำนวนมากที่กำลังจงกรมอยู่กับสารีบุตรล้วนเป็นผู้มีปัญญามาก ที่จงกรมอยู่กับพระมหาโมคคัลลานะล้วนเป็นผู้มีฤทธิ์มาก ที่จงกรมอยู่กับพระมหากัสสปะล้วนเป็นผู้ทรงจุดศรัทธาที่จงกรมอยู่กับพระอนุรุทธะล้วนเป็นผู้มีทิพยจักขุ ที่จงกรมอยู่กับพระปุณณมันตานีบุตรล้วนเป็นพระธรรมดึก ที่จงกรมอยู่กับพระอุบาลีล้วนเป็นผู้ทรงพระวินัย ที่จงกรมอยู่กับพระอานนท์ล้วนเป็นพหูสูต ส่วนที่จงกรมอยู่กับพระเทวทัตล้วนมีความปรารถนาลามก”^{๓๓๓}

แม้แต่คำอธิบายขณะทำบุญ อธิษฐานของผู้อธิษฐานก็ยังเป็นไปแตกต่างกัน ในการทำบุญกุศลของชาวพุทธทั่วไป มักจะพบการอธิษฐานปรารถนาที่คล้าย ๆ กัน คือ “ขอบุญของข้าพเจ้านี้ จงเป็นปัจจัยให้ได้บรรลุนิพพาน ในอนาคตกาล”^{๓๓๔} คำอธิษฐานเช่นนี้จะส่งผลให้ผู้นั้น เมื่อได้บรรลุนิพพาน จะเป็นพระอรหันต์ทุกประเภททุกขวิปัสสก ไม่มีฉานและอภิญา แต่มีคำปรารถนาที่แตกต่างกันออกไป เช่น ขอให้มิตุทธิ์เหมือนกับพระโมคคัลลาน์ ขอให้มปัญญาเหมือนกับพระสารีบุตร หรือ ขอให้ได้รับบรรลุวิชา ๓ อภิญา ๖ ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ เป็นต้น คำอธิษฐานเช่นนี้จะส่งผลให้ผู้อธิษฐานเมื่อได้บรรลุมรรคผล จะได้โลกียวิชา และโลกียอภิญาด้วย ฉะนั้น เมื่อทำบุญแล้วปรารถนาเช่นใด ก็จะเป็นผู้มีอริยาศัยต่อการปฏิบัติธรรมเช่นนั้น หรือว่าเป็นผู้ที่เคยปฏิบัติในรูปแบบใด กับอาจารย์ท่านใดมาในอดีต เช่น เป็นบุคคลที่เคยสั่งสมการบำเพ็ญสมณะมาในอดีต ก็จะเป็นผู้ที่มีอริยาศัยน้อมไปในสมณะ หรือ เป็นสมณยานิก (เจริญสมณะก่อนแล้วเจริญวิปัสสนาทีหลัง) แต่หากเคยสั่งสมการบำเพ็ญวิปัสสนากรรมฐาน คือ เจริญวิปัสสนาล้วนมาในอดีต ก็จะมีอริยาศัยน้อมไปในวิปัสสนา ไม่น้อมไปในสมานิ (สมณะ) ไม่มีอริยาศัยที่ขึ้นชอบในสมานิ (ทิฏฐธัมมสุขวิหาร) หากบรรลุมรรคผล จะเป็นพระอรหันต์ทุกประเภททุกขวิปัสสก (ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน หรือ ผู้เห็นแจ้งอย่างแท้จริง) ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวอริยาศัยของผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วนว่า “ที่ชื่อว่า สุขขวิปัสสก เพราะเจริญวิปัสสนาล้วน ๆ โดยปราศจากสินหา (ความเชื่อใจ) ในการเจริญสมณะ”^{๓๓๕} และกล่าวว่า “ในเบื้องต้น บุคคลที่เจริญวิปัสสนาเพียงอย่างเดียว โดยปราศจากความเชื่อใจในฉานแล้วบรรลุอรหัตผล ชื่อว่า สุขขวิปัสสก แต่ในขณะที่บรรลุมรรค ไม่ควรกล่าวว่า ไม่มีความเชื่อใจใน

^{๓๓๓} ส.ป.๑๖/๓๖๕-๓๖๗/๑๔๖-๑๔๗.

^{๓๓๔} “อิทฺถ เม ทานํ อาสวภูชยาวทํ โหตุ” (ส.อ.๒/๓๑๒); “อิทฺถ เม ปุญญํ นิพพานาธิกมาย ปจฺจ โย โหตุ” (สกุคตฎีกา ๒/๒๖)

^{๓๓๕} สมถภาวนาสินหาทวาร สุกขา อธิษฐาน วิปัสสนา เอเตสนนฺติ สุขขวิปัสสกา (วินยฎีกา ๖๔; วินตวิโนทนีฎีกา ๑/๑๑; สิลกขนุรเวทก-อภิณวฎีกา ๑/๖๗)

ฉาน เพราะบาลีว่า ข่อมเจริญสมถและวิปัสสนาควบคู่กัน (คือ สมถะและวิปัสสนาข่อมมีบริบูรณ์ ในขณะบรรลุมรรค)^{๓๓๕}

อริยาศัของแต่ละบุคคลในการศึกษาธรรมะข่อมแตกต่างกัน เช่น บางคนชอบศึกษาพระสูตร บางคนชอบพระอภิธรรม บางคนยึดอยู่กับคัมภีร์ชั้นแรก (พระไตรปิฎก) แต่บางคนก็อ้างอิงแค่คัมภีร์ชั้นหลัง (อรรถกถาและฎีกา) บางคนชอบผสมผสานระหว่างความรู้เก่ากับความรู้ใหม่ บางคนชอบการเปรียบระหว่างพุทธศาสนากับวิทยาการในโลกยุคปัจจุบัน ในทางการปฏิบัติก็เช่นเดียวกัน อริยาศัของผู้ปฏิบัติข่อมแตกต่างกันไป บางคนชอบการกำหนดสติรู้ตัวในชีวิตประจำวัน บางคนชอบเข้ากรรมฐานตามรูปแบบ บางคนชอบหลับตาวิมุตตวิมุตตใจเข้าออก บางคนชอบสืบทอดั้งสติรู้ความเคลื่อนไหว บางคนชอบการเดินจงกรมช้า บางคนชอบเดินตามสบาย อย่างไรก็ตาม ความร่าจានในหมู่ชาวพุทธจะไม่เกิดขึ้น หากยอมรับทุกแนวทางของการปฏิบัติ เคารพทุกความเชื่อ นอบน้อมต่อทุกอาจารย์ トラบใดที่ยังคงยึดการปฏิบัติตามสติปัญญา ๔ ข่อมจะนำผู้ปฏิบัติไปสู่ความพ้นทุกข์ได้^{๓๓๖} แต่ถ้าต่างฝ่ายต่างทุ่มเทกันด้วยหอกคือปาก เพียงเพราะการตีความในคำสอนที่ต่างกัน และการมีรูปแบบปฏิบัติที่ต่างกัน ก็อาจจะเข้าลักษณะคาบอดคล้ำข้าง^{๓๓๗}

๔.๕.๔ การเจริญวิปัสสนามีรูปแบบและไร้รูปแบบ^{๓๓๘}

การเจริญวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม เป็นการปฏิบัติที่ไม่มีรูปแบบ คือ ไม่มีรูปแบบการเดิน ไม่มีรูปการนั่ง หรือ รูปแบบการยกมือในท่าทางต่าง ๆ จะเห็นได้จากข้อห้ามในหลักการปฏิบัติ ๑๕ ข้อที่ว่า ห้ามไม่ให้ทำอิริยาบถให้ผิดปกติ และห้ามไม่ให้ประคองอิริยาบถมากจนเกินไป เช่น การเดินจงกรมที่ซ้าคล้ายหุ่น โดยมองว่าการเดินควรเดินให้ปกติ ไม่ซ้าหรือเร็วเกินไป การทำอิริยาบถให้ผิดปกติหรือการประคองอิริยาบถมากจนเกินไป เป็นการกระทำที่มีโทษแอบแฝงอยู่ในการกระทำนั้น แต่เมื่อจากหลักฐานในมหาสติปัญญาสูตร พระพุทธองค์ไม่ได้กล่าวห้ามไว้เช่นนั้น แสดงเป็นหลักกลาง ๆ ว่า “เมื่อดำรงกายอยู่โดยอาการใดใด ก็ให้รู้ชัดซึ่งกายโดยอาการนั้น ๆ”^{๓๓๙} หมายความว่า การปฏิบัติธรรมจะมีรูปแบบ หรือ ไม่มีรูปแบบก็ได้ เพราะการเดินจงกรมตามสบายก็ดี การเดินช้า ๆ ก็ดี การยกมือในท่าต่าง ๆ ก็ดี ล้วนจัดอยู่ในลักษณะการดำรงกายอยู่ในลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง ฉะนั้น การมีรูปแบบหรือไร้รูปแบบจึงไม่ใช่สิ่งที่จะต้องตั้งข้อโจมตีกัน หรือดกเถียง

^{๓๓๕} ปุพฺพภาค ฉานทีนมหาภวณ เกวลาช วิปัสสนาช จตุวา อุกกผลปฺปคฺคา ตฺถชวิปัสสกา นาม มคฺคกฺขณฺณ ปน ฉานทีนโท นคฺคิตฺติ น วคฺคทฺโท สมณวิปัสสนํ ตฺถนทฺธํ ภาวตฺติตฺติ วจนโต (อภฺยคฺคตฺติฎีกา ๑/๑๔๖)

^{๓๓๖} ดังคฤณ, ๗ เดือนบรรลุมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๖), หน้า ๓๔-๓๕.

^{๓๓๗} พ.พ.๒๕/๑๓๔/๑๔๒.

^{๓๓๘} กลุ่มที่ไม่มีรูปแบบ เรียกว่า “กลุ่มธรรมชาตินิยม” กลุ่มมีรูปแบบเรียกว่า “กลุ่มรูปแบบนิยม” โดยจะมีรูปแบบการเดิน รูปแบบนั่งเป็นต้น สุวณฺณเถรคฺคิน นวองคฺคิ, วิปัสสนาญาณ, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๘), หน้า ๒๘.

^{๓๓๙} ธาตถา วา ปนตฺส กายโ ปณฺหิตฺโต โหติ ตถา ตถา นปฺปชานนฺติ (ที.มท.๑๐/๒๑๕/๑๒๑)

กัน เพราะประเด็นสำคัญไม่ได้อยู่ที่การปฏิบัติที่มีรูปแบบหรือไร้รูปแบบ แต่อยู่ที่การมีสติรู้เท่าทันทุกความเคลื่อนไหวของกาย ตามลักษณะอาการที่เป็นอยู่ในขณะนั้น ตรงกันข้าม หากถือว่า การเดินปกติตามสบาย ไม่มีต้องมีรูปแบบ เป็นสิ่งถูกต้อง ส่วนการเดินช้า ๆ และการยกมือในท่าต่าง ๆ เป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง ลักษณะการถือเช่นนี้ก็ควรจะเป็นรูปแบบอย่างหนึ่งหรือไม่ ซึ่งเรียกว่า “รูปแบบที่ไร้รูปแบบ” หากมองทางด้านอภิปรัชญา การเคลื่อนไหวทางกายมีสภาพที่เกิดจากจิตที่เรียกว่า “จิตตขรูป” กุศลหรืออกุศลก็สามารถเป็นเหตุให้เกิดความเคลื่อนไหวที่ช้าหรือตามปกติได้ จึงไม่ได้หมายความว่า สติจะเกิดเฉพาะอิริยาบถที่ปกติ เท่านั้น และเมื่อทำอิริยาบถให้เชื่องช้า สติจะไม่เกิด เพราะจะเกิดเฉพาะ โลกะ โมหะเท่านั้นก็หาไม่ ฉะนั้น เมื่อยึดสติเป็นหลักสำคัญ ไม่ว่าจะอยู่ท่าไหน รูปแบบอิริยาบถเช่นใด มีรูปแบบหรือไร้รูปแบบก็ได้ทั้งนั้น หรือ ผู้ปฏิบัติจดนัดในการเจริญสติอย่างไร ก็สามารถปฏิบัติอย่างนั้นตามที่ตนถนัด

๔.๖ ความสัมพันธ์ของศีล สมาธิ ปัญญา กับลำดับขั้นในการปฏิบัติ

ข้อปฏิบัติหรือหนทางที่นำไปสู่ความพ้นทุกข์ เรียกว่า “มรรค” ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ เรียกชื่อเต็มว่า “อริยอัฏฐังคิกมรรค”^{๓๑} แปลว่า หนทางประกอบด้วยองค์ ๘ ประการอันประเสริฐ, หนทางมีองค์ ๘ ของพระอริยเจ้า, ทางมีองค์ ๘ ที่ทำคนให้เป็นพระอริยะ, ทางมีองค์ ๘ ที่พระอริยะคือพระพุทธเจ้าทรงค้นพบ หรือ เรียกสั้น ๆ ว่า “มรรคมืองค์ ๘” เป็นหนทางสายเดียว แต่มีองค์ประกอบ ๘ ส่วน หากจะจัดองค์มรรคทั้ง ๘ นี้ เข้าในหลักไตรสิกขาเรียกโดยย่อชื่อย่อก็คือ ศีล สมาธิ ปัญญา โดยจัดสัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะจัดเข้าเป็นหมวดศีล สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ จัดเข้าเป็นหมวดสมาธิ ส่วนสัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ จัดเข้าเป็นหมวดปัญญา มีลำดับดังนี้

๑. สัมมาทิฏฐิ	ความเห็นชอบ	}	จัดเข้าในปัญญา หรือ อริปัญญาสิกขา
๒. สัมมาสังกัปปะ	ความดำริชอบ		
๓. สัมมาวาจา	การพูดจาชอบ	}	จัดเข้าในศีล หรือ อริศีลสิกขา
๔. สัมมากรรมันตะ	การกระทำชอบ		
๕. สัมมาอาชีวะ	การเลี้ยงชีวิตชอบ		
๖. สัมมาวายามะ	ความพยายามชอบ	}	จัดเข้าในสมาธิ หรือ อริจิตตสิกขา
๗. สัมมาสติ	การระลึกชอบ		
๘. สัมมาสมาธิ	จิตตั้งมั่นชอบ		

^{๓๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๐๑.

มีข้อสงสัยว่า มรรคมีองค์ ๘ กับ ไตรสิกขา ต่างก็เป็นหลักการอันเดียวกัน แต่เพราะเหตุไร การจัดลำดับองค์ธรรมในมรรค กับในไตรสิกขาจึงต่างกัน เมื่อเป็นมรรคจัดลำดับองค์ธรรมเริ่มต้นด้วยสัมมาทิฐิ ลงท้ายด้วยสัมมาสมาธิ แต่เมื่อจัดเข้าในไตรสิกขา เริ่มต้นด้วยศีล คือ สัมมาวาจาที่เป็นหมวดศีล ส่วนสัมมาทิฐิและสัมมาสังกัปปะที่เป็นหมวดปัญญาถูกนำไปต่อท้ายสัมมาสมาธิ กล่าวโดยง่าย ๆ ว่า การจัดลำดับองค์ธรรมในมรรค คือ ปัญญา ศีล สมาธิ ส่วนไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เมื่อเป็นเช่นนี้ การปฏิบัติธรรมควรมีลำดับขั้นในการปฏิบัติอย่างไร ควรยึดตาม อริยมรรคมีองค์ ๘ หรือ เริ่มต้นปฏิบัติจากศีล สมาธิ ปัญญา โดยยึดตามหลักของไตรสิกขา และ หลักธรรมทั้งสอง มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันอย่างไร ในเรื่องนี้ใคร่ขอแบ่งศีล สมาธิ ปัญญา ออกเป็น ๒ ประเด็น คือ

๑. ศีล สมาธิ ปัญญาในฐานะที่เป็นหลักไตรสิกขา

๒. ปัญญา ศีล สมาธิ ในฐานะที่เป็นองค์มรรค

ศีล สมาธิ ปัญญาในฐานะที่เป็นหลักไตรสิกขา

หลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมกายวาจา จิตใจ และปัญญาให้เจริญงอกงามตั้งแต่เบื้องต้น ท่ามกลาง และยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดสูงสุดคือความหลุดพ้น ท่านจัดเรียงลำดับองค์ธรรมในไตรสิกขา โดยมุ่งถึงกระบวนการปฏิบัติที่เป็นขั้นตอน โดยแบ่งลำดับ หรือ ขั้นตอนการปฏิบัติออกเป็นขั้น ๆ เริ่มจากการฝึกอบรมกายวาจา เข้าไปหาจิตใจและปัญญา เริ่มจากภายนอกเข้าไปสู่ภายใน จากส่วนที่หยาบเข้าไปหาส่วนที่ละเอียด โดยเริ่มจากศีลซึ่งมุ่งฝึกอบรมการแสดงออกทางกายวาจาที่เป็นส่วนภายนอก และเป็นส่วนที่หยาบ แล้วก้าวเข้าสู่สมาธิ ฝึกอบรมจิตใจที่อยู่ภายใน อันเป็นส่วนที่ละเอียดกว่า เพื่อสนับสนุนการใช้งานด้านปัญญา จากนั้นก้าวไปสู่การฝึกอบรมพัฒนาปัญญา ให้ใช้งานอย่างได้ผลดี เพื่อนำไปสู่ความหลุดพ้นในที่สุด

ระบบการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา เป็นระบบปฏิบัติที่มุ่งในแง่การใช้งานที่เป็นขั้นตอน โดยเรียงลำดับขั้นตอนของการปฏิบัติจากต่ำไปหาสูง เปรียบเสมือนบันได ๓ ขั้น คือ ขั้นศีล ขั้นสมาธิ ขั้นปัญญา แม้จะแบ่งแยกออกจากกันก็เพื่อการฝึกอบรมในแต่ละขั้น แต่ก็มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงถึงกัน ไม่ได้แยกขาดจากกันโดยสิ้นเชิง โดยในแต่ละขั้นจะเป็นปัจจัยส่งเสริมสนับสนุนให้กับขั้นต่อไป ศีลเป็นปัจจัยแก่สมาธิ สมาธิเป็นปัจจัยแก่ปัญญา ปัญญานำไปสู่ความหลุดพ้น เมื่อเชื่อมโยงขั้นตอนการปฏิบัติในแต่ละขั้น ก็จะเป็นระบบการปฏิบัติธรรมที่ครบถ้วนสมบูรณ์ ดังนี้

ก. ขั้นศีล

การปฏิบัติธรรมตามหลักไตรสิกขา เริ่มต้นที่ศีล ศีลเป็นคุณธรรมขั้นพื้นฐาน เป็นเบื้องต้น เป็นที่รองรับของคุณธรรมอื่น ๆ ทั้งหมด^{๒๐๐} ท่านเปรียบศีลนี้เหมือนกับพื้นดินอันอุดม ซึ่งเหมาะสำหรับหว่านเมล็ดพืชคือคุณงามความดีทั้งหลาย^{๒๐๑} หรือเปรียบเหมือนกับแผ่นดินเป็นที่รองรับการขึ้น^{๒๐๒} บุคคลจะขึ้นอยู่ได้ต้องมีที่รองรับ และหากจะเปรียบเทียบการปฏิบัติธรรมเหมือนขึ้นบันได ศีลเป็นบันไดขั้นแรกของการปฏิบัติธรรม ก่อนที่จะก้าวสู่ขั้นต่อไปได้ จะต้องหยัดขึ้นให้มันคงเสถียรก่อน หมายถึง ศีลจะต้องบริสุทธิ์เสียก่อน พระภิกษุที่มีศีลไม่บริสุทธิ์ แก่ดั่งลวงละเมียดสิกขาบท^{๒๐๓} หากยังไม่ชำระโทษตามพระวินัย การปฏิบัติธรรมจะไม่ก้าวหน้า ทั้งยังเป็นอันตรายต่อการบรรลุมรรคผล เมื่อมีศีลไม่บริสุทธิ์เสียแล้ว การอบรมสมาธิและปัญญาก็เกิดขึ้นได้ยาก ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงทรงแนะนำให้ชำระศีลให้หมดจดก่อนที่จะปฏิบัติธรรม ดังที่ตรัสว่า

“ดูกรภิกษุ เธอจงชำระเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลายให้บริสุทธิ์เสียก่อน อะไรคือเบื้องต้นของกุศลธรรม คือ ศีลที่บริสุทธิ์ดี และความเห็นที่ตรง เมื่อใดศีลของเธอจักบริสุทธิ์ดีและความเห็นของเธอจักตรง เมื่อนั้นเธออาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีลแล้ว พึงเจริญสติปัญญา ๔ เติบ”^{๒๐๔}

การทำผิดศีลแต่ละครั้ง จะทำให้จิตหยาบกระด้างขึ้น ตามลักษณะของกิเลสที่ครอบงำจิตอยู่นั้น หากลวงละเมียดผิดศีลบ่อยครั้งมากเท่าไร จิตก็จะยิ่งหยาบกระด้างขึ้นไปเรื่อย ๆ กลายเป็นความเลวชิน สามารถกระทำความผิดที่ร้ายแรงได้โดยง่าย ในทางตรงกันข้าม การรักษาศีลจะขัดเกลาสภาพจิตที่หยาบกระด้างให้อ่อนกำลังลง เมื่อรักษาศีลให้บริสุทธิ์เป็นอย่างดี มีพฤติกรรมทางกาย วาจาที่บริสุทธิ์ จะส่งผลโดยตรงต่อจิตใจ คือ มีความไม่ต้องเดือนร้อนใจ มีความสงบสบายทางใจ เกิดขึ้นได้ง่าย สภาพจิตจะมีความละเอียดขึ้น และจะแน่วแน่เป็นสมาธิได้ง่าย การฝึกอบรมศีลจึงเป็นไปเพื่อสมาธิ ฝึกอบรมจิตใจให้สงบตั้งมั่น จุดมุ่งหมายของศีล คือ สมาธิ ดังที่ท่านกล่าวว่า “ศีล-วิสุทธิ มีจิตวิสุทธิเป็นอรรถ (ความบริสุทธิ์แห่งศีล มีความบริสุทธิ์แห่งจิตเป็นจุดมุ่งหมาย)”^{๒๐๕} ลักษณะของศีลที่บริสุทธิ์ที่เรียกว่า อริยกันตศีล^{๒๐๖} ประการหนึ่ง คือ เป็นไปเพื่อสมาธิ หรือ เอื้อประโยชน์แก่สมาธิ (สมาธิสังวัตตนิกะ) ดังนั้น เมื่อศีลบริสุทธิ์ในขั้นแรกแล้ว การฝึกอบรมด้าน

^{๒๐๐} ส.มหา.๑๖/๓๖๕/๑๒๕; พุ.เถร.๒๖/๓๑๘/๓๕๘.

^{๒๐๑} พระมหาอุเทน ปัญญาปริทัตต์, ปัญญาพันทุกข์, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๕), หน้า ๕๖.

^{๒๐๒} ศีลเปรียบเหมือนแผ่นดิน สมาธิเปรียบเหมือนหินลับมีด ปัญญาเปรียบเหมือนมีดที่ลับจนคมดี (สมนฺต.๑/๑๑๖; วิสุทธิ.๑/๔)

^{๒๐๓} หมายถึงอาบัติ ๑ กอง คือ ปร่าจิก ถึงชาติเสส ดุลถัจจโย ปาจิตติย ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต

^{๒๐๔} ศีลที่พระอริยเจ้าชั้นชม ยกย่อง ได้แก่ ศีล ๕ สำหรับพระอริยสาวกผู้ครองเรือน (ระดับโสดาบัน) ประกอบด้วยองค์ ๕ ประการ คือ ๑.ไม่ขาด ๒.ไม่ทะลุ ๓.ไม่ค่าง ๔.ไม่หลอ ๕.เป็นไท ๖.วิญญูชนสรรเสริญ ๗. ไม่เป็นทาสแห่งคตินและทิฏฐิ ๘.เป็นไปเพื่อสมาธิ ดูรายละเอียดใน ส.มหา.๑๖/๖๘๗/๑๕๒; วินย.๑.๓/๔๘๕-๖; ที.๑.๒/๑๓๗; ม.๑.๒/๓๐๘; ม.๑.๑/๓๒๘; ที.๑.๑/๓๓๑; ธจ.๑.๑/๑๐๓.๑๕.

^{๒๐๕} ม.ญ.๑๒/๒๕๘/๒๕๕; ม.๑.๒/๖๔.

^{๒๐๖} ส.มหา.๑๖/๑๔๘๕/๕๕๕.

จิตใจก็จะเป็นไปได้ง่าย ดังที่ท่านกล่าวว่า “ถ้าภิกษุที่มีศีลไม่ค่างพร้อย, ธรรมเนียมย่อมจะสืบต่อ, สังฆารทั้งหลาย (ที่กำหนดพิจารณา) ก็เป็นของปรากฏชัดขึ้น, จิตก็จะเป็นเอกัคคตา คุณได้บรรลุอุปปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ, ส่วนภิกษุที่มีศีลขาด ธรรมเนียมย่อมไม่ก้าวหน้า จิตย่อมหวั่นไหวเหมือนถูกตีเมฆด้วยปฏัก ถูกไฟคือความเดือดร้อนใจแผดเผาอยู่ ภิกษุนั้น จะถูกนั่งก็ไม่เป็นสุขเหมือนนั่งอยู่บนแผ่นดินที่ร้อน”^{๑๒๘}

ข. ชั้นสมาธิ

สมาธิ เป็นกระบวนการฝึกอบรมคุณภาพจิต เป็นธรรมที่ส่งเสริมให้มีคุณภาพจิตที่ดี ทำให้จิตใจมีความสงบตั้งมั่น นุ่มนวล ปราศจากเครื่องเศร้าหมองใจ ซึ่งเป็นอุปสรรคของปัญญา เมื่อจิตใจสงบ ผ่องใส ควรแก่การงาน ก็จะสามารถพิจารณาเห็นปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้อง สมาธิจึงส่งเสริมให้ปัญญาทำงานอย่างดีที่สุด ความมุ่งหมายของสมาธิที่ใช้ในทางพระพุทธศาสนา ที่ถือเป็นจุดหมายแท้จริง คือ สมาธิที่เป็นไปเพื่อการตรัสรู้ หรือ กล่าวสั้น ๆ ก็คือ สมาธิเพื่อปัญญา ดังหลักฐานที่ว่า “สมาธิเพื่อประโยชน์ คือ ขตถาคตญาณทัสสนะ (การรู้เห็นตามเป็นจริง)”^{๑๒๙} “สมาธิมีขตถาคตญาณทัสสนะเป็นจุดหมาย มีขตถาคตญาณทัสสนะเป็นอานิสงส์ (จุดหมายและผลที่พึงประสงค์ของสมาธิ คือ การรู้เห็นสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง)”^{๑๓๐} หรือในทางกลับกัน “ขตถาคตญาณทัสสนะมีสมาธิเป็นที่อิงอาศัย (การรู้เห็นตามเป็นจริงเกิดขึ้นเพราะอาศัยสมาธิ)”^{๑๓๑} และ “จิตวิสุทธิมีทิฏฐิวินิวิธานเป็นจุดหมาย (การบำเพ็ญสมาธิให้จิตบริสุทธิ์มีจุดหมาย คือ การทำความเห็นความเข้าใจให้ถูกต้องบริสุทธิ์)” สมาธิจึงเป็นการฝึกอบรมในขั้นการเตรียมจิตให้พร้อมใช้งานด้านปัญญาที่เรียกว่าวิปัสสนา เพื่อให้ปัญญาพิจารณารู้แจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ซึ่งจะนำไปสู่วิชชาและวิมุตติในที่สุด

ค. ชั้นปัญญา

ปัญญา เป็นกระบวนการฝึกฝนอบรมทางปัญญา โดยเฉพาะการเจริญวิปัสสนา เป็นการฝึกฝนอบรมปัญญาในขั้นสูง เป็นการพิจารณาถึงทั้งหลายตามเป็นจริง จนกระทั่งเกิดปัญญายังรู้ในระดับต่าง ๆ ที่เรียกว่า ญาณ คือ ปัญญาที่พิจารณาเห็นแจ้งสังฆารทั้งหลายว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา อันเป็นกฎธรรมดาของธรรมชาติ เมื่อวิปัสสนาเจริญเต็มเปี่ยม ซึ่งเป็นผลมาจากการมีภาวะจิตที่ตั้งมั่น สถิตที่กำหนดรู้ได้อย่างละเอียดและต่อเนื่องเป็นอย่างดี ปัญญาจะพิจารณาเห็น

^{๑๒๘} วินย.๑/๒๘๘.

^{๑๒๙} วินย.๘/๑๐๘๔/๔๐๖.

^{๑๓๐} อ.ทศก.๒๔/๑/๒.

^{๑๓๑} ส.มหา.๑๖/๖๕/๓๖.

สังขารอย่างดองแท้ จิตจะเกิดความปลอดภัยความชืดฉิบ อันเป็นจุดมุ่งหมายของปัญญา^{๓๒} คือ การรู้เห็นตามความจริง (ยถาภูตญาณทัสสนะ) เป็นไปเพื่อให้เกิดความเบื่อหน่าย จิตจะคลายจากความกำหนัดยินดีในสังขารทั้งหลาย อันจะนำไปสู่ความเห็นแจ้งในอริยสัจธรรม ที่สามารถชำระจิตให้บริสุทธิ์หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสิ้นเชิง

ศีล สมาธิ ปัญญาตามหลักไตรสิกขา เป็นคำสอนภาคปฏิบัติที่มีการกล่าวถึงกระบวนการฝึกอบรมตามลำดับขั้นตอน ซึ่งมีความต่อเนื่องและเชื่อมโยงถึงกัน ดังตัวอย่างคำสอนที่เป็นหลักใหญ่ในพุทธศาสนา คือ โอวาทปาติโมกข์ ท่านแสดงตามลำดับแห่งศีล สมาธิ ปัญญา ดังนี้^{๓๓}

๑. ศพฺพปาปสฺส อภินิ	การไม่ทำบาปทั้งปวง	⇒	ศีล
๒. กุสลสุตฺตสมุพฺทา	การบำเพ็ญความดีให้เพียบพร้อม	⇒	สมาธิ
๓. สจิตฺตปริโยทปนํ	การชำระจิตของตนให้ผ่องใส	⇒	ปัญญา

ในแต่ละขั้นของการฝึกฝนอบรม จะส่งต่อกันไปตามลำดับ มิได้หยุดอยู่ที่ขั้นใดขั้นหนึ่ง เพราะหลักไตรสิกขาทั้ง ๓ มิใช่เป็นตัวเป้าหมายที่แท้จริง เป็นเพียงวิถีทางเพื่อก้าวไปสู่จุดหมายสูงสุด คือ ความพ้นทุกข์ หากผู้ปฏิบัติหยุดอยู่เพียงขั้นใดขั้นหนึ่ง ก็เหมือนกับบุคคลที่ติดอยู่ที่สะเก็ดไม้ เปลือกไม้ และกระพี้ไม้ โดยเข้าใจผิดว่าเป็นแก่นของต้นไม้^{๓๔} ศีลท่านเปรียบเหมือนสะเก็ดไม้ สมาธิเปรียบเหมือนเปลือกไม้ ปัญญาเปรียบเหมือนกระพี้ไม้ แต่ทั้ง ๓ ต่างห่อหุ้มแก่นไม้ คือ ความหลุดพ้น หมายความว่า เป็นกระบวนการฝึกฝนอบรมที่แบ่งออกเป็นข้อย่อย ๆ แต่ส่งผลสืบทอดกัน กิบน้าไปตามเรื่อยจนกว่าจะบรรลุความหลุดพ้นเป็นอันดับสุดท้าย เมื่อสรุปแล้วกระบวนการของไตรสิกขามี ๒ ลักษณะ^{๓๕} คือ (๑.) ทำให้หน้าก้าวหน้าต่อไปเรื่อย ๆ (๒.) แต่ละขั้นตอนต้องส่งผลต่อข้ออื่น ดังที่คริสต์ศีล สมาธิ ปัญญาไว้ว่า

“ศีลเป็นอย่างนี้ สมาธิเป็นอย่างนี้ ปัญญาเป็นอย่างนี้ สมาธิอันศีลอบรมแล้ว ย่อมมีผลมากมีอานิสงส์มาก ปัญญาอันสมาธิอบรมแล้ว ย่อมมีผลมาก อานิสงส์มาก จิตอันปัญญาอบรมแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะโดยชอบ คือ กามาสวะ ภาวาสวะ อวิชชาสวะ”^{๓๖}

^{๓๒} วินย.๘/๑๐๘๔/๔๐๖; วินย.ธ.๑/๑๐๖; วิสุทฺธิ.๑/๑๕; มัตถนิท.๒๑๐๒.

^{๓๓} วิสุทฺธิ.๑/๖.

^{๓๔} ม.ญ.๑๒/๓๔๖-๓๕๑/๓๕๘-๓๖๒.

^{๓๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), ขุททกปาฐะเห็นแต่ดูดำเห็นเป็น, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑ (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๖๓.

^{๓๖} ที.มหา.๑๐/๑๕/๕๕.

ปัญญา คือ สมาธิ ในฐานะที่เป็นองค์มรรค

สาเหตุที่พระพุทธองค์แสดงสัมมาทิฏฐิไว้เป็นอันดับแรกในมรรคมองค์ ๘ นั้น พระพรหม-
คุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต)^{๑๑๑} ได้กล่าวในเรื่องนี้ไว้ว่า “ภายในมรรค สัมมาทิฏฐิเป็นข้อแรก ในฐานะ
เป็นจุดเริ่มต้น ซึ่งถ้าขาดเสียแล้ว องค์ประกอบข้ออื่น ๆ จะเกิดขึ้นไม่ได้ เปรียบเหมือนในการ
เดินทาง จะต้องรู้ว่าทางไหนที่จะไป อย่างน้อยต้องรู้ว่าจะตั้งคันทันไหน ถ้ายังตั้งคันทันไม่ได้ การ
เดินทางต่อ ๆ ไป ก็ยังไม่อาจมีขึ้นได้ การเดินทางเป็นจันใด ในการปฏิบัติธรรมก็จันนั้น เริ่มแรก
ทีเดียว จะต้องมีความเห็นมีความเข้าใจ หรือ อย่างน้อยเชื่อถือถูกต้องตามแนวทางที่จะปฏิบัติเสีย
ก่อน จึงจะดำริคิดการต่อไปและประพฤติปฏิบัติให้ถูกทางได้ การปฏิบัติธรรมจึงต้องอาศัยพื้นฐาน
ความเข้าใจเป็นต้นทุนไว้ก่อน เมื่อสัมมาทิฏฐิเบิกช่องทางหรือตั้งคันทันให้แล้ว องค์มรรคข้ออื่น ๆ ก็
เกิดตามได้เป็นลำดับไป”

ปัญญาท่านเปรียบเหมือนกับแสงสว่าง ที่ทำลายความมืดอันเกิดจากความไม่รู้ (อวิชชา)
และเปรียบเหมือนกับศาสตราอันคม เป็นเครื่องมือสำหรับต่อสู้กับโจรคือกิเลสในภายใน^{๑๑๒} ดังนั้น
การปฏิบัติธรรมในทางพระพุทธศาสนา จึงเริ่มจากปัญญา หรือ สัมมาทิฏฐิในภายในของผู้ปฏิบัติ
ในเบื้องต้น ความเห็นความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับการปฏิบัติ อาจต้องอาศัยปัจจัยภายนอก คือ
การศึกษา การฟังการหาความรู้จากตำรา จากอาจารย์ผู้สอนกรรมฐาน ที่เรียกว่า “ปรโตโมสะ” หรือ
“กัลยาณมิตร” แล้วนำมาประกอบเข้ากับการพิจารณาโดยแบบคยา (โยนิโสมนสิการ) ก่อให้เกิด
เป็นสัมมาทิฏฐิ คือ ความเห็นความเข้าใจที่ถูกต้อง เมื่อรู้เห็นถูกต้อง ความคิด ความดำริก็เป็นไปตาม
ส่งผลให้ การกระทำ การพูด การประกอบอาชีพ ซึ่งเป็นการปฏิบัติในขั้นศีล ก็เป็นไปอย่างถูกต้อง
ศีลชำระความกระด้างทางกายวาจา เอื้อแก่การเกิดสมาธิได้ง่าย สมาธิที่มีปัญญานำหน้า จะเตรียม
ความพร้อมด้านจิตใจ เพื่อสนับสนุนการทำงานของปัญญาอย่างเต็มที่ เมื่อภาวะจิตที่สงบตั้งมั่น
ปราศจากเครื่องเศร้าหมองใจ ปัญญาทำหน้าที่พิจารณาสิ่งต่าง ๆ อย่างได้ผลดีที่สุด หลักไตรสิกขา
คือ ศีล สมาธิ ปัญญา มีความสัมพันธ์กับมรรค คือ มีสัมมาทิฏฐิเป็นตัวนำในเบื้องต้น และในทุก ๆ
ขณะที่กำลังฝึกฝนอบรมในขั้นต่าง ๆ ล้วนมีจุดมุ่งหมายไปในทิศทางเดียวกัน คือ เพื่อกำจัดกิเลส
และกองทุกข์

ในขณะที่กำลังฝึกปฏิบัติในขั้นศีล ขั้นสมาธิ หรือ ขั้นปัญญาอยู่นั้น ไม่ว่าจะกำลังฝึกอบรมใน
ขั้นใดอยู่ก็ตาม อาจทำให้เข้าใจไปว่า กำลังปฏิบัติเฉพาะในส่วนของศีล สมาธิ หรือปัญญาอย่างใด
อย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียว แท้ที่จริงแล้ว การทำงานขององค์มรรคก็มีพร้อมอยู่ในทุกช่วงตอนของ
การปฏิบัตินั้นด้วย เพียงแต่ผู้ปฏิบัติได้เน้นการฝึกอบรมในขั้นใดขั้นหนึ่งมากเป็นพิเศษ จึงทำให้องค์

^{๑๑๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๖๐๗.

^{๑๑๒} ที.ธ.๑/๒๔๒; ธ.ธ.๑/๔๖๔; ปฏิธ.ธ.๑/๑๗๕; วิภจก.ธ.๑๒๓.

มรรคในส่วนนั้นมีบทบาทโดดเด่นออกหน้าในการปฏิบัติ ส่วนองค์มรรคอื่น ๆ ถึงมือผู้ก็ไม่โดดเด่นเท่า ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า ในการปฏิบัติทุกช่วงตอนของไตรสิกขา ถือว่าเป็นการปฏิบัติของคัมภีร์ทุกข้อ การปฏิบัติตามหลักไตรสิกขาจึงมีความสัมพันธ์กับองค์มรรค ที่เริ่มต้นด้วยปัญญา และลงท้ายด้วยปัญญา คือ ผู้ปฏิบัติมีความรู้ความเข้าใจ เกี่ยวกับสิ่งที่ลงมือปฏิบัติเป็นพื้นฐานต้นทุนเดิมอยู่ก่อน แล้วลงมือปฏิบัติในขั้นศีล ศีลที่รักษาดีแล้ว ก่อให้เกิดสมาธิได้ง่าย สมาธิที่ตั้งมั่นดีแล้วเป็นฐานของปัญญา ปัญญาคือสัมมาทิฏฐิเป็นเหมือนเข็มทิศ หรือ เป็นไฟส่องทางอำนวยความสะดวกศีล สมาธิ ปัญญา เดินหน้าไปได้และแล่นไปตรงทาง ความเจริญของปัญญาที่มีเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในระหว่างการปฏิบัติจะช่วยสนับสนุนความเจริญของสมาธิด้วย เช่น ยิ่งรู้ชัดเห็นชัด ก็แน่วแน่มั่นใจ ยิ่งมีสมาธิกล้าแข็งขึ้น สมาธิและปัญญาต่างอิงอาศัยสนับสนุนซึ่งกันและกัน ดังพุทธภาษิตที่ว่า “ฉานข่อมไม่มีแก่ผู้ไร้ปัญญา ปัญญาก็ไม่มีแก่ผู้ไร้ฉาน ผู้ใดมีทั้งฉานและปัญญา ผู้นั้นแลอยู่ใกล้นิพพาน”^{๓๓} หลักไตรสิกขาและมรรคมีความสัมพันธ์กัน คือ วิธีการของการปฏิบัติใช้ขั้นตอนการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา ส่วนมรรคเป็นกระบวนการปฏิบัติที่อยู่ภายในตัวของผู้ปฏิบัติ ซึ่งมีสัมมาทิฏฐิเป็นตัวนำ เป็นประธาน^{๓๔} อยู่ในทุกขั้นของการปฏิบัติตามศีล สมาธิ และปัญญา กระบวนการปฏิบัติธรรม จึงเป็นเหมือนขบวนรถที่มีสัมมาทิฏฐิเป็นหัวจักร นำหน้า ช่วยให้องค์ธรรมอื่น ๆ ดำเนินไปสู่นิพพาน ดังที่ตรัสว่า

“ทางนั้นชื่อว่าเป็นทางตรง ทิศนั้นชื่อว่ามีภัย รถชื่อว่ามีเสียงดัง ประกอบด้วยล้อคือธรรม หิริเป็นฝาของรถนั้น สติเป็นเกราะกันของรถนั้น เรากล่าวธรรมมีสัมมาทิฏฐินำหน้า ว่าเป็นสารถี ยานชนิดนี้มีอยู่แก่ผู้ใด จะเป็นหญิงหรือชายก็ตาม เขาข่อมไปสู่พระนิพพานด้วยยานนี้แล”^{๓๕}

๔.๗ เปรียบการเจริญวิปัสสนาระหว่างสายรูปนามกับสายต่าง ๆ

ในการเจริญวิปัสสนานั้น อาจารย์ผู้อบรมสั่งสอนวิปัสสนากรรมฐานถือเป็นบุคคลสำคัญที่จะก่อให้เกิดรูปแบบการปฏิบัติ หรือ แนวทางการเจริญวิปัสสนาในลักษณะต่าง ๆ เพราะอาจารย์ผู้สอนวิปัสสนาเป็นศูนย์รวมศรัทธาของผู้ปฏิบัติในแต่ละสำนัก ฉะนั้น จึงเป็นเหตุให้การเจริญวิปัสสนาในแต่ละสำนัก มีลักษณะหรือมีรูปแบบเฉพาะในสำนักของตนซึ่งแตกต่างจากสำนักอื่น ๆ และถึงแม้ว่าสำนักวิปัสสนากรรมฐานในแต่ละสำนักจะมีแนวทางการปฏิบัติที่แตกต่างกันก็ตาม แต่ก็ยังมีลักษณะที่เหมือนกัน คือ การเน้นความสำคัญของสติปัญญาที่เข้าไปรู้อารมณ์ปัจจุบันที่ปรากฏอยู่ทุกขณะ และการให้ความสำคัญกับขณิกสมาธิในการเจริญวิปัสสนา ส่วนลักษณะที่ต่างกันในการเจริญวิปัสสนานั้น ขึ้นอยู่กับหลักการและวิธีการปฏิบัติของอาจารย์ผู้สอนวิปัสสนาเป็นประการ

^{๓๓} พ.ท.๒๕/๓๕/๖๕.

^{๓๔} บ.ญ.๑๔/๒๔๐/๑๔๖.

^{๓๕} ต.ศ.๑๕/๑๔๔/๔๕.

สำคัญ หากจะนำสำนักวิปัสสนากรรมฐานสายต่าง ๆ มาเปรียบเทียบกับสายรูปนาม เพื่อศึกษาข้อเหมือนและข้อแตกต่างกัน ดังนี้

ก. สายหลวงพ่อเทียน จิตตสุโก วัดสนามใน จ.นนทบุรี

การเจริญวิปัสสนาตามแนวคำสอนของหลวงพ่อเทียน จิตตสุโก มีรูปแบบการปฏิบัติที่เป็นที่รู้จักกันทั่วไป คือ การฝึกสติรู้ความเคลื่อนไหวของมือ ๑๔ ท่า แต่แท้ที่จริงแล้วแนวทางการเจริญวิปัสสนาสายหลวงพ่อเทียน เป็นการปฏิบัติที่เน้นความสำคัญของการมีสติระลึกรู้อย่างต่อเนื่อง รู้ความเคลื่อนไหวของกายอยู่ทุกขณะ รู้เท่าทันอารมณ์ต่าง ๆ และรู้เท่าทันจิตใจ ความคิด อารมณ์-ความรู้สึกร่างกายของตน ดังนั้น การฝึกสติรู้ความเคลื่อนไหวของมือ ๑๔ ท่า จึงเป็นเพียงส่วนหนึ่งของการปฏิบัติตามสายนี้ ส่วนประเด็นที่สำคัญ คือ ผู้ปฏิบัติต้องทำความเพียรให้มาก เจริญสติให้มาก เจริญสติให้ต่อเนื่องเหมือนลูกโซ่^{๑๑๖} หลักของการเจริญสตินั้นยึดตามหลักสติปัฏฐาน ๔ แบบง่าย ๆ ไม่มีคำภาวนากำกับ ไม่มีรูปแบบการเดิน รูปแบบการยืน จะนั่งอย่างไรก็ได้ นั่งขัดสมาธิ หรือนั่งพับเพียบก็ได้ เขยียดแข้งเขยียดขาก็ได้ นอนก็ได้ นั่งเก้าอี้ก็ได้ จะพลิกมือขึ้น เอามือลง ก้ม เหยง ซ้าย-ขวา กระพริบตา ให้มีสติรู้เท่าทันทุก ๆ ความเคลื่อนไหว รู้เท่าทันอารมณ์ รู้เท่าทันความคิด หากจะเปรียบเทียบการเจริญวิปัสสนาสายรูปนามกับสายหลวงพ่อเทียน จิตตสุโก สรุปได้ดังนี้

ลักษณะที่เหมือนกัน

-การเจริญวิปัสสนาในสายหลวงพ่อเทียนกับสายรูปนาม มีลักษณะที่เหมือนกัน คือ เน้นความสำคัญของการมีสติอย่างต่อเนื่อง ไม่มีคำภาวนากำกับในขณะปฏิบัติ อิริยาบถต่าง ๆ เป็นไปอย่างธรรมชาติ ไม่มีรูปแบบการเดิน การยืน การนั่ง การนอน

-สายหลวงพ่อเทียนไม่เน้นความสำคัญของสมาธิมาก เช่นเดียวกับสายรูปนาม เนื่องจากหลวงพ่อเทียนเคยฝึกกรรมฐานในรูปแบบอื่น ๆ มาก่อน^{๑๑๗} เช่น พุทฺโธ, สัมม-อรหัง, อาณาปานสติ, พองหนอ-ยุบหนอ จึงมองว่าทั้งหมดนี้เป็นอุบายวิธีทำให้สงบในรูปแบบของสมณะที่ไม่สามารถละกิเลสได้เด็ดขาด จึงมีลักษณะเหมือนกับหินทับหญ้า ด้วยเหตุนี้ จึงเน้นการฝึกสติเป็นหลักสำคัญ ส่วนสมาธินั้นกล่าวแต่เพียงว่า เมื่อมีสติอย่างต่อเนื่อง สมาธิจะดีขึ้นมาเอง

ลักษณะที่ต่างกัน

-การเจริญวิปัสสนาในสายรูปนาม เริ่มต้นปฏิบัติด้วยการเจริญสติรู้อิริยาบถหลัก คือ การยืน เดิน นั่ง นอนเสียก่อน ซึ่งถือเป็นส่วนที่รู้ได้ง่าย จากนั้นจึงขยายสติให้รู้เท่าทันความเคลื่อนไหวใน

^{๑๑๖} หลวงพ่อเทียน จิตตสุโก, การปฏิบัติกรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร: เทพอักษรการพิมพ์, ๒๕๒๑), หน้า ๒๒.

^{๑๑๗} หลวงพ่อเทียน จิตตสุโก, “ประสบการณ์ของหลวงพ่อ” ใน การปฏิบัติกรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: เทพอักษรการพิมพ์, ๒๕๒๑), หน้า ๕๒-๕๓.

อิริยาบถย่อย ในขณะที่สายหลวงพ่อก็เห็นเน้นที่การมีสติรู้เท่าทันทุกความเคลื่อนไหว รู้เท่าทันทุก อารมณ์ความรู้สึก ไม่ได้แยกว่าจะต้องรู้อิริยาบถใหญ่เสียก่อนแล้วจึงไปรู้อิริยาบถย่อย

-สายรูปนามยึดถือหลักการเจริญวิปัสสนาตามวิธีสติปัญญาในหมวดอิริยาบถ และหมวด สัมปชัญญะ แนวทางการศึกษาและการเจริญวิปัสสนายึดตามหลักวิสุทธิมัคค์ อภิธรรมมัตถสังคหะ นอกจากนี้ยังยึดหลักการปฏิบัติ ๑๕ ข้อตามคำสอนของอาจารย์แนบ มหานิรานนท์ ในขณะที่สาย หลวงพ่อก็เห็น ยึดแนวทางการเจริญวิปัสสนาตามหลักสติปัญญา ๔ แบบง่าย ๆ ไม่อิงหลักวิชาการ มากจนเกินไป ไม่มีข้อห้ามซึ่งถือเป็นหลักหรือกฎเกณฑ์ในการเจริญวิปัสสนา

-ลักษณะการเจริญสติของสายรูปนามมองว่า สติที่เข้าไปประจักษ์รู้นั้น จะต้องมึรูปนามกำกับ อยู่เสมอ เพื่อให้รู้ว่า กำลังกำหนดรู้รูปอะไร นามอะไร เพื่อให้รู้ถึงความแตกต่างของรูปแต่ละรูป นามแต่ละนามว่า เป็นคนละรูป เป็นคนละนาม ไม่ใช่รูปอันเดียวกัน ไม่ใช่นามอันเดียวกัน เช่น ขณะนั่ง ให้ระลึกรู้ที่ท่อนั่งหรืออาการนั่ง พร้อมทั้งให้ทำความรู้สึกว่า กำลังดูรูปนั่ง เป็นต้น สาย หลวงพ่อก็เห็นเน้นที่สติรู้เท่าทันอารมณ์ สติทำหน้าที่เป็นเพียงผู้ดู ผู้รู้ ไม่ให้ความสำคัญกับ อารมณ์ว่า เป็นรูปหรือเป็นนาม เพราะการกำหนดรู้เช่นนั้น ปัญญาจะทำการกำหนดรู้และแยกแยะ ของเขาเอง

-สายหลวงพ่อก็เห็น แม้มองว่าไม่มีรูปแบบก็ไม่ถูกนัก เพราะยังมีรูปแบบการฝึกสติรู้ความ เคลื่อนไหวของมือ ๑๔ ท่า ซึ่งถือเป็นรูปแบบเฉพาะของสายนี้ ในขณะที่สายรูปนามมองว่า รูปแบบ การฝึกสติทั้ง ๑๔ ท่า นั้น เป็นการสร้างอิริยาบถขึ้นมา ซึ่งผิดกับหลักของการปฏิบัติตามแนวทางของ สายรูปนาม ส่วนสายรูปนามแม้จะไม่มีรูปแบบการปฏิบัติ แต่ก็เคร่งครัดในหลักการ คือ การยึดถือ หลักปฏิบัติ ๑๕ ข้ออย่างเคร่งครัด ส่วนสายหลวงพ่อก็เห็นไม่ได้เคร่งครัดในหลักการ และไม่ได้ยึด ติดกับรูปแบบ ถึงแม้จะมีรูปแบบการฝึกสติรู้ความเคลื่อนไหวของมือ แต่ก็เพียงเป็นส่วนหนึ่งของการ เจริญวิปัสสนา ด้วยเหตุนี้สายหลวงพ่อก็เห็น จิตตสุโก จึงมีลักษณะที่ยืดหยุ่นกว่าสายรูปนาม

ข. สายพระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี) วัดมเหยงคณ์ จ.พระนครศรีอยุธยา

แนวทางการเจริญวิปัสสนาของพระครูเกษมธรรมทัต เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวทาง สติปัญญา ๔ ไม่มีรูปแบบการปฏิบัติ เน้นการมีสติปัญญากำหนดรู้รูปนามตามวิปัสสนาภูมิ ๖ ให้ ความสำคัญกับการมีสติระลึกอยู่กับรูปนามที่เป็นปัจจุบันให้ถูกต้องตรงตามสภาวะปรมาัตถ์ ถึงแม้จะ เป็นสำนักที่ยึดหลักการเจริญวิปัสสนา แต่พระครูเกษมธรรมทัต ก็เห็นความสำคัญของการปฏิบัติทั้ง ในส่วนของสมถะและวิปัสสนา โดยมีมุมมองเกี่ยวกับการปฏิบัติ แบ่งเป็น ๓ รูปแบบ หรือ ๓ ระบบ การปฏิบัติ ดังนี้^{๑๔๔}

^{๑๔๔} เขมรสี ภิกขุ. ทำอย่างไรให้ชีวิตมีความสุข (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สแควร์ ปริ้นซ์ ๕๓ จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๕-๑๐; พระครูเกษม- ธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). วิปัสสนาภูมิ (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๔๗-๔๘.

๑. เจริญสมณะก่อนแล้วคือวิปัสสนาที่หลัง วิธีปฏิบัติก็คือทำใจให้นิ่ง โดยเพ่งลมหายใจ หรือ เพ่งกลิ่นต่าง ๆ ซึ่งมีถึง ๑๐ อย่าง หรือเพ่งอสุภะเป็นต้น เพ่งจนกระทั่งได้ฌาน เมื่อได้ฌานก็จะ มีปีติ มีความสุข มีสมาธิเรียกว่าฌาน แล้วจึงยกองค์ฌานนั้น ๆ มาพิจารณา โดยน้อมมากำหนดที่ปีติ ที่ความสุข ที่สมาธิ คิวจิต ผู้รู้ ผู้รู้จะเห็นความเปลี่ยนแปลง เกิดดับ เห็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาก็เข้าสู่วิปัสสนาได้

๒. เจริญวิปัสสนาไปเลย แล้วสมณะจะตามมามีหลัง แนวทางนี้ก็คือ การเจริญสติในชีวิตประจำวัน วิธีการก็คือ เมื่อยืน เดิน นิ่ง นอน กู้เหยียด เคลื่อนไหว เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส คิดนึก รู้สึกอะไรต่าง ๆ ก็เจริญสติระลึก รู้ แต่การระลึกรู้นี้ต้องให้ตรงกับสภาวะปรมาัตต์ที่กำลังปรากฏ คือ ลักษณะการเห็น การได้ยิน การรู้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสเหล่านี้เป็นสภาวะปรมาัตต์ ต้องกำหนดรู้ว่าลักษณะเห็น ลักษณะได้ยินเป็นอย่างไร ขณะที่รับรู้อารมณ์ต่าง ๆ เหล่านี้ ให้สังเกตไปทั้งหมดที่เกิดที่กายที่ใจนี้ หมั่นสังเกตหมั่นระลึกบ่อย ๆ สติก็จะเจริญขึ้น และจะรู้เท่าทันต่อสภาวะ นอกจากนี้ก็ให้ฝึกปล่อยวางอยู่ในตัว คือ ต้องรู้จักละ รู้จักปล่อยวาง ในที่สุดสมาธิก็จะเกิดขึ้นมาเอง

๓. เจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไป ซึ่งคนยุคปัจจุบันส่วนใหญ่จะเหมาะแก่ประเภทนี้ เพราะคนในยุคปัจจุบันจะให้ไปเจริญสมณะจนได้ฌาน ให้จิตสงบนิ่งสามารถเข้าฌาน-ออกฌานได้คล่องแคล่วนั้นไม่ใช่ทำได้ง่าย เพราะต้องอยู่ในสถานที่ที่สงบวิเวกจริง ๆ มีคนเป็นส่วนน้อยที่อยู่ในสถานที่ไม่สงบแต่สามารถทำจิตให้นิ่งจนได้ฌานได้ ฉะนั้น เมื่อเราปฏิบัติตามแนวทางที่ ๑ คือ ทำฌานก่อนก็ทำไม่ได้ แนวทางที่ ๒ ก็ยังมีปัญญาไม่พอ ยังไม่รู้จักรูปนาม กำหนดไม่ถูก ไม่รู้ว่าสภาวะปรมาัตต์เป็นอย่างไร บัญญัติเป็นอย่างไร และบางคนถ้าไม่มีสมาธิบ้างเลยจิตก็ล่องลอย ตั้งสติไม่อยู่ บางคนจึงต้องมีสมาธิอยู่บ้างจึงจะระลึกได้ ถ้าเราเป็นเช่นนี้ก็ควรใช้แนวทางที่ ๓ เรียกว่า “ยุคนัทรสมณวิปัสสนา” (การเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไป) วิธีปฏิบัติก็คือเจริญ สมถกรรมฐานซึ่งมีวิธีการเจริญได้หลายอย่าง เช่น เจริญอานาปานสติ คือ คูลมหายใจเข้าออกคู่กับวิปัสสนาก็ได้ เจริญมรณานุสสติ คือ ระลึกถึงความตายคู่กับวิปัสสนาก็ได้ หรือจะเจริญเมตตา คือ แผ่เมตตาคู่กับวิปัสสนาก็ได้เป็นต้น

สำนักวิปัสสนาสายพระครูเกษมธรรมทัต จะมีลักษณะเหมือนกันสายรูปนาม เช่น เน้นความสำคัญของการรู้รูปนาม ความเข้าใจเกี่ยวกับบัญญัติปรมาัตต์ การเจริญวิปัสสนาที่กำหนดรู้รูปนามตามวิปัสสนาภูมิ ๖ การเน้นความสำคัญของสติเป็นหลักในการปฏิบัติ ไม่มีรูปแบบของการปฏิบัติ ไม่มีคำภาวนาในขณะที่ปฏิบัติ อิริยาบถในขณะที่ปฏิบัติต้องเป็นไปอย่างปกติธรรมดา

ส่วนลักษณะที่แตกต่างกันนั้น คือ สายของพระครูเกษมธรรมทัตนั้น ไม่ได้แตกแยกมาจากสายของอาจารย์แนบ มหานิรามนธ์ จึงไม่มีการเรียนการสอนเกี่ยวกับอภิธรรมมัตถสังคหะ แต่นำหลักอภิธรรมมัตถสังคหะมาเป็นใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติ ไม่ได้ยึดหลักปฏิบัติ ๑๕ ข้อในการปฏิบัติ

เหมือนสายของอาจารย์แนบ ส่วนการกำหนดสติรู้ในอิริยาบถนั้นมีลักษณะแตกต่างกัน คือ สายอาจารย์แนบ มหานีรานนท์ให้กำหนดรู้ที่ทำทาง หรือ อากาของรูป เช่น การยืนให้กำหนดที่ทำยืน อากาอื่นว่า รูปอื่น, การนั่งให้กำหนดที่ทำนั่ง อากาอื่นว่า รูปนั่ง, การนอนให้กำหนดที่ทำนอน อากาอื่นว่า รูปนอน, การเดินให้กำหนดที่ทำทางที่เดิน หรือการก้าวเท้าว่า รูปเดิน ส่วนสายของพระครูเกษมธรรมทัตนั้น ให้กำหนดรู้โณภูริพะ คือ ความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อนตึงตรงที่ส่วนของร่างกายสัมผัสถูกต้องกับพื้น

ก. สายพองหนอ-ขุบหนอ

สายพองหนอ-ขุบหนอ^{๑๔} หรือ สายพองขุบ เป็นที่นิยมแพร่หลายในประเทศไทยตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๔๕๖ เป็นต้นมา โดยการนำของพระธรรมธีรราชมหามุนี (โศภก ญาณสิริ ป.ธ.๘) ซึ่งเป็นอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาธุระแห่งวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๕ กรุงเทพฯ ท่านได้เดินทางไปศึกษาแนวทางการเจริญสมถวิปัสสนา ที่ประเทศพม่า อยู่ในสำนักของพระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาโค) เป็นเวลา ๑ ปี และได้อาราธนาพระภิกษุชาวพม่ามาด้วย ๒ รูป คือ ท่านภททันตะ อาสภมหาเถระ และท่านอินทวังสะ เพื่อมาช่วยสอนวิปัสสนากรรมฐานในประเทศไทย ซึ่งในปัจจุบันกรรมฐานสายพองหนอ-ขุบหนอได้เป็นที่นิยมไปทั่วทุกภาคของประเทศไทย เช่น ยุวพุทธิกสมาคมแห่งประเทศไทย, วัดอัมพวัน จ.สิงห์บุรี, สำนักวิปัสสนาวิเวกอาศรม จ.ชลบุรี, วัดคอนพูค จ.สระบุรี วัดพระธาตุศรีจอมทอง จ.เชียงใหม่, วัดพิชโสภาราม จ.อุบลราชธานี เป็นต้น

ลักษณะเด่นของสายพองหนอ-ขุบหนอ คือ รูปแบบการเดินจงกรม ที่เป็นการฝึกสติรู้ความเคลื่อนไหวของการก้าวเท้า ๖ ระยะเวลา และรูปแบบการนั่งสมาธิที่มีสติรู้ลมหายใจเข้าออก โดยกำหนดดูความเคลื่อนไหวของท้อง เมื่อท้องพองให้ภาวนาว่า “พองหนอ” เมื่อท้องขุบให้ภาวนาว่า “ขุบหนอ” นอกจากนี้ ยังเน้นการมีสติระลึกรู้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบันอยู่ทุกขณะพร้อมทั้งให้บริกรรมหรือภาวนาในใจ เป็นการกำกับสติและสัมปชัญญะตามอาการนั้น ๆ ส่วนลักษณะที่เหมือนและต่างกันระหว่างสายพองหนอ-ขุบหนอกับสายรูปนาม ดังนี้

ลักษณะที่เหมือนกัน

สายพองหนอ-ขุบหนอ กับสายรูปนามมีลักษณะที่เหมือนกันในการเจริญวิปัสสนา คือ เน้นการมีสติรู้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบันอย่างต่อเนื่อง รู้ทุกความเคลื่อนไหวของกาย ตลอดจนถึงรู้ทุกความเป็นไปของอารมณ์ สายพองหนอ-ขุบหนอถ้าหากนำคำบริกรรมและรูปแบบการเดิน-การนั่งออกไป

^{๑๔} วริธา จินวรวโร และคณะ, “รายงานการวิจัยเรื่องวิวัฒนาการการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย,” (คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๖), หน้า ๓๕๑-๓๕๓.

โดยให้มีสติรู้ความเคลื่อนไหวของกายตามปกติ สายพองหนอ-ขุบนอกกับสายรูปนามจะมีลักษณะที่เหมือนกันหลาย ๆ ประการ

ลักษณะที่ต่างกัน

สายพองหนอ-ขุบนอ มีรูปแบบการปฏิบัติ โดยเฉพาะรูปแบบการเดินจงกรม ๖ ระยะ และรูปแบบการนั่งที่ฝึกสติรู้ความเคลื่อนไหวของท้องโดยภาวนาว่า “พองหนอ-ขุบนอ” ส่วนการฝึกสติกำหนดรู้ในอารมณ์แต่ละอย่าง จะมีคำบริกรรมหรือคำภาวนาในใจ ซึ่งเป็นการกำหนดรู้ตามอาการที่ปรากฏนั้น ๆ และมีมักจะลงท้ายด้วยหนอเสมอ เช่น เมื่อคิดก็ให้กำหนดว่า “คิดหนอ” เมื่อฟังชานก็ให้กำหนดว่า “ฟังชานหนอ” เป็นต้น การฝึกสติรู้ความเคลื่อนไหวของกายนั้น จะเป็นไปในลักษณะที่ช้า เพื่อให้มีสติรู้เท่าทันทุกความเคลื่อนไหว ในขณะที่สายรูปนาม มีการปฏิบัติที่ไม่เน้นรูปแบบ โดยมีการฝึกสติกำหนดรู้การเดิน การยืน การนั่ง การนอนด้วยอิริยาบถที่ปกติ ยึดหลักปฏิบัติ ๑๕ ข้อตามแนวทางของอาจารย์แนบ มหานิรานนท์ เจริญวิปัสสนาตามวิธีสติปัญญาในหมวดอิริยาบถและหมวดสัมปชัญญะ มีการกำหนดรู้ทุกขเวทนาในการเปลี่ยนอิริยาบถ นอกจากนี้ยังยึดถือแนวทางการศึกษาและปฏิบัติตามคัมภีร์วิสุทธิมรรคและอภิธรรมมัตถสังคหะ

มุมมองที่แตกต่างกัน

จากการศึกษาจากเอกสารสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนา จะพบแนวความคิดที่แตกต่างกันระหว่างสายรูปนามกับสายพองหนอ-ขุบนออยู่หลายประการ ตัวอย่างเช่น

๑.) สายรูปนามมองว่า การปฏิบัติแบบพองหนอ-ขุบนอ มีคำบริกรรมประกอบการปฏิบัติ จัดอยู่ในส่วนสมถกรรมฐาน มีลักษณะเช่นเดียวกับพุทโธ และสัมมา-อรหัง เพราะวิปัสสนามีอารมณ์เป็นปรมาตม์ มิใช่บัญญัติ คราบไคถ้าไม่ทิ้งองค์บริกรรมก็ยังเป็นบัญญัติ ดังนั้น การปฏิบัติของสายพองหนอจึงเป็นสมถะ ไม่ใช่วิปัสสนา

สายพองหนอ-ขุบนอมองว่า คำบริกรรมเป็นเพียงเสียงในจิต แม้จะเป็นคำบัญญัติแต่ก็เป็นปัจจัยแห่งการรู้ปรมาตม์ที่เป็นไตรลักษณ์ได้ ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “การสาธยายทางจิต เป็นปัจจัยแก่การแทงตลอดไตรลักษณ์ การแทงตลอดไตรลักษณ์เป็นปัจจัยแก่การบรรลุมรรคผล”^{๑๖} ที่จริงในการปฏิบัติของสายพองหนอ-ขุบนอ ไม่ได้เอาคำบริกรรมเป็นอารมณ์ หากแต่เอาสติกำหนดรู้ตามอาการที่กำลังปรากฏนั้นเป็นอารมณ์ คำบริกรรมเป็นเพียงเครื่องช่วยเสริมกำลังขณิกสมาธิให้กล้าขึ้น เป็นการกำกับสติให้รู้ตรงตามลักษณะที่แท้จริง ถือเป็นการกำหนดตรงตามสภาวะปรมาตม์ จึงจัดเป็นวิปัสสนา ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับสายรูปนามที่ให้ทำความรู้สึกตัวกำกับอยู่เสมอว่า กำลังดูรูปหรือนามอะไรอยู่

^{๑๖} วิกฤต.๑.๒/๒๔๓; วิสุทธิ.๒/๑๘.

๒.) สายรูปนามมองว่า การเดินจงกรม ๖ ระชะนั้น เป็นการบังคับอิริยาบถ เป็นการเดินที่มีความตั้งใจอันเป็นโลภะแทรกอยู่ เมื่อดูจากในหลักวิสุทธิมคค์จะพบว่า การเดินจงกรมที่ท่านแบ่งเป็น ๖ ระชะนั้น เป็นผลมาจากสัมมสนญาณ ที่รู้ความเกิดดับของการก้าวเท้าเพียงย่างก้าวเดียว แต่รู้ความเกิดดับถึง ๖ ระชะนั้น การเดินจงกรมของสายพองหนอ-ขุบหนอ จึงเป็นการปฏิบัติที่บังคับอิริยาบถและผิดหลักในคัมภีร์วิสุทธิมคค์

สายพองหนอ-ขุบหนอมองว่า ในหลักสติปัญญาหมวดอิริยาบถ พระพุทธองค์แสดงไว้ว่า “คจฺจนฺโต คจฺจนฺมิตฺติ ปชานาติ เมื่อเดินอยู่ที่ให้รู้ว่าเดินอยู่” ไม่มีเนื้อความตอนใดที่บ่งชี้ว่า ให้เดินอย่างไร ห้ามเดินอย่างไร แสดงให้เห็นว่า จะเดินในรูปแบบใด จะเป็นการเดินตามปกติหรือข้องช้า ไม่ใช่ประเด็นสำคัญ แต่สิ่งที่สำคัญคือ การมีสติรู้ชัดตามลักษณะของการเดินนั้น ๆ ส่วนการเดินจงกรมที่แบ่งเป็น ๖ ระชะนั้น เป็นเพียงรูปแบบของการฝึกสติเท่านั้น ไม่ได้ต้องการรู้ให้ได้ ๖ ระชะนั้นอย่างก้าวเดียว จึงไม่ได้ขัดแย้งกับหลักในวิสุทธิมคค์และหลักสติปัญญา

๓.) สายรูปนามมองว่า คำบริกรรม “พองหนอ-ขุบหนอ” ด้วยการคลุมที่ท้องนั้น ไม่มีหลักฐานใด ๆ เลข ในพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา ไม่ตรงกับหลักสุสสนาณีย (นัยที่ลมกระทบ) ตามนัยวิสุทธิมคค์ และไม่ตรงกับหลักอานาปานสติที่ให้กำหนดรู้ที่ลมหายใจเข้าออก ไม่ได้กำหนดคู่มือที่ท้องพองหรือขุบ

สายพองหนอ-ขุบหนอมองว่า การกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก ตามนัยแห่งอานาปานสตินั้น ท่านให้กำหนดรู้ลมใน ๓ ฐาน^{๑๑๑} คือ จุดที่ลมกระทบตรงปลายจมูก ทรวงอก และท้อง (สะคือ) โดยให้กำหนดรู้ลมให้ชัดในทั้ง ๓ ฐาน หรือ กำหนดตรงจุดที่ชัดจุดใดจุดหนึ่งก็ได้ และเห็นว่าบริเวณหน้าท้องซึ่งมีอาการพอง-ขุบนั้น แสดงสภาวะได้ชัดเจนกว่าการกระทบที่บริเวณจมูก ฉะนั้น รูปที่ลมถูกต้องที่บริเวณหน้าท้อง คือ อาการพองขึ้นและขุบลง จึงเหมาะแก่การตั้งสติกำหนดเพื่อเจริญวิปัสสนากรรมฐาน อีกอย่างหนึ่ง อาการเคลื่อนไหวของหน้าท้องที่เกิดจากลมหายใจ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วาโยโผฏฐัพพรูป (รูปที่ลมกระทบถูกต้อง) ซึ่งเป็นสภาวะปรมาัตต์ที่เกี่ยวข้องด้วยการเคลื่อนไหวเพราะมีวาโยธาตุเป็นเหตุ ดังนั้น การกำหนดรู้ลมที่ท้องพองและท้องขุบ จึงเป็นการปฏิบัติที่ถูกต้อง จึงไม่ขัดกับหลักอานาปานสติและหลักสติปัญญา

^{๑๑๑} นาสิกคฺคฺ อาทิ ททํ มขุณฺ นากิ ปริโยธานํ (วินย.๒.๑/๕๑๔; ปฎิส.๒.๒/๘๓)

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

สมาธิแม้จะเป็นหลักธรรมสำคัญประการหนึ่งที่มีปรากฏอยู่ในหลักธรรมหลาย ๆ ประการ แต่ในการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้บรรลุถึงจุดมุ่งหมายสูงสุด คือ พระนิพพานนั้น ขอบเขต ความสำคัญของสมาธิที่มีความจำเป็นต่อการเจริญวิปัสสนา ในแต่ละบุคคลอาจแตกต่างกันไป จากการศึกษาวิจัยเรื่อง “บทบาทของสมาธิในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม” พบว่า สำนักวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม มีแนวทางการเจริญวิปัสสนาที่ยึดถือการเจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ตามวิธีสติปัฏฐาน ๔ ไม่มีรูปแบบการปฏิบัติ และไม่เน้นสมาธิที่มากเกินไปกว่าขณิกสมาธิ นอกจากนี้ ยังอาศัยคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ เป็นส่วนแห่งการศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนา อีกแนวทางหนึ่ง ส่วนหลักของการเจริญวิปัสสนาตามที่มีปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา เมื่อเปรียบเทียบกับหลักการเจริญวิปัสสนาของสายรูปนาม สรุปเป็นประเด็นได้ ดังนี้

๑. หลักของการเจริญวิปัสสนาตามวิธีสติปัฏฐาน ๔

วิปัสสนากรรมฐานนั้นประกอบด้วยส่วน ๒ ส่วน คือ ตัววิปัสสนากับวิธีการปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงวิปัสสนา ตัววิปัสสนาที่ถือว่าเป็นวิปัสสนาที่แท้จริง คือ ปัญญาที่รู้เห็นไตรลักษณ์ของรูปนาม (ขันธ ๕) เป็นภาวะของญาณตั้งแต่อุทกัพพญาณ (ปัญญาที่รู้เห็นความเกิดดับของรูปนาม) เป็นต้นไป ซึ่งเป็นผลมาจากการฝึกฝนอบรมเจริญสติปัญญามาอย่างต่อเนื่อง จนเกิดปัญญารู้เท่าทันความเกิดขึ้นและดับไปของรูปนามอย่างแจ่มชัด ผู้ปฏิบัติที่ได้อุทกัพพญาณนี้ เรียกว่า “อาร์ทรวิปัสสโก” แปลว่า ผู้เริ่มได้วิปัสสนา หรือ ผู้เริ่มเห็นแจ้ง ส่วนตัววิปัสสนาขั้นต้น แม้จะยังไม่เห็นไตรลักษณ์ แต่ก็ชื่อว่าวิปัสสนา คือ ปัญญาที่รู้ขันธ ๕ เป็นเพียงรูปและนาม เรียกปัญญานี้ว่า “นามรูปปริเฉทญาณ” สาเหตุที่ไม่เรียกตัววิปัสสนาขั้นต้นว่าวิปัสสนาแท้ เพราะการพิจารณาใคร่ครวญจากการอ่าน การฟัง (สุตมยปัญญา และจินตมยปัญญา) ก็สามารถรู้ถึงสังขารร่างกายเป็นแต่เพียงรูปและนามได้ ส่วนตัววิปัสสนาแท้ซึ่งเป็นผลมาจากการปฏิบัติอันเป็นประสบการณ์ตรงนั้น การใช้หลักเหตุผล หรือการใช้หลักการคิดเชิงวิเคราะห์ (Reasoning, Critical thinking) ไม่สามารถเข้าถึงตัววิปัสสนาที่แท้ได้

ส่วนวิธีการปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงวิปัสสนานั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้กว้างมาก เช่น หลักโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ และหากพิจารณาถึงวิธีการปฏิบัติของสำนักต่าง ๆ ในปัจจุบัน ได้แก่ พุทโธ, พองหนอ-ชูปหนอ, อานาปานสติ, สัมมา-อรหัง, รูปนามเป็นต้น มองว่าสายต่าง ๆ เหล่านี้

* อุทกัพพญาณจัดเป็นวิปัสสนาญาณอย่างอ่อน ๆ ผู้ที่ได้ญาณนี้จึงชื่อว่าเริ่มได้วิปัสสนา (นิท.ธ.๑๐๔; ปฏิธ.ธ.๑/๒๑๕; วิสุทธิปฏิภา.๑/๕๐๘)

ล้วนแต่เป็นวิธีการปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงตัววิปัสสนาได้ด้วยกันทั้งนั้น ส่วนวิธีการเจริญวิปัสสนาคาม
นัยพระไตรปิฎกนั้น หลักธรรมที่นิยมใช้เป็นวิธีการในการเจริญวิปัสสนามากที่สุดคือ สติปัฏฐาน ๔
ซึ่งเป็นหนึ่งในกระบวนการพัฒนาปัญญาเพื่อการคร่ำครว (โพธิปักขิยธรรม) หลักของสติปัฏฐาน ๔ ที่
ถือปฏิบัติเป็นวิธีการในการเจริญวิปัสสนานั้น แบ่งออกได้ดังนี้

(๑.) **ตัวการปฏิบัติ** หลักธรรมที่ถือเป็นตัวการสำคัญในการเจริญวิปัสสนาซึ่งระบุไว้ในสติ-
ปัฏฐาน ๔ มี ๓ ประการ ได้แก่ สติ ปัญญา และความเพียร ที่เรียกว่า อาตปปี มีความเพียร, สัมปชาโน
มีสัมปชัญญะหรือปัญญา, สติมา มีสติ หมายความว่า ในการเจริญวิปัสสนานั้น เน้นสติปัญญาเป็น
ตัวหลักสำคัญ และความเพียรพยายามในการฝึกฝนอบรมสติและปัญญาให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อ
สติปัญญาเจริญบริบูรณ์เต็มที่ ปัญญาจะเป็นตัวนำให้เข้าสู่มรรคและทำหน้าที่กำจัดกิเลสทั้งหลาย

(๒.) **อารมณ์ของวิปัสสนา** ในหลักสติปัฏฐาน ๔ พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมที่เป็น
อารมณ์ไว้ ๔ ส่วน ได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม อารมณ์ของวิปัสสนาเมื่อแสดงโดยย่อแล้วมี ๒ คือ
รูปกับนาม^๓ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับการพัฒนาสติปัญญาเพื่อเข้าไปรู้รูปนามเหล่านี้ตามที่เป็นจริง แต่
เมื่อพิจารณาโดยสมถะวิปัสสนาแล้วพบว่า สติปัฏฐาน ๔ เป็นได้ทั้งสมถะและวิปัสสนา คือ ในส่วน
ของกายนุปัสสนานั้น ส่วนที่เป็นวิปัสสนาได้แก่ อิริยาถบรรพชะ สัมปชัญญะบรรพชะ ชาติมนสิการ-
บรรพชะ ส่วนที่เป็นสมถะได้แก่ อานาปานบรรพชะ ปฏิกุสมนสิการบรรพชะ นวสัทธิกาบรรพชะ ส่วนที่
เหลือคือ เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธัมมานุปัสสนาเป็นวิปัสสนาล้วน แสดงให้เห็นว่า
ในการเจริญวิปัสสนาคามวิธีสติปัฏฐาน จะเจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ก็ได้ หรือเจริญในส่วนสมถะแล้ว
ยกขึ้นสู่วิปัสสนาก็ได้

(๓.) **ระยะเวลาของการปฏิบัติ** บุคคลผู้เจริญวิปัสสนาตามวิธีสติปัฏฐานอยู่เสมอโดยไม่ขาด
ตกบกพร่อง พระพุทธองค์ทรงรับประกันว่า ภายในระยะเวลาอย่างสูงที่สุด ๗ ปี หรืออย่างต่ำที่สุด
ภายในระยะเวลา ๗ วัน ย่อมได้บรรลุเป็นพระอรหันต์หรือพระอนาคามีอย่างใดอย่างหนึ่งในชาตินี้
แน่นอน หมายความว่า การบรรลุธรรมต้องอาศัยระยะเวลาแห่งการบ่มอบรมปัญญา ส่วนการบรรลุ
ช้าหรือเร็วนั้น ขึ้นอยู่กับความเต็มบริบูรณ์แห่งสติปัญญาของแต่ละบุคคล

(๔.) **สมาธิที่ใช้ในการเจริญวิปัสสนา** สมาธิเป็นธรรมที่ไม่ได้ระบุไว้ในสติปัฏฐาน ๔ จึงถือ
ว่าไม่ใช่ตัวการสำคัญในการเจริญวิปัสสนา แต่แม้จะไม่ได้ระบุไว้ สมาธิก็มีอยู่ในขั้นอย่างน้อยที่สุด
คือ ขณิกสมาธิ ซึ่งเพียงพอสำหรับการเจริญวิปัสสนา และเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น สมาธิจะสูง
ขึ้นอยู่ในระดับอุปปจารสมาธิ แล้วนำเข้าสู่การบรรลุมรรคผล ดังนั้น ขณิกสมาธิแม้จะเป็นสมาธิขั้น
พื้นฐาน แต่ก็เพียงพอและจำเป็นสำหรับการเจริญวิปัสสนา หรือหากจะใช้อุปปจารสมาธิและอัปปนา-

^๓ กายนุปัสสนา เป็นส่วนของรูป เวทนานุปัสสนาและจิตตานุปัสสนาเป็นส่วนของนาม ธัมมานุปัสสนาเป็นได้ทั้งรูปและนาม

สมาธิเพื่อเป็นบาทของวิปัสสนาก็ได้ เพราะพระพุทธองค์ไม่ได้แสดงสมาธิในการเจริญวิปัสสนาไว้ เป็นหลักตายตัว และสติปัญญา ๔ นี้ก็สามารถให้เกิดสมาธิได้ทั้ง ๓ ประการ” ดังนี้

- ก. ขณิกสมาธิ สติปัญญาที่ให้ได้เพียงแก่ขณิกสมาธิ ได้แก่ หมวดอิริยาบถ หมวด-
สัมปชัญญะ หมวดนิเวรณ และหมวดโพชฌงค์
- ข. อุปจารสมาธิ สติปัญญาที่ให้ได้อุปจารสมาธิ ได้แก่ ชาติุมนสิการ, เวทนานุปัสสนา
และจิตตานุปัสสนาทั้งหมด, หมวดขันธ, आयตนะ, สัจจะ
- ค. อัปนาสมาธิ สติปัญญาที่ให้ได้ถึงอัปนาสมาธิมี ๑๑ ได้แก่ อานาปานสติให้ได้
ถึงฌาน ๔, ปฏิภูมมนสิการ (อาการ ๓๒) นวสวดิกา (อสุภะ ๕) ให้ได้ถึงปฐมฌาน

๒. เปรียบเทียบการเจริญวิปัสสนาในสายรูปนามกับพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา

ลักษณะที่เด่นของการเจริญวิปัสสนาในสายรูปนาม คือ เน้นความสำคัญของรูปนามที่เป็น
อารมณ์ของวิปัสสนา และเป็นสิ่งที่ผู้ปฏิบัติจะต้องมีสติระลึกหรืออยู่กับรูปนาม พิจารณาให้เห็นเป็นรูป
และนามอยู่เสมอ โดยมองว่าวิปัสสนาทั้งรูปนามไม่ได้ นอกจากนี้สายรูปนามยังได้เน้นความสำคัญ
ของสติและปัญญาที่รู้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบันที่ปรากฏอยู่ทุกขณะอย่างต่อเนื่อง ซึ่งตรงกับหลักของ
การเจริญวิปัสสนาตามนัยพระไตรปิฎก ที่เน้นสติปัญญาเป็นตัวการหรือทำงานที่สำคัญในวิปัสสนา
ส่วนบทบาทของสมาธิในการเจริญวิปัสสนานั้น สายรูปนามให้ความสำคัญเพียงแก่ขณิกสมาธิ โดย
ยึดถือตามกัมภีร์วิสุทธิมรรคัมคัมหาฎีกาที่ว่า “ปราศจากขณิกสมาธิเสียแล้ว วิปัสสนาย่อมเกิดขึ้นไม่ได้”
ซึ่งตรงกับหลักการเจริญวิปัสสนาตามวิธีสติปัญญา ที่ไม่เน้นสมาธิเป็นหลักในการปฏิบัติ โดยผู้
ปฏิบัติสามารถเลือกใช้สมาธิในขั้นใดระดับใดก็ได้ แม้แต่สมาธิในขั้นต้น คือ ขณิกสมาธิ ที่เรียกว่า
“มูลสมาธิ” ก็สามารถใช้เป็นเบื้องต้นในการเจริญวิปัสสนาได้ ส่วนประเด็นที่แตกต่างกันนั้น มีดังนี้

ก. การตีความหลักคำสอนเรื่องสมาธิ

สายรูปนามนั้น แม้จะยึดหลักขณิกสมาธิในการเจริญวิปัสสนาซึ่งนับว่าถูกต้องตรงตามนัย
พระไตรปิฎกก็ตาม แต่ประเด็นที่แตกต่าง คือ การปฏิเสธอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิว่าเป็นการ
ปฏิบัติในส่วนสมถะ มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ ซึ่งมีสภาพเป็นบัญญัติไม่ใช่ปรมาตต์ และจิตจะตั้ง
มั่นแนบแน่นอยู่กับอารมณ์อันเดียว ไม่สามารถโยกย้ายไปรับรู้อารมณ์ทั้งหลายได้ จึงไม่เอื้อต่อการ
เจริญวิปัสสนา ถึงแม้จะยอมรับว่า สมาธิขั้นสมถะสามารถใช้เป็นบาทของการเจริญวิปัสสนาได้ก็
ตาม แต่ก็เห็นโทษและกล่าวโทษในสมาธิขั้นสมถะเสียมากมาย จึงเป็นเหตุแห่งการกล่าวพาดพิงถึง
แนวทางการปฏิบัติของสำนักอื่นได้ง่าย การตีความหลักคำสอนเรื่องสมาธิของสายรูปนาม จึงเป็น
การมองและตีความในด้านการเจริญวิปัสสนาล้วน ที่ใช้สมาธิเพียงขั้นขณิกสมาธิเพียงด้านเดียว แม้

* ที.ธ.๒/๔๒๑; ๒.ธ.๑/๓๑๔.

จะยอมรับสมาธิที่ใช้เป็นบาทของวิปัสสนาได้ แต่ก็ไม่ได้คำนึงถึงความพร้อมของจิต ที่เหมาะแก่การใช้เจริญวิปัสสนาที่เรียกว่า “กัมมณียะ” ซึ่งเป็นผลมาจากอุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิเป็นบาทของวิปัสสนา เปรียบเหมือนกับโคที่ผ่านการฝึกมาแล้ว เมื่อนำมาเข้าเทียมไถเพื่อใช้งาน ย่อมใช้ได้โดยง่าย ส่วนการเจริญวิปัสสนาล้วน จิตไม่เคยผ่านการฝึกสมาธิขั้นสมถะมาก่อน ในระยะแรกนั้น ความพร้อมของจิตในการเจริญวิปัสสนาจะไม่มี จึงถูกนิเวศรบกวนได้ง่าย จึงต้องอาศัยการเจริญขณิกสมาธิให้มีความต่อเนื่อง มีสติมั่นอยู่กับปัจจุบันอารมณ์ จึงจะสามารถระงับนิเวศรได้

จุดมุ่งหมายของสมาธิในหลักคำสอนของพุทธศาสนาที่ถือเป็นเป้าหมายสำคัญ คือ สมาธิที่สนับสนุนปัญญาที่เรียกว่า วิปัสสนา อันเป็นเหตุให้เข้าถึงความพ้นทุกข์ ส่วนสมาธิเพื่อให้ได้มานสมาบัติ อิทธิฤทธิ์เป็นต้นนั้น ไม่ใช่เป้าหมายที่สำคัญ ฉะนั้น บทบาทของสมาธิจึงเป็นไปเพื่อปัญญา เป็นตัวสนับสนุนการทำงานของปัญญา เป็นสมาธิที่เกี่ยวข้องเกี่ยวเนื่องกับวิปัสสนาหรือใช้เป็นบาทของวิปัสสนา ดังหลักฐานที่เกี่ยวกับสมาธิ เช่น ศีลอบรมสมาธิ สมาธิอบรมปัญญา^๕ หรือ สมาธิมีปัญญาที่หยั่งรู้เห็นตามความจริง เป็นผลเป็นอานิสงส์ (สมาธิมีขณิกสมาธิเป็นผลเป็นอานิสงส์)^๖ แต่ในการเจริญวิปัสสนาควรใช้สมาธิในระดับใดนั้น เมื่อดูจากหลักการเจริญวิปัสสนา ความนี้แห่งสติปัญญาพบว่า พระองค์ไม่ได้ระบุสมาธิไว้เป็นหลักสำคัญในการเจริญวิปัสสนา เพียงแต่แสดงอย่างกว้าง ๆ ซึ่งสามารถใช้สมาธิในระดับก็ได้ แต่ในส่วนของอรรถกถาและฎีกาท่านแสดงบทบาทของสมาธิไว้อย่างชัดเจน โดยแบ่งออกเป็น ๒ ลักษณะ^๗

๑. การเจริญสมถะก่อนแล้วเจริญวิปัสสนาทีหลัง หรือ การใช้อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิเป็นบาทของการเจริญวิปัสสนา

๒. การเจริญวิปัสสนาล้วน ๆ โดยใช้สมาธิเพียงขั้นต่ำสุด คือ ขณิกสมาธิ

บทบาทของสมาธิทั้ง ๒ ลักษณะนี้ สอดคล้องกับหลักสติปัญญาสูตรในพระไตรปิฎกที่ไม่ได้แสดงสมาธิไว้เป็นหลักตายตัว ซึ่งหมายความว่า ผู้ปฏิบัติสามารถเลือกใช้สมาธิขั้นใดขั้นหนึ่งเพื่อเจริญวิปัสสนาใน ๒ ลักษณะนี้ได้ ฉะนั้น บทบาทความสำคัญของสมาธิคือการเจริญวิปัสสนา พระพุทธองค์จึงแสดงไว้ครอบคลุมทั้งสองด้าน คือ ทั้งด้านสมถะและวิปัสสนา แสดงให้เห็นถึงหลักคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเกี่ยวเนื่องกับอริยาศัยของเวเนชยสัจจ์ทุกหมู่เหล่า

ข. การตีความเกี่ยวกับสติปัญญา

สำนักวิปัสสนาสาขารูปนาม ยกย่องเชิดชูการเจริญวิปัสสนาเป็นอย่างมาก แต่ในการเจริญวิปัสสนาตามหลักสติปัญญา ๔ กลับเน้นความสำคัญแก่สติปัญญาเพียงบางหมวด ไม่ได้ให้ความสำคัญในทุก ๆ หมวด กล่าวคือ ให้ความสำคัญเฉพาะภาขานุปัสสนาสติปัญญาในส่วนของอิริยาบถ

^๕ ที.มท.๑๐/๗๕/๕๕.

^๖ อ.ทศก.๒๔/๑,๒๐๘/๒,๓๓๕; อ.อ.๓/๓๑๘.

^๗ ปุ.ปฎิ.๓๑/๕๓๓๘/๕๓๒; น.อ.๑/๑๑๑; อ.กุกุศรฎีกา ๒/๔๓๐; มุท.ปณณตฎีกา ๑/๒๕๖; วิสุทธิ.ฎีกา.๑/๑๕,๒๑.

และสัมปชัญญะเท่านั้น ส่วนเวทนา จิต และธรรมซึ่งจัดเป็นวิปัสสนาด่วนนั้น พบว่าให้ความสำคัญน้อย แม้แต่อานาปานสติซึ่งเป็นกรรมฐานหมวดแรกในสติปัฏฐาน ซึ่งเป็นได้ทั้งสมถะและวิปัสสนาก็ดูเหมือนว่าสำนักวิปัสสนาสายรูปนามไม่ได้ให้ความสำคัญเท่าไรนัก มองว่าเป็นกรรมฐานในส่วนของสมถะเสียมากกว่า ที่จริงแล้ว การที่พระพุทธองค์ทรงแสดงอานาปานสติไว้เป็นอันดับแรกแห่งสติปัฏฐาน ๔ บ่อมทรงมีเหตุผลเสมอ เช่นเดียวกับการเรียงลำดับในหมวดธรรมอื่น ๆ เช่น ไตรสิกขาและมรรค ๘ เป็นต้น ดังนั้นมองว่า หากสายรูปนามยึดถือปฏิบัติในหมวดอิริยาบถและสัมปชัญญะเพียงแค่นี้ จะถือว่าเป็นการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ครบถ้วนได้หรือไม่ นอกจากต้องอาศัยการกำหนดรู้เวทนาในการเปลี่ยนอิริยาบถ และการกำหนดรู้รูปนามตามทวารทั้ง ๖ หรือ การกำหนดรู้อารมณ์ปัจจุบันทั้งหลาย จึงจะถือว่าเป็นการเจริญสติปัฏฐานครบถ้วนทั้ง ๔ ประการ

ส่วนการเจริญวิปัสสนาที่เริ่มต้นด้วยการกำหนดรู้อิริยาบถก่อน สายรูปนามได้ให้เหตุผลว่า เพราะอิริยาบถเป็นส่วนของรูปซึ่งมีสภาพที่หยาบ สามารถรู้ได้ง่าย เมื่อกำหนดรู้รูปหยาบได้ดี การกำหนดรู้นามซึ่งเป็นสภาพที่ละเอียดก็เป็นไปได้สะดวก การตีความเช่นนี้ แม้จะดูตรงตามในหลักสติปัฏฐานที่ว่า พระพุทธองค์แสดงหลักของสติปัฏฐาน ๔ โดยเรียงลำดับจากส่วนที่หยาบไปหาส่วนที่ละเอียด คือ เริ่มจากกายซึ่งเป็นสภาพที่หยาบ ต่อจากนั้นก็เป็นเวทนา จิตและสภาพธรรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นส่วนที่ละเอียด แต่ในการเจริญวิปัสสนา อารมณ์ของวิปัสสนานั้นมีมาก จึงอาจจะไม่มีลำดับก่อนหรือหลังว่าจะต้องกำหนดรู้อะไรก่อน แต่การกำหนดว่าต้องรู้ในส่วนของอิริยาบถก่อนถือเป็นขั้นตอนของการฝึกในสายรูปนาม ซึ่งเป็นเหมือนกับการจับฐานของวิปัสสนาให้ได้ก่อน เมื่อจับฐานของวิปัสสนาได้แล้ว การกำหนดรู้อารมณ์ที่มาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ก็เป็นไปได้อย่าง

ก. การตีความเรื่องจริตในการเจริญสติปัฏฐาน ๔

เนื่องจากสำนักวิปัสสนาสายรูปนามให้เหตุผลว่า เหตุใดจึงให้ความสำคัญกับการกำหนดรู้อิริยาบถ เพราะอิริยาบถเป็นกัมมัญฐานหมวดหนึ่งในกายนุปัสสนาสติปัฏฐาน และการเจริญสติปัฏฐานต้องอาศัยจริต ๒ คือ^๑ คัมภางจริตและทัญญูจริต ไม่เหมือนกับในสมถะซึ่งต้องอาศัยจริต ๖ การที่สำนักวิปัสสนาสายรูปนามอ้างจริต ๒ เป็นเหตุผลในการเจริญสติปัฏฐาน เมื่อดูจากหลักฐานในชั้นอรรถกถาพบว่าเป็นการกล่าวอ้างที่ไม่ครบถ้วน เพราะเนื้อความในอรรถกถาหาสติปัฏฐานสูตร ท่านแสดงเหตุผลไว้ ๒ ส่วน^๒ คือ ส่วนที่ ๑ แสดงเกี่ยวกับบุคคลที่มีคัมภางจริตและทัญญูจริต ส่วนที่ ๒ แสดงเกี่ยวกับบุคคลที่เป็นสมถยานิกและวิปัสสนายานิก โดยได้จำแนกบุคคลในการเจริญสติปัฏฐานไว้ว่า บุคคลที่มีคัมภางจริตกับบุคคลที่เป็นสมถยานิก มีปัญญาอ่อนและปัญญากด้า ควรเจริญสติปัฏฐานข้อที่ ๑ และที่ ๒, ส่วนบุคคลที่มีทัญญูจริตกับบุคคลที่เป็นวิปัสสนายานิก มีปัญญา

^๑ แนบ มหาภิราชนันท์, การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน (กรุงเทพมหานคร: พัฒนาวิทยการพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๑๕๐-๑๕๑.

^๒ ที.ธ.๒/๓๖๕; ม.ธ.๑/๒๕๔; ปฏิธ.ธ.๒/๓๖๕; วิกฤต.ธ.๒๓๒.

ความยินดียินดีร้าย, การทำความรู้สึกให้เหมือนคุณละครตรงกับหลักที่ว่า เพียงสักแต่ว่าระลึก, ส่วน การห้ามไม่ให้ใช้อริยาบถโดยไม้อำนาจ และ การให้พิจารณาถึงสาเหตุที่จำเป็น ก่อนเปลี่ยนอริยาบถ หรือก่อนที่จะทำสิ่งต่าง ๆ ตรงกับหลักของสัมปชัญญะในส่วนของสาตกสัมปชัญญะ (พิจารณาถึง ประโยชน์) และสัพปายสัมปชัญญะ (พิจารณาถึงสิ่งที่จำเป็นสัพปายะ)

ส่วนข้อห้ามที่ไม่ให้ทำอริยาบถให้ผิดปกติ หรือ การไม่ให้ประคองอริยาบถนั้น อาจารย์ เนบ มหานิรันดร์ท่มองว่า เป็นการกระทำที่มีความต้องการอันเป็นตัวละครแฝงอยู่ในความรู้สึกนั้น ความจริงแล้วสติปัญญาในหมวดอริยาบถไม่ได้กล่าวห้ามไว้เช่นนั้น แสดงเพียงว่า “เมื่อดำรงกาย อยู่โดยอาการใดใด ก็ให้รู้ชัดซึ่งกายโดยอาการนั้น ๆ”^{**} ประเด็นสำคัญจึงไม่ได้อยู่ที่รูปแบบของ อริยาบถว่าจะช้าหรือเร็ว แต่สำคัญอยู่ที่การมีสติระลึกเท่าทันอาการของกาย ตามที่เป็นไปอยู่ใน ขณะนั้น โดยระลึกด้วยจิตที่มีสติ ปราศจากความพอใจหรือไม่พอใจ ไม่ยึดมั่นถือมั่นด้วยคัมภีร์ และทฤษฎี เป็นแต่เพียงผู้รู้ ผู้รู้อันหนึ่ง การเคลื่อนไหวทางกาย หรือ อริยาบถทางกาย มีสภาพเป็นรูปที่ เกิดจากจิตที่เรียกว่า “จิตตชรูป” การกล่าวว่า การประคองอริยาบถ หรือการทำอริยาบถให้ผิดปกติ มีโทษแอบแฝง (เป็นจิตตชรูปที่มีโทษเป็นสมุฏฐาน) จึงไม่ถูกต้อง เพราะสติหรือกุศลจิตก็เป็นเหตุ เป็นสมุฏฐานให้เกิดอริยาบถเช่นนั้นได้ และ โลกก็สามารถเกิดได้ทั้งในอริยาบถที่ช้าและที่สบาย

๓. บทบาทของสมาธิในการเจริญวิปัสสนา

สมาธิที่ใช้ในการเจริญวิปัสสนากรรมฐานนั้น แม้ว่าผู้ปฏิบัติจะสามารถให้สมาธิขึ้นใดขั้น หนึ่งในบรรดาสมาธิทั้ง ๓ ประการ ได้ก็ตาม แต่เมื่อมุ่งถึงสมาธิที่เป็น ไปพร้อมกับการเจริญวิปัสสนา หรือ เกิดพร้อมในวิปัสสนาแล้ว จะได้แก่ ขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิเท่านั้น เนื่องจากอัปนา-สมาธิเป็นภาวะของการเข้าฌานสมาบัติ ไม่สามารถให้เจริญวิปัสสนาได้ แต่ทั้งนี้ไม่ได้หมายความว่า อัปนาสมาธิไม่ได้มีบทบาทความสำคัญต่อวิปัสสนา ก็ยังคงมีความสำคัญสำหรับผู้ที่ยังอัปนา-สมาธิเพื่อเป็นบาทของวิปัสสนา โดยการเข้าฌานแล้วออกมาอยู่ในสมาธิระดับอุปจาระ แล้วเจริญ วิปัสสนา ซึ่งเปรียบเสมือนเหล็กกล้าที่ผ่านไฟ พร้อมแก่การตีให้เป็นรูปทรงต่าง ๆ ฉะนั้น บทบาท ของสมาธิในการเจริญวิปัสสนาตามนัยพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา ท่านแสดงไว้ ๒ วิธี คือ

ก. วิธีการที่มุ่งเน้นเฉพาะด้านปัญญา หรือ การเจริญวิปัสสนาด่วน คือ การปฏิบัติตามวิธีนี้ มุ่งเน้นให้สติมีบทบาทสำคัญ สติทำงานเป็นค้ำหลัก เป็นค้ำคั่น คอยจับยึดหรือจับมัดสิ่งที่ต้องการ กำหนดให้ปัญญาทำหน้าที่พิจารณา สติและปัญญาจึงทำงานร่วมกัน ปัญญาพิจารณาโดยมีสติเป็น ตัวสนับสนุน ส่วนสมาธินั้นไม่ได้เน้นเป็นหลักสำคัญ แต่ก็มีอยู่อย่างน้อยในขั้นขณิกสมาธิ ผู้ที่ ปฏิบัติตามวิธีนี้ เริ่มต้นด้วยการเจริญวิปัสสนาเพียงอย่างเดียว มุ่งเน้นการเจริญสติปัญญาให้รู้เท่าทัน อารมณ์ปัจจุบันอย่างต่อเนื่อง โดยไม่ได้มุ่งหวังเพื่อให้ได้อุปจาระหรืออัปนาสมาธิ สติที่ตั้งมั่นและ

^{**} ธา ๓๓๖ ภา ปนุสส กาโย ปณิหิต โหติ ตถา ตถา น ปชานาติ (ที.มท.๑๐/lec๑๕/๑๓๓๓๓)

ต่อเนื่อง มีผลทำให้ขณิกสมาธิดีขึ้นและละเอียดมากขึ้น เมื่อเจริญวิปัสสนาจนวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น ขณิกสมาธิจะมีความต่อเนื่องและแนบแน่นเข้า จะกลายเป็นอุปจารสมาธิ จนกระทั่งได้บรรลุมรรคผล วิธีการปฏิบัติที่มุ่งเน้นเฉพาะด้านปัญญานี้ เรียกว่า “วิปัสสนาปุพพังคสมถะ” คือ การเจริญสมถะมีวิปัสสนานำหน้า บุคคลผู้ปฏิบัติตามวิธีนี้เรียกว่า “วิปัสสนาขานิก” ผู้มีวิปัสสนาเป็นขาน หรือ ผู้มีวิปัสสนาเป็นเครื่องค้ำเนิน (ไปสู่พระนิพพาน) เมื่อสำเร็จเป็นพระอรหันต์ เรียกว่า “พระปัญญาวิมุต” คือ ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา ซึ่งพระปัญญาวิมุตประเภทสุกขวิปัสสก คือ ผู้เห็นแจ้งอย่างแท้จริง ไม่ได้ฉาบ ไม่ได้โลภียวิชา และโลกียอภิปัญญา

ข. วิธีการที่เน้นการใช้สมาธิ หรือ การเจริญวิปัสสนาที่มีสมถะเป็นบาทฐาน คือ ผู้ปฏิบัติเริ่มบำเพ็ญสมถะก่อน แล้วเจริญวิปัสสนาทีหลัง โดยมุ่งเน้นให้สมาธิมีบทบาทสำคัญ สมาธิจะเป็นตัวหลัก เป็นตัวค้ำ โดยการใช้สมาธิให้จิตสงบตั้งมั่นถึงขั้นได้อุปจารสมาธิหรืออัปนาสมาธิ เมื่อจะเจริญวิปัสสนา ต้องเข้าฌานใดฌานหนึ่งในบรรดาฌานสมาบัติ ๘ (เว้นเนวสัจญานาสัจญายคณฌาน) เพื่อเป็นบาทในการเจริญวิปัสสนา ที่เรียกว่า “วิปัสสนาปาทกฌาน” เมื่อออกจากฌานแล้วภาวะจิตจะอยู่ในระดับอุปจารสมาธิ ให้พิจารณาองค์ฌาน และธรรมอื่น ๆ ที่เกิดร่วมกับองค์ฌานนั้น ให้เห็นถึงความเกิดขึ้นและความดับไป หรือ พิจารณาสังขารทั้งหลายในขั้นของวิปัสสนา จนเกิดปัญญาที่หยั่งรู้เห็นตามความจริง นำไปสู่ความหลุดพ้นในที่สุด วิธีการปฏิบัติที่เน้นการใช้สมาธินี้ เรียกว่า “สมถปุพพังควิปัสสนา” (การเจริญวิปัสสนามีสมถะนำหน้า) ผู้ที่ปฏิบัติตามวิธีนี้ เรียกว่า “สมถขานิก” ผู้มีสมถะเป็นขาน หรือ ผู้มีสมถะเป็นเครื่องค้ำเนิน ไปสู่พระนิพพาน เมื่อได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ เรียกว่า “พระอุกโตภาควิมุต” คือ ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน คือ มีทั้งเจโตวิมุตติ หลุดพ้นด้วยอำนาจสมถะในขั้นของอรุพฌาน และปัญญาวิมุตติ หลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลาย ด้วยอำนาจปัญญาในขั้นของวิปัสสนา

จากการวิจัยบทบาทของสมาธิในการเจริญวิปัสสนาพบว่า สำนักวิปัสสนาสาขารูปนาม มีลักษณะที่มุ่งเน้นด้านสติและปัญญาเป็นตัวแทนที่สำคัญของการปฏิบัติ มุ่งเจริญสติให้ระลึกรู้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบัน ระลึกรู้อิริยาบถตามปกติ รู้เท่าทันทุกความเคลื่อนไหวของกายและอารมณ์ความรู้สึก และมองว่า สมาธิที่เอื้อต่อการเจริญวิปัสสนานั้น คือ ขณิกสมาธิ ดังนั้น การเจริญวิปัสสนาของสาขารูปนาม จึงตรงตามหลักการปฏิบัติวิธีที่ ๑ ที่เน้นการเจริญวิปัสสนาล้วน ที่เรียกว่า “วิปัสสนาขานิก” ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ เป็นขาน

ส่วนลักษณะของสมาธิในการเจริญวิปัสสนาตามวิธีทั้ง ๒ นี้ เมื่อได้บรรลุธรรม มรรคผลที่เกิดขึ้นจะมีความสัมพันธ์กับบทบาทของสมาธิที่ใช้ในการเจริญวิปัสสนา แบ่งเป็น ๒ ประเภท** คือ

** ปฏิธ.๑.๑/๓๐๕; สงฺกณ.๑.๓๘๔; วิสุทธิ.๓/๓๑๓; วิสุทธิ.ปฏิภา.๓/๕๘๘; สงฺกณ.ปฏิภา.๕๘.

(๑.) โลกุตตรปฐมฌาน หมายถึง บุคคลที่เจริญวิปัสสนาล้วน (สุกขวิปัสสก) และบุคคลที่ได้ฌาน แต่ไม่ได้เข้าฌานเพื่อเป็นบาทของวิปัสสนา ใช้ฉกฉวยสมาธิในการเจริญวิปัสสนา เมื่อบรรลุธรรม มรรคผลที่เกิดขึ้นจะอยู่ในระดับปฐมฌาน

(๒.) โลกุตตรฌาน ๔ หรือ ๕^{**} หมายถึง บุคคลที่ได้ฌาน เจริญวิปัสสนาสลับกับการเข้าฌาน โดยการเข้าฌานใดฌานหนึ่งเพื่อเป็นบาทของวิปัสสนา เมื่อออกมาจากฌานแล้ว เจริญวิปัสสนาด้วยการพิจารณาความเกิดขึ้นและดับไปขององค์ฌาน และธรรมที่ประกอบพร้อมที่มีอยู่ในฌาน เพื่อให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ เมื่อบรรลุธรรม มรรคผลที่เกิดขึ้นจะมีลักษณะคล้ายตามฌานที่เป็นบาทนั้น ๆ ดังนี้

เข้า ปฐมฌาน เป็นบาท	โลกุตตระ เป็น ปฐมฌาน
เข้า ทุติยฌาน เป็นบาท	โลกุตตระ เป็น ทุติยฌาน
เข้า คติยฌาน เป็นบาท	โลกุตตระ เป็น คติยฌาน
เข้า จตุตถฌาน เป็นบาท	โลกุตตระ เป็น จตุตถฌาน
เข้า ปัญจฌาน, อรูปฌาน เป็นบาท	โลกุตตระ เป็น จตุตถฌาน

ความแตกต่างแห่งพระอรหันต์บุคคลผู้อาศัยสมาธิในการเจริญวิปัสสนาตามวิธีทั้ง ๒ พบว่า มีความต่างกันเฉพาะส่วนที่เป็นโลกียะเท่านั้น กล่าวคือ ผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน จะไม่ได้โลกียะฌาน โลกียวิชชา และโลกียอภิญา จะมิเฉพาะผู้ที่เจริญสมณะเป็นบาทของวิปัสสนาเท่านั้น ส่วนตัวโลกุตตระ คือ มรรคผลนั้น แม้จะมีความต่างกัน ลักษณะขององค์ฌานและองค์มรรค แต่คุณภาพของมรรคที่ทำหน้าที่ทำลายกิเลสมีเท่าเทียมกัน ซึ่งเปรียบเหมือนกับไฟที่เกิดจากไม้ต่างชนิดกัน แต่เปลวไฟ สีและแสงของไฟไม่แตกต่างกัน ดังนั้น ความแตกต่างกันระหว่างวิมุตติกับวิมุตติของพระอรหันต์บุคคลทั้งหลายจึงไม่มี

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาและวิจัยเรื่อง บทบาทของสมาธิในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานสายรูปนาม ผู้วิจัยเห็นว่า ยังมีประเด็นที่น่าสนใจอีกหลายประการที่น่าจะนำไปศึกษาวิจัยเพิ่มเติม คือ

๑. ศึกษาการเจริญวิปัสสนา แบบเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ตามแนวทางการปฏิบัติธรรมของท่านโกเอ็นก้า (สัจจา นารายัน โกเอ็นก้า) ซึ่งเดิมเป็นนักธุรกิจชาวอินเดีย และได้เข้าปฏิบัติวิปัสสนากับวิปัสสนาจารย์ผู้มีชื่อเสียงของพม่า ต่อมาได้จัดหลักสูตรการอบรมวิปัสสนา ๑๐ วันสำหรับบุคคลทั่วไป โดยเน้นการปฏิบัติวิปัสสนาแบบเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งกำลังเป็นที่สนใจของนักปฏิบัติทั้งชาวไทย และชาวต่างชาติ ประเด็นนี้อาจทำให้ผู้ศึกษาได้เห็นแนวทางการ

** แสดงตามพระสูตรเป็นฌาน ๔ ตามจตุกกนีย์ แสดงตามพระอภิธรรมเป็นฌาน ๕ ตามปัญจกนีย์

ปฏิบัติวิปัสสนาในมุมมองที่แตกต่างจากสำนักวิปัสสนากรรมฐานในสังคมไทย โดยอาจทำการวิจัยเปรียบเทียบการปฏิบัติวิปัสสนาตามวิธีการของสติปัญญาในรูปแบบต่าง ๆ กันออกไป

๒. ศึกษาแนวทางการเจริญวิปัสสนากรรมฐานในชีวิตประจำวัน ตามแนวทางของอาจารย์สุจินต์ บริหารวนเขตต์ ประเด็นนี้อาจทำให้ผู้ศึกษาได้เห็นถึงแนวทางการเจริญวิปัสสนาที่ไม่ต้องมีการเข้าห้องกรรมฐาน แต่สามารถเจริญได้ในชีวิตประจำวัน ซึ่งประเด็นนี้อาจทำการศึกษาเปรียบเทียบความแตกต่างการเจริญวิปัสสนาที่มีการเข้าห้องกรรมฐานกับในชีวิตประจำวันได้

๓. ศึกษาวิเคราะห์ความแตกต่างระหว่างสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน ตามคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ ประเด็นนี้จะทำให้ผู้ศึกษาได้ข้อยุติเกี่ยวกับปัญหาการปฏิบัติธรรม ซึ่งมีอยู่ในกลุ่มของนักปฏิบัติที่ซัดหลักและวิธีการปฏิบัติตามที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมัคค์ นอกจากนี้ยังทำให้ทราบถึงข้อแตกต่างและความสัมพันธ์ระหว่างสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน

๔. ศึกษาการปฏิบัติธรรมของชมรมชาวพุทธที่มีอยู่ในรูปแบบของกลุ่มต่าง ๆ เช่น องค์กร สมาคม มูลนิธิ โดยชมรมชาวพุทธกลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้ จะมีกิจกรรมเกี่ยวกับการทำบุญ การฟังบรรยายธรรมะและการร่วมปฏิบัติธรรม ประเด็นนี้อาจทำให้ผู้ศึกษาได้เห็นถึงทางเลือกในการศึกษาธรรมะและการปฏิบัติของชาวพุทธที่มีการเปลี่ยนแปลงไปในรูปแบบใหม่ ซึ่งถือเป็นกลุ่มศึกษาและปฏิบัติธรรมแบบอิสระ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รายการอ้างอิง

- กฤษ ณาณวุฒ, พระมหา. การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างงานและปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.
- เกษมธรรมทัต, (สุรศักดิ์ เขมรสี) พระครู. วิปัสสนาภูมิ. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๕.
- เขมรสี ภิกขุ. ทำอย่างไรให้ชีวิตนี้มีความสุข. กรุงเทพมหานคร: สแควร์ ปริ้นซ์ ๕๓, ๒๕๔๕.
- กันธสารภิกขุ, พระ. โภธิปักขิยธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๔๕.
- คณะศึกษานูตินิกย์. บูรพาจารย์. กรุงเทพมหานคร: ศิลปสยามบรรจุกิจภัณฑ์และการพิมพ์, ๒๕๔๔.
- จำเนียร ทรงฤกษ์. ชีวประวัติพุทธสาวก เล่ม ๒. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๒.
- ชัยพถกย์ เทัญวิจิตร. พุทธศาสตร์กับวิทยาศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คอกหญ้า, ๒๕๓๕.
- ไชย ณ พล. พระพุทธเจ้าสอนกรรมฐาน. กรุงเทพมหานคร: สถาบันวิจัยธรรมสากล. (ม.ป.ป.).
- ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์. อุบายดับทุกข์ เล่ม ๓. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: พรสิวกการพิมพ์, ๒๕๓๘.
- ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์. หยั่งลงสู่พระพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พวงพิมพ์, ๒๕๔๒.
- ญาณโปนิกเถระ, พระ. หัวใจกรรมฐาน. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๘.
- ดั่งตถณ. ๘ เดือนบรรลุธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๖.
- ทองล้วน กงพิศ, พระครูสมุห์. วิธีปฏิบัติกรรมฐานตามหลักพุทธศาสนาเถรวาท: กรณีศึกษาวิถีปฏิบัติกรรมฐานตามแนวทางของพระธรรมธีรราชกุมาร (โชดก ญาณสิริ ป.ธ.๘). วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, สาขาวิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๔๕.
- เทียน จิตตสุโท, หลวงพ่อ. การปฏิบัติกรรมฐาน. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: เทพอักษรการพิมพ์, ๒๕๒๗.
- ธรรมธีรราชกุมาร (โชดก ญาณสิริ), พระ. วิปัสสนากรรมฐาน ภาค ๑ เล่ม ๑. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.
- ธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พระ. พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๗.

ธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พระ. พุทธธรรมฉบับปรับปรุงและขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ ฯ :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

ธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พระ. พุทธธรรม (ฉบับเดิม). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิก,
๒๕๔๔.

ธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พระ. ทุขุสำหรับเห็นแต่สุขสำหรับเป็น. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพฯ ฯ :
ธรรมสาร, ๒๕๔๔.

ธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พระ. สมาธิแบบพุทธ. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒.
ชนิด อยู่โพธิ์. วิปัสสนากาวนา. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ ฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

ชนิด อยู่โพธิ์. วิปัสสนานิยม. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๔๐.

นิพนธ์ สุขอ้วน, พระมหา. สมาธิตามหลักพระพุทธศาสนา กับความฉลาดทางอารมณ์ของเยาวชน
กรุงเทพมหานครในปัจจุบัน. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘.

แนบ มหานีรานนท์. การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน. กรุงเทพมหานคร: พัฒนวิทย์การพิมพ์,
๒๕๓๓.

แนบ มหานีรานนท์. การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เล่ม ๑-๒. กรุงเทพฯ ฯ : วิ.อินเตอร์ พรินท์,
(ม.ป.ป.).

แนบ มหานีรานนท์. ธรรมวิจัย. กรุงเทพมหานคร: วิ.อินเตอร์ พรินท์, ๒๕๔๕.

แนบ มหานีรานนท์. แนะนำแนวการปฏิบัติ. กรุงเทพมหานคร: ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๔.

แนบ มหานีรานนท์. แนะนำแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ทิพย์-
วิสุทธิ, ๒๕๔๗.

แนบ มหานีรานนท์. แนวการปฏิบัติธรรมตามวิปัสสนาภูมิ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร:
สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๒๓.

แนบ มหานีรานนท์. หลักของวิปัสสนาโดยสังเขปและหลักปฏิบัติ ๑๕ ข้อ. นครปฐม: มูลนิธิแนบ
มหานีรานนท์, ๒๕๔๗.

แนบ มหานีรานนท์. วิปัสสนากาวนากับสมถากาวนาต่างกันอย่างไร. กรุงเทพฯ ฯ : มูลนิธิภูมิพลโลกิกขุ,
(ม.ป.ป.).

แนบ มหานีรานนท์. วิสุทธิ ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๗.

บุญชิต สุกโปรง, พระมหา. ศึกษาวิเคราะห์คุณสมบัติพระอรหันต์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท.
วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๖.

- ปัญญา ชีรปัญญา, พระ. การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องสมถัมภ์มัญฐานในพระพุทธศาสนา. วิทยานิพนธ์ปริญญาศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- ประกอบ ปภุชโร, พระมหา. ความรู้เบื้องต้นก่อนเจริญสติปัญญา. นครราชสีมา: ไทยรุ่งกิจการพิมพ์, ๒๕๔๒.
- ประกอบ ปภุชโร, พระมหา. วิปัสสนาจารย์ สำนักวิปัสสนาวิเศษเสกแสง. สัมภาษณ์, ๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๐.
- ปราณี สำเร็จราชย์ และคณะ. รวบรวมการสอบอารมณ์ คู่มือวิปัสสนากัมมัฏฐาน. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: นานาสั่งพิมพ์, ๒๕๔๕.
- ฝ่ายวิชาการอภิธรรม โขดิกะวิทยาลัย. วิปัสสนากรรมฐาน. กรุงเทพมหานคร: (ม.ป.ท.), ๒๕๓๕.
- พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: นามิบุ๊คส์-พับลิเคชั่น, ๒๕๔๖.
- พรรณราย รัตนไพฑูรย์. การศึกษาวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัญญา ๔: ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรราชมหามุนี (โสดก ฉานสิทธิ). วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- พรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พระ. พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพมหานคร: เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์, ๒๕๔๘.
- พระไตรปิฎกคอมพิวเตอร์. BUDSIR/TT เวอร์ชัน ๓. สำนักคอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยมหิดล.
- กันต ฤณรัตน์มหาเถระ. สติด้วยภาษาง่าย. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: จันฉนวนิชย์, ๒๕๔๕.
- โสภณมหาเถระ (พระมหาสีสชาติ). วิปัสสนาธุณี. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๐.
- โสภณมหาเถระ (พระมหาสีสชาติ). วิปัสสนานัย เล่ม ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๑. นครปฐม: ซีเอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๔๘.
- มาลี อาณากุล. การศึกษาเปรียบเทียบกรรมฐานในคัมภีร์พระอภิธรรมมัตถสังคหะ กับคัมภีร์วิสุทธิมรรคและวิธีปฏิบัติกรรมฐานของสำนักวิปัสสนาอันน้อยกับวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต, สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๕.
- มณี ชอบพนา. ปัญหาการปฏิบัติธรรม. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ปัญญา, ๒๕๓๗.
- มัน ภูริทศุโต, หลวงปู่. มุตโตทัย. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๕.

- ราชสังวรญาณ (พุทธ จานีโย), พระ. สมานธิภาวนา. กรุงเทพมหานคร: ชรรรมสภา, ๒๕๔๗.
- วริยา ชินวรรโณ และคณะ. วิวัฒนาการการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย. คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๗.
- วสิน อินทสระ. ธรรมฐานหรือภาวนา. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, ๒๕๔๕.
- วสิน อินทสระ. โอวาทปาติโมกข์. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส. พรินติ้ง เฮาส์, ๒๕๔๕.
- สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, พระ. สมถกรรมฐานที่ปณี. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ทิพ-วิสุทธิ, ๒๕๓๘.
- เสฐียรพงษ์ วรรณปก. สติ สมาธิ. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ชันดำการพิมพ์, ๒๕๔๖.
- ไสว ภายสูงเนิน, พระมหา. ผลของการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานที่มีต่อการควบคุมอารมณ์. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๗.
- อมราวีกฤษิต (เกิด อมโร), พระ. สัตตปัพพตสิกขา และ บุพพสิกขาพรรณนา. พิมพ์ครั้งที่ ๓ กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘.
- อรุณธรรมรังษี (เอี่ยม สิริวัฒนโธ), พระครู. มนตพิธี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสมัย, ๒๕๓๔.
- อภิธัมมัตถสังคหะและปรหมัตถที่ปณี. พระคันธसारากวีวงศ์ (แปล). พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ตาลฤกษ์, ๒๕๔๖.
- อภิราชนทร์ ปรินชาจารย์. ศึกษาวิเคราะห์สมถยานิกในการปฏิบัติกรรมฐานอันมีกสิณ ๑๐ เป็นอารมณ์. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.
- อำนวย ฉนุทโก, พระ. วิปัสสนาจารย์ สำนักวิปัสสนาอ้อมน้อย. สัมภาษณ์, ๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๐.
- อุเทน ปัญญาปริทัศน์, พระมหา. วิปัสสนาภาวนา. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๖.
- อุเทน ปัญญาปริทัศน์, พระมหา. วิปัสสนาวิถิ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๖.
- อุเทน ปัญญาปริทัศน์, พระมหา. ปริญญาพันทุกข์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๕.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ก

บทสัมภาษณ์เกี่ยวกับบทบาทของสมาธิในการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

๑. อยากทราบว่า ทางสำนักมีหลักสำคัญ หรือ แนวทางการเจริญวิปัสสนากรรมฐานสำหรับผู้ปฏิบัติเริ่มต้นอย่างไร ?
๒. บุคคลที่เคยปฏิบัติในรูปแบบอื่นมาก่อน เช่น พุทโธ, พองหนอ-ขุบหนอ, สัมมาอรหัง, อานาปานสติ แล้วหันมาสนใจการปฏิบัติวิปัสสนาสาขารูปนาม ท่านอาจารย์มีวิธีแนะนำการปฏิบัติสำหรับผู้ที่เคยปฏิบัติในรูปแบบอื่นอย่างไร?
๓. การเจริญวิปัสสนากรรมฐานสำหรับบุคคลที่ได้มานจะต้องทำอย่างไรบ้าง?
๔. เพราะเหตุใด ขณิกสมาธิจึงมีความสำคัญต่อการเจริญวิปัสสนา ?
๕. มีคำกล่าวที่ว่า “ขณิกสมาธิไม่สามารถที่จะระงับนิวรณ์ต่าง ๆ ได้ จึงไม่เพียงพอต่อการเจริญวิปัสสนา ต้องอาศัยสมาธิระดับอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ เพื่อเป็นบาทฐานการเจริญวิปัสสนา” ท่านอาจารย์มีความคิดเห็นในเรื่องนี้อย่างไร?
๖. อนุโลมญาณ และ โคตรกฺขญาณ ซึ่งเป็นญาณในวิปัสสนาที่เกิดก่อนการบรรลุมรรคผล เป็นภาวะจิตที่อยู่ในระดับอุปจารสมาธิ แต่ในการเจริญวิปัสสนาจะใช้สมาธิระดับอุปจารสมาธิเหมือนอย่างการทำฌาน ซึ่งใช้อุปจารสมาธิที่มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์นาน ได้หรือไม่ เพราะเหตุใด?
๗. ในขณะที่กำลังเจริญวิปัสสนา หากจิตของผู้ปฏิบัติสงบนิ่งคั่งเป็นสมาธิ ผู้ปฏิบัติควรแก้ไขอย่างไรต่อไป?
๘. มีพุทธพจน์ความตอนหนึ่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงทำสมาธิให้เกิด ผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ตามความเป็นจริง” ท่านอาจารย์มีความคิดเห็นเกี่ยวกับพุทธพจน์นี้อย่างไร?
๙. ขณิกสมาธิ ท่านกล่าวว่า เป็นมูลสมาธิ คือเป็นสมาธิเบื้องต้นของวิปัสสนาเท่านั้นเอง ท่านอาจารย์มีความเห็นเกี่ยวกับเรื่องนี้อย่างไร?

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ข

คอบทสัมภาษณ์เกี่ยวกับบทบาทของสมาธิในการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

ก. พระอาจารย์อำนวยการ นุทโก

อาจารย์สอนวิปัสสนากรรมฐาน ประจำสำนักวิปัสสนาอ้อมน้อย ต.อ้อมน้อย อ. กระทุ่มแบน จ. สมุทรสาคร สัมภาษณ์เมื่อวันที่ ๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๐

๑. อยากทราบว่า ทางสำนักมีหลักสำคัญ หรือ แนวทางการเจริญวิปัสสนากรรมฐานสำหรับผู้ปฏิบัติเริ่มต้นอย่างไร ?

ตอบ หลักหรือที่ตั้งของวิปัสสนา คือ รูปกับนาม หรือในคัมภีร์วิสุทธิมคค์แสดงหลัก ที่ตั้งของวิปัสสนาออกไป เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ๖ ได้แก่ ชั้นที่ ๕ อยคนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ สัจจะ ๔ ปฏิจจนูปบาท กล่าวโดยย่อแล้วก็คือ นามรูป สาเหตุที่แสดงโดยย่อเพราะจัดลงในญาณที่ ๑ ของวิปัสสนาคือ นามรูปปริจเจตญาณ (ญาณที่กำหนดแยกนามรูป) หรือในที่หลายแห่งที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโดยย่อ เช่นในอังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต ทรงแสดงว่า “เทวม ภิกขเว ธมฺมา กถเม เทว นามญจ รูปญจ แปลว่า ภิกขุทั้งหลาย ชรรณ ๒ อย่างนี้ ๒ อย่างเป็นไฉน คือ นาม ๑ รูป ๑” (อง.ทุก.๒๐/๓๓๔/๑๐๔) หรือในปฏิสัมภิทามรรค พระสารีบุตรแสดงว่า “เทว ธมฺมา ปริญฺเษยฺยา นามญจ รูปญจ แปลว่า ชรรณ ๒ อย่าง ควรกำหนดรู้ คือ นาม ๑ รูป ๑” (ขุ.ปฏิ. ๓๑/๕๖/๓๒) ฉะนั้น วิปัสสนาจะตั้งนามและรูปไม่ได้เพราะเป็นคัวกรรมฐาน ส่วนคัวทำงานการปฏิบัติวิปัสสนา คือ ปัญญาเป็นประธานในการรู้รูปและนาม เมื่อมีปัญหาแล้ว ก็มีสติในที่นั้น มีความเพียรในที่นั้น ก็เชื่อมโยงกับสติปัญญา เพราะสติปัญญามีคำว่า “อนุปัสสนา หรือ อนุปัสสี” เช่น กาย กายานุปัสสี แปลว่า มีปกติเห็นเนื่อง ๆ ซึ่ง กายในกายอยู่ คำว่า “อนุปัสสนา หรือ อนุปัสสี” เป็นชื่อของปัญญา แต่ในสติปัญญานท่านแสดงคัวทำงานของวิปัสสนาไว้ ๓ คือ อาตปปี มีความเพียร, สติมา มีสติ, สมุขานโน มีสัมปชัญญะ หรือ มีปัญญาที่มีปกติเห็นเนื่อง ๆ ซึ่ง กาย เวทนา จิต ชรรณอยู่ กล่าวโดยย่อแล้ว หลักการเจริญวิปัสสนา คือ การมีความเพียร มีสติ มีปัญญาเข้าไปรู้รูปและนามอยู่เนื่อง ๆ โดยยึดหลักสติปัญญา ๔

๒. บุคคลที่เคยปฏิบัติในรูปแบบอื่นมาก่อน เช่น พุทโธ, พองหนอ-ยุบหนอ, สัมมาอรหัง, อานาปานสติ แล้วหันมาสนใจการปฏิบัติวิปัสสนาสาขารูปนาม ท่านอาจารย์มีวิธีแนะนำการปฏิบัติสำหรับผู้ที่เคยปฏิบัติในรูปแบบอื่นอย่างไร?

ตอบ สำหรับผู้ที่เคยปฏิบัติในรูปแบบอื่นมาก่อน ค้องการจะเจริญวิปัสสนาก็ต้องเปลี่ยน อารมณักรรมฐานใหม่ เพราะการปฏิบัติในรูปแบบอื่นมีอารมณ์เฉพาะ ส่วนการเจริญวิปัสสนามี อารมณักว้าง มีอารมณ์หลายหลากมากมาย โดยเฉพาะในส่วนของอิริยาบถนั้นอารมณ์กว้างมาก ฉะนั้น สติปัญญาท่านจึงเรียกว่า “มหาสติปัญญา” และหลักของการเจริญวิปัสสนา ก็คือ การ

ละอวดความพลาทาน ความซัดว่าเป็นตัวตน ซึ่งตามปกติแล้วคนเราซัดรูปร่างกายเป็นตัวเป็นตน ถ้าเจริญกรรมฐานอื่นจะละการซัดว่าเป็นตัวตนไม่ได้ หากต้องการได้ถอนความซัดถือว่าเป็นตัวตน จะต้องเจริญวิปัสสนาระลึกรู้รูปเดิน รูปยืน รูปนั่ง รูปนอนที่ตัวอุปาทานเข้าไปซัดถือเข้าไปอาศัยอยู่กับอริยาบถเหล่านั้น และสติปัญญาในหมวดอริยาบถ พระอรชกถาจารย์ท่านแก้ไว้ว่า “เมื่อภิกษุรู้อยู่อย่างนี้ว่า ใครเดิน เป็นการเดินของใคร เดินด้วยเหตุอะไร ย่อมละความซัดว่าเป็นสัตว์ได้ เพิกถอนความจำว่าเป็นตัวตนได้ จัดเป็นกรรมฐานด้วย เป็นสติปัญญาภาวนาด้วย” (ที.อ.๒/๓๘๑) ด้วยเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติที่เคยปฏิบัติในรูปแบบอื่นมาก่อน จะต้องเปลี่ยนอารมณ์กรรมฐาน เริ่มต้นด้วยการระลึกที่อริยาบถก่อน เพื่อละทวิจิตที่เข้าไปซัดถืออริยาบถเหล่านั้น อันนี้เรียกว่า กิเลสอาศัยตรงไหน กำหนดรู้ที่นั่น หรือว่าละที่ไหนก็ต้องชำระที่นั่น ไม่สะอาดตรงไหนก็ขัดเกลาตรงนั้น ไม่ใช่จะให้ปฏิบัติไปเรื่อย ๆ แล้วจะรู้เองเห็นเองไม่ใช่ เพราะตามปกติใจของคนเรามันเห็นคิดว่าเป็นตัวตนอยู่แล้ว

๓. การเจริญวิปัสสนากรรมฐานสำหรับบุคคลที่ได้ฌานจะต้องทำอย่างไรบ้าง?

ตอบ ผู้ที่ได้ฌานหากจะเจริญวิปัสสนา ตามหลักแล้วต้องทำฌานให้เป็นวิสิก่อน คือเข้าฌานออกฌานให้คล่องแคล่วจนชำนาญเป็นวิสิ ฝึกอย่างนี้ให้ชำนาญจนฌานไม่เสื่อม เมื่อจะเจริญวิปัสสนาโดยใช้ฌานเป็นบาท ให้เข้าฌานเสียก่อน แล้วออกจากฌานโดยให้พิจารณาองค์ฌานเพื่อให้เห็นเป็นไตรลักษณ์ ฉะนั้น การเจริญวิปัสสนาโดยใช้ฌานเป็นบาทจนบรรลุมรรคผล ท่านเรียกว่า “เจโตวิมุตติ” ส่วนการเจริญวิปัสสนาที่รู้รูปและนามล้วน ๆ โดยไม่มีฌานเป็นบาทจนบรรลุมรรคผลนี้ ท่านเรียกว่า “ปัญญาวิมุตติ” สรุปแล้วมีการหลุดพ้นอยู่ ๒ อย่าง คือ ปัญญาวิมุตติ หลุดพ้นด้วยการเจริญวิปัสสนาล้วน กับ เจโตวิมุตติ หลุดพ้นด้วยมีฌานเป็นบาทของวิปัสสนา ซึ่งวิถิต่างแห่งการหลุดพ้นทั้งสอง เป็นทางเลือกของผู้ปฏิบัติ ที่จะต้องเลือกเอาทางใดทางหนึ่ง ถ้าหากว่าเลือกที่จะทำสมาธิเพื่อเป็นบาทของวิปัสสนานั้น บางทีใช้เวลาไปภพหนึ่งชาติหนึ่งก็ยังไม่เกิดขึ้นไม่ได้ แต่ถ้าหากเจริญวิปัสสนานั้นได้แน่ ๆ คือ ไม่ต้องเสียเวลาทำสมาธิให้เป็นบาท เจริญวิปัสสนาไปเลย ชื่อว่าได้ทั้งสองอย่าง คือ ได้ขณิกสมาธิด้วย ได้เจริญปัญญา คือ วิปัสสนาด้วย ส่วนผู้ที่ทำสมาธินั้นจะเข้าถึงความเห็นชอบ คือ สัมมาทิฏฐิในองค์มรรคไม่ได้ ยิ่งทำยิ่งคิด ยิ่งทำยิ่งหลง หลงว่าเป็นเรา เป็นตัวเป็นตน โลกเที่ยง โลกกลมโลกแบน โลกคือเรา เราคือโลกอะไรუნวายเป็นหมด เรียกว่า เป็นมิจฉาปฏิบัติ คือ ข้อปฏิบัติที่ผิด ซึ่งในสังขตคณิกาย นิทานวรรคท่านแสดงปฏิบัติเอาไว้ ๒ อย่าง คือ อภิญญา ๕ สมาบัติ ๘ เป็นมิจฉาปฏิบัติ ส่วนวิปัสสนาเป็นสัมมาปฏิบัติ” (ส.อ.๒/๒๒) ด้วยเหตุนี้ จะต้องยึดหลักวิปัสสนา คือ เริ่มต้นด้วยการรู้นามรูป ต่อไปก็รู้เหตุปัจจัยของนามรูป เมื่อจำหลักของวิปัสสนาได้ถูกต้อง ก็ปฏิบัติก็เป็นไปได้ไม่ผิดพลาด

๔. เพราะเหตุใด ขณิกสมาธิจึงมีความสำคัญต่อการเจริญวิปัสสนา ?

ตอบ การเจริญวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัญญา ๔ ยึดการปฏิบัติในหมวดอริยาบถ และหมวดสัมปชัญญะ คือ ฌานจะไม่เกิด เกิดแต่สมาธิขั้นขณิกสมาธิ ไม่ใช่ขั้นอุปจาระ ไม่ใช่ขั้นอัปปนา

ด้วยเหตุนี้ การเจริญวิปัสสนาจะขาดจากสมาธิไม่ได้ ถึงแม้ผู้ที่ได้อัปนาสมาธิ ก็จะต้องถอยมาอยู่ในสมาธิขั้นขณิกสมาธิ ปัญญาจึงจะเจริญและเข้าถึงไตรลักษณ์ได้ เพราะขณิกสมาธิขณะหนึ่ง ๆ เป็นเหตุให้ปัญญารู้ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ส่วนอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิมีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์ที่แนบแน่นยิ่ง เหมือนกับว่าเที่ยง ฉะนั้น แม้ผู้ที่เข้าฌานก็ต้องถอยออกจากฌาน มาเจริญวิปัสสนา คือ ตั้งอยู่ในขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ จึงจะเห็นความไม่เที่ยงได้ จึงจะเข้าหลักว่า วิปัสสนาเป็นชื่อของปัญญาที่รู้รูปนามไม่เที่ยง รู้รูปนามเป็นทุกข์ รู้รูปนามไม่ใช่ตัวตน อย่างใดอย่างหนึ่ง

๕. มีคำกล่าวว่ “ขณิกสมาธิไม่สามารถที่จะรองรับนิเวรณต่าง ๆ ได้ จึงไม่เพียงพอต่อการเจริญวิปัสสนา ต้องอาศัยสมาธิระดับอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ เพื่อเป็นบาทฐานการเจริญวิปัสสนา” ท่านอาจารย์มีความคิดเห็นในเรื่องนี้อย่างไร?

ตอบ การเจริญวิปัสสนาแม้จะอาศัยสมาธิเพียงขณิกสมาธิก็ตาม แต่เมื่อกล่าวตามหลักในมหาสติปัฏฐานแล้วจะเห็นว่า นิเวรณ ๕ ไม่เป็นอุปสรรคต่อการเจริญวิปัสสนา เช่น เวทนานุปัสสนา-สติปัฏฐาน การกำหนดรู้เวทนาที่อิงอามิสอนนี้มันก็เกี่ยวกับนิเวรณอยู่แล้ว หมวดจิตตานุปัสสนาสติ-ปัฏฐานที่กล่าวถึงการกำหนดรู้จิต ท่านแสดงขึ้นต้นด้วยคำว่า “สราคะ จิตฺตํ จิตฺตํราคะจํจํราคะจํ” อันนี้มันก็เป็นนิเวรณชัดเจนอยู่แล้ว พอมาถึงหมวดธมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ในหมวดธรรมนี้ท่านแสดงนิเวรณเป็นอันดับแรก ซึ่งหมวดธรรมนี้มี ๕ อย่าง คือ หมวดนิเวรณ หมวดขันธ หมวดอายตนะ หมวดโพชนงค์ หมวดสังขะ ความจริงแล้วนิเวรณไม่เป็นอุปสรรคต่อวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดไปเองว่า จะต้องทำจิตให้สงบจากนิเวรณก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาคือไป การเจริญวิปัสสนานั้นต้องอาศัยขณิกสมาธิ เช่น เมื่อฟุ้งซ่านเกิดขึ้น ก็ให้รู้นามฟุ้ง เมื่อเข้าไปรู้นามฟุ้ง สติก็เกิดขึ้นแทน ความฟุ้งซ่านก็หายไป เมื่อเราเข้าใจแล้วว่านิเวรณเป็นนาม และอารมณ์ของนิเวรณนั้นเป็นรูป สรูปแล้วการเจริญวิปัสสนาทิ้งนามรูปไม่ได้ การเข้าไปรู้ความจริงของนิเวรณว่าเป็นรูปและนามอยู่อย่างนี้ จะรู้ถึงความเป็นอนัตตา คือ มีสติหน้อยเดียว ความฟุ้งซ่านก็เกิดขึ้น จะไปบังคับมันไม่ให้ฟุ้งซ่านก็ไม่ได้ บังบอกถึงความ เป็นอนัตตา เมื่อความฟุ้งเกิดขึ้น ก็ให้มีสติรู้ทันความฟุ้ง รู้แล้วความฟุ้งก็หายไป ฟุ้งอีกก็รู้ก็ออกอยู่อย่างนี้ เราไม่เข้าใจ เราจะบังคับให้จิตมันสงบอยู่กับกรรมฐานอย่างเดียว เช่น เมื่อเจริญพุทโธ ก็จะให้จิตมันอยู่กับพุทโธอย่างเดียว จะไม่ยอมให้มันฟุ้ง อย่างนี้มันก็ไม่ถูก เป็นธรรมชาติของเขาก็มีรู้กับฟุ้ง หรือ มีรู้กับไม่รู้ การเจริญวิปัสสนาอาศัยผู้รู้ตามหลังก็จบ ทำไปเรื่อย ๆ บ่อย ๆ เมื่อความฟุ้งซ่านเกิด ก็จับทันรู้ทัน มันก็หยุด เรียกว่าเป็นการรู้เท่าทันธรรมะ รู้เท่าทันนิเวรณ ด้วยเหตุนี้ นิเวรณจึงไม่เป็นอุปสรรคต่อการเจริญวิปัสสนา แต่เป็นเหตุให้เกิดวิปัสสนา

๖. อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ ซึ่งเป็นญาณในวิปัสสนาที่เกิดก่อนการบรรลุมรรคผล เป็นภาวะจิตที่อยู่ในระดับอุปจารสมาธิ แต่ในการเจริญวิปัสสนาจะใช้สมาธิระดับอุปจารสมาธิ เหมือนอย่างการทำาน ซึ่งใช้อุปจารสมาธิที่มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์นาน ได้หรือไม่ เพราะเหตุไร?

ตอบ คำว่า อุปจารสมาธิในอนุโลมญาณ และ โศครุญานัน นั้น หมายถึง สมาธิที่เกิดใกล้อัปภยาเท่านั้นเอง แต่ตอนนี้ต้องมีอารมณ์เป็นไตรลักษณ์ ถามว่ามีอารมณ์เป็นไตรลักษณ์แบบไหน ตอบว่าแบบกัมภญาณ คือ ปัญญาที่รู้เห็นความเปลี่ยนแปลงแตกดับของรูปนาม เพราะอารมณ์ของวิปัสสนาสูงสุดนั้นอยู่ที่กัมภญาณ ตั้งแต่กัมภญาณเป็นต้น ไปมันเป็นเรื่องของปัญญา ตัวอย่างเช่น ภยญาณ เห็นความดับไปของรูปนามเป็นภย อาทีนวญาณ เห็นความดับไปของรูปนามเป็นโทษ นิพพิทาญาณ ก็เมื่อหน้าความดับของรูปนาม มุจจิตกัมภตาญาณ คิดจะพ้นจากการเปลี่ยนแปลงแตกดับว่าไม่มีสาระอะไร และปฏิสังขาญาณ ญาณที่พิจารณาถึงพิจารณาความแตกดับซึ่งเป็นอารมณ์ของกัมภญาณนั้นแหละ และแม้สังขารูปกขาญาณ ญาณที่วางเฉยในความแตกดับ อีกอย่างหนึ่ง มุจจิตกัมภตาญาณ ปฏิสังขาญาณ และสังขารูปกขาญาณ ญาณทั้ง ๓ นี้ ต่างกันแต่พยัญชนะ แต่อรอดคือสภาพธรรมนั้นเหมือนกัน เป็นอย่างอ่อน อย่างกลาง อย่างแก่กล้า มีความคิดที่จะพ้นแย้งกัน เมื่อญาณทั้ง ๓ นี้บริบูรณ์เต็มทีจริง ๆ แล้วจึงเป็นอุปจารสมาธิ เกิดอนุโลมญาณ โศครุญานันที่เรียกว่า บริกรรมอุปจาร อนุโลม โศครุญ มี ๓ ขณะบ้าง ๔ ขณะบ้าง แล้วแต่มันทนุคคผล หรือตักขุคคผล หมายความว่า การเจริญวิปัสสนาจะเกิดเป็นอุปจารสมาธิได้ก็ต่อเมื่อใกล้กับมรรคเท่านั้น แต่ในระหว่างนี้ยังเป็นขณิกสมาธิอยู่ ไม่ใช่เป็นอุปจารสมาธิที่เกิดนานเป็นเดือน ๆ เหมือนในสมณะนั้น ไม่ใช่อย่างนั้น

๗. ในขณะที่กำลังเจริญวิปัสสนา หากจิตของผู้ปฏิบัติสงบนิ่งตั้งเป็นสมาธิ ผู้ปฏิบัติควรแก้ไขอย่างไรต่อไป?

ตอบ ผู้ปฏิบัติต้องไม่ให้จิตนิ่งเฉย แขนงอยู่กับอารมณ์ด้วยอำนาจของสมาธิที่มากเกินไป ต้องปรับจิตให้มาอยู่กับอารมณ์ปัจจุบัน ท่านเรียกว่าปรับอินทรีย์ โดยปรับสมาธิให้อยู่ในระดับขณิกสมาธิเพื่อไว้ต่อการรับรู้อารมณ์ และเพื่อสนับสนุนปัญญา เพราะการเจริญวิปัสสนามีปัญญาเป็นหัวหน้า ไม่ใช่มีสมาธิเป็นหัวหน้า เมื่อเจริญวิปัสสนาแล้วจิตสงบนิ่งอยู่กับอารมณ์ ผู้ปฏิบัติต้องแก้อารมณ์ใหม่ เปลี่ยนอารมณ์กลับมาทำความรู้สึกตัวใหม่ หรือ ถ้าจิตสงบนิ่ง มีสมาธิมากเกินไป ไม่สามารถแก้ทางใจได้ ก็ต้องแก้ทางกายด้วยการเดินจงกรม เพราะถ้าอิริยาบถเดินเป็นการเคลื่อนไหว จักอยู่ในหมวดสัมปชัญญะ (สัมปชัญญะบรรพในสติปัฏฐาน ๔) เป็นเหตุให้เกิดสติสัมปชัญญะ ส่วนอิริยาบถนั่ง อิริยาบถยืน และนอนเป็นเหตุให้จิตสงบนิ่ง ฉะนั้น ขณะที่กำหนดคูดรูปนั่ง รูปนอน รูปยืน ต้องไม่ให้จิตสงบนิ่ง ไม่ให้จิตแช่ ต้องให้จิตตื่นตัวและมีความว่องไวอยู่ตลอด รู้สึกตัวแล้วรู้สึกใหม่ ตรวจดูแล้วตรวจดูอีก ให้สติตื่นตัวอยู่ตลอด ถ้าหากจิตสงบนิ่งแช่ก็จะกลายเป็นสมณะ ทำให้พลาดจากการเจริญวิปัสสนา ฉะนั้น เมื่อจิตนิ่งแช่อยู่ ก็ให้รู้ว่าจิตแช่อยู่ แล้วให้กลับมาทำความรู้สึกตัวใหม่ ให้มาอยู่กับอารมณ์ปัจจุบัน

๘. มีพุทธพจน์ความตอนหนึ่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงทำสมาธิให้เกิด ผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ตามความเป็นจริง” ท่านอาจารย์มีความคิดเห็นเกี่ยวกับพุทธพจน์นี้อย่างไร?

ตอบ อันนี้เราต้องอ่านเนื้อความในพระไตรปิฎกให้ตลอด พระองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงทำสมาธิให้เกิด ผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ตามความเป็นจริง” ความจริงแล้วพระองค์ไม่ได้ตรัส

เพียงแค่นี้ ยังตรงต่อไปอีกว่า ย่อมรู้ตามความเป็นจริงซึ่งอะไร คือ รู้อรูปไม่เที่ยง ไม่ใช่ว่าทำสมาธิแล้วการรู้ตามความเป็นจริงจะเกิดขึ้นมาเอง เมื่อทำสมาธิแล้วเห็นรูปไม่เที่ยงนี้ หมายความว่า อุปจารสมาธิก็เจริญรูปไม่เที่ยง อัปปนาสมาธิก็ถอยออกมาเจริญรูปไม่เที่ยงได้ หรือ ขณิกสมาธิก็รู้อรูปไม่เที่ยงไปเลยก็ได้ ไม่ใช่ทำสมาธิแล้วความรู้ก็จะเกิดขึ้นเองเช่นอย่างที่เราเข้าใจกันอยู่ในปัจจุบัน ความเข้าใจเช่นนี้ผิด หรือ เมื่อทำสมาธิแล้วสามารถระลึกรู้ได้แบบนี้ ถามว่าการระลึกรู้ได้เป็นการรู้ตามความเป็นจริงไหม ไม่ใช่เลย ท่านจึงต้องขาลงไปว่า เมื่อทำสมาธิแล้วรู้ตามความเป็นจริงนั้นคือรู้อรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไม่เที่ยง แต่ถ้าเราจะเอาเพียงแต่ขณิกสมาธิแล้วรู้ตามความเป็นจริงไปเลยก็ใช้ได้ คือ สามารถรู้ตามความเป็นจริงได้เหมือนกัน ด้วยเหตุนี้ ถ้าหากเป็นขณิกสมาธิก็ต้องรู้อรูปนามไม่เที่ยง หรือรู้อรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เช่นในอนัตตลักขณสูตรซึ่งเป็นสูตรที่สอง ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่ปัญจวัคคีย์หลังจากที่ตรัสรู้แล้วก็ล้วนมีใจความที่กล่าวถึงขันธ์ ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาทั้งนั้น ฉะนั้น คำพูดที่ว่าท่านให้ทำสมาธิก่อนมันก็ถูก เพราะวิปัสสนาขาดจากสมาธิไม่ได้อยู่แล้ว และในคัมภีร์วิสุทธิมัคค์มหาภูทิกาท่านก็กล่าวไว้ว่า “น हि ขณิกสมาธิ विना विपुसना समुत्पत्ति भवेत् विपुसनावेन ขณิกสมาธิ เสธแล้ว ย่อมเจริญขึ้นไม่ได้” (วิสุทธิ.ภูทิก.๑/๑๕)

๕. ขณิกสมาธิ ท่านกล่าวว่า เป็นมูลสมาธิ คือเป็นสมาธิเบื้องต้นของวิปัสสนาเท่านั้นเอง ท่านอาจารย์มีความเห็นเกี่ยวกับเรื่องนี้อย่างไร?

ตอบ การเจริญวิปัสสนาแม้จะใช้ขณิกสมาธิก็จริง แต่ญาณปัญญาจะเกิดขึ้นและเจริญขึ้นไปตามลำดับได้ ยกตัวอย่าง ในญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณที่แยกรูปและนาม ถามว่าแยกรูปแยกนามแยกอย่างไร ก็ต้องรู้อรูปแต่ละรูป รู้นามแต่ละนามใช่ไหม เช่น รู้อรูปเหยียดคอก็เป็นสมาธิอันหนึ่ง รู้อรูปคู้ก็เป็นสมาธิอันหนึ่ง รู้นามเห็นที่มองไปข้างหน้าก็เป็นสมาธิอันหนึ่ง มันไม่ใช่สมาธิอันเดียวกัน คำว่า ขณิกสมาธิ คือเป็นสมาธิขณะหนึ่ง ๆ ขณะรู้อารมณ์หนึ่ง รู้เป็นขณะ ๆ ไป ไม่ใช่ขณะเดียวกัน ไม่ใช่อารมณ์เดียวกัน ส่วนญาณที่ ๒ ปังจยปริคคหญาณ ญาณรู้เหตุปัจจัยของรูปนาม เช่น รูปเหยียดคอดันเป็นเหตุให้รูปเหยียดคอง่าย รูปเดินคอดันเป็นเหตุให้รูปเดินคองปลายมีรูปโยกคอดันเป็นเหตุให้รูปโยกคองปลายมี มันก็ต้องใช้ขณิกสมาธิอยู่นั่นแหละ ส่วนญาณที่ ๓ คือสัมมสนญาณ ก็รู้เหตุและผลไม่เที่ยง ไม่เที่ยงแบบอดีต ไม่เที่ยงแบบอนาคต ไม่เที่ยงแบบปัจจุบัน มันก็เป็นขณิกสมาธิทั้งนั้น ญาณที่ ๔ อุกัปปยญาณ รู้เห็นความไม่เที่ยงแบบปัจจุบัน ก็ยังต้องใช้ขณิกสมาธิดียิ่งขึ้นไปอีก ยิ่งเป็นญาณที่ ๕ กังคญาณ เห็นรูปนามที่เปลี่ยนแปลงแตกดับ ขณิกสมาธิจะต้องมีความละเอียดถี่ถ้วนมากขึ้นไปอีก จะใช้อุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิไม่ได้ เพราะขณิกสมาธิไม่ใช่อุปจารสมาธิ อย่างเช่นผู้ที่จะได้ฉาน จะต้องใช้อุปจารสมาธิซึ่งมีปฏิภาณนิมิตเป็นอารมณ์ ฉะนั้น อุปจารสมาธิจึงมีอารมณ์อันเดียวกันอยู่เรื่อย ๆ อัปปนาสมาธิจะต้องมีปฏิภาณนิมิตเป็นอารมณ์เหมือนกันและจะต้องมีอารมณ์เดียว แต่ถ้าจะเจริญวิปัสสนาจะต้องถอยมาอยู่ที่ขณิกสมาธิจึงจะเห็นความไม่เที่ยงได้

ข. พระอาจารย์มหาประกอบ ปภงฺกโร

อาจารย์สอนวิปัสสนากรรมฐาน ประจำสำนักวิปัสสนาวิศัลยเสกแสง ต.พะวงด อ. ขาม-สะแกแสง จ. นครราชสีมา สัมภาษณ์เมื่อวันที่ ๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๐

๑. อยากทราบว่า ทางสำนักมีหลักสำคัญ หรือ แนวทางการเจริญวิปัสสนากรรมฐานสำหรับผู้ปฏิบัติ เริ่มต้นอย่างไร ?

ตอบ หลักในการเจริญวิปัสสนาทางสำนักยึดตามแนวของสติปัฏฐาน ๔ โดยเฉพาะในส่วนของอิริยาปถบรรพ และสัมปชัญญะบรรพ สำหรับผู้ปฏิบัติใหม่จะแนะนำความเข้าใจเกี่ยวกับรูปนามว่า อะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม แนะนำการกำหนดรู้อารมณ์ทางทวาร ๖ คือ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ ให้รู้จักการมีสติกำหนดรู้อิริยาปถว่า ใครเดิน ใครยืน ใครนั่ง ใครนอน เพื่อให้มีสติรู้รูปเดิน รูปยืน รูปนั่งและรูปนอน ไม่ให้รู้ว่าการยืน เดิน นั่ง นอนนั้นเป็นตัวเรา หากผู้ปฏิบัติเกิดความฟุ้งซ่าน ก็ให้มีสติเท่าทันความฟุ้งซ่านที่กำลังเกิดขึ้น ให้สติกลับมารู้สึกอยู่กับอารมณ์ปัจจุบัน นอกจากนี้ให้ผู้ปฏิบัติตัดปليโพธเครื่องกังวลต่าง ๆ เช่น กังวลเรื่องบุตร เรื่องทรัพย์สมบัติ เรื่องคู่ครอง หรือเรื่องทางบ้าน ถ้าหากมีโทรศัพท์มือถือก็ให้ปิดโทรศัพท์ เพราะจะเป็นเครื่องกังวลในขณะที่ปฏิบัติ ให้ตัดปليโพธกังวล และตั้งตนอยู่ในศีล ๘ สำหรับผู้ปฏิบัติที่เป็นโรคกระเพาะไม่สามารถถือศีล ๘ ได้ก็ให้สมาทานศีล ๕ หรือ อาชีวะฐมกศีล เรื่องศีลเป็นเรื่องสำคัญ จะต้องพูดเป็นเรื่องแรก ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า “ศีล ปติฏฺฐาย นโร สพลฺโย” (วิสุทธิ.๑/๑) ให้ผู้ปฏิบัติตั้งมั่นอยู่ในศีล จะต้องมีศีลบริสุทธิ์ ขณะปฏิบัติก็ให้มีความสำรวมอินทรีย์ คือ มีสติรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ จะต้องมีสำรวมทางกาย ทางวาจา การพูดการคุยห้ามหรือหากมีธุระจำเป็นก็ให้พูดแต่น้อย ปึงจยสันนิสิตศีล มีสติเวลาตักอาหาร มีสติพิจารณาเวลาทานอาหาร หรือพิจารณาขณะบ่มห่มจีวร สวมใส่เสื้อผ้า ให้พิจารณาในขณะที่เข้าพักในห้องกรรมฐาน สรุปหลักของการเจริญวิปัสสนากรรมฐานสำหรับผู้ใหม่ คือ ประการแรกเน้นศีล ๒ ข้อใหญ่ ได้แก่ ปาฏิโมกข-สังวรศีล คือ ศีล ๒๒๗ ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ กับ ปึงจยสันนิสิตศีล การพิจารณาใช้สอย ปึงจย ๔ ประการต่อมาแนะนำให้ผู้ปฏิบัติรู้หลักการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เน้นที่หมวดอิริยาปถ และสัมปชัญญะ

ส่วนการเจริญกรรมฐานในอิริยาปถนั้น ให้มีสติทำความรู้ตัวที่ทำ ยืน ทำเดิน ทำนั่งและทำนอน เช่นการดูรูปนั่ง ไม่ใช่ให้ทำความรู้สึกที่อยู่เท่า หรือที่สะโพก แต่ให้ทำความรู้สึกดูที่ทำนั่งว่าเป็นรูปนั่ง ให้ดูที่กิริยาอาการของกายที่กำลังนั่ง ตามสติปัฏฐานสูตรที่ท่านแสดงไว้ว่า “**เหตุจิมกายสุส สมุณฺยชนํ อุปริมกายสุส อุตฺติตภาโว นิสฺซุชาติ วุจฺจติ** กายส่วนล่างตั้ง กายส่วนบนตั้งตรง จึงเรียกว่า การนั่ง” (ที.อ.๒/๓๘๑) พร้อมทั้งให้ทำความรู้สึกตัวว่าดูรูปนั่ง การรู้สึกนั้นเป็นการรู้สึกด้วยสติระลึกดังไปที่ทำ ไม่ใช่ให้นึกหรือท่องอยู่ในใจว่ารูปนั่ง ๆ ผู้ที่เจริญวิปัสสนาที่ทำความรู้สึกดูรูปนั่ง ได้ถูกต้องตรงสภาวะ จะสามารถละสัคตูปัลลธิ ถ่ายถอนอึดติดตัวตน ทำความรู้สึกที่ถูกต้องให้เกิด

ขึ้นกับจิตใจ เป็นการเจริญสติปฏิฐานภาวนาที่มีรูปมีนามรองรับ ซึ่งมีทั้งสติและปัญญาพร้อมกันในขณะนั้น

๒. บุคคลที่เคยปฏิบัติในรูปแบบอื่นมาก่อน เช่น พุทโธ, พองหนอ-ยุบหนอ, สัมมาอรหัง, อาณาปานสติ มาเข้าปฏิบัติวิปัสสนาสาขารูปนาม ท่านอาจารย์มีวิธีแนะนำการปฏิบัติสำหรับผู้ที่เคยปฏิบัติในรูปแบบอื่นมาก่อนอย่างไร?

ตอบ หากมีผู้ที่เคยปฏิบัติในรูปแบบอื่นมาก่อน มาเข้าปฏิบัติก็ต้องชี้แจงก่อนว่า นั่นเป็นการปฏิบัติแบบสมถะ เป็นอุบายทำให้สงบจากนิเวศน์ ซึ่งสมถกรรมฐานมีอุบายวิธีการปฏิบัติถึง ๔๐ วิธีแต่ขอให้พักไว้ก่อน ลองมาเปลี่ยนเป็นการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เปลี่ยนจากพุทโธ พองหนอ ยุบหนอ สัมมาอรหัง มาเจริญวิปัสสนารูปนามแบบสบาย ๆ ในส่วนของอิริยาบถ ไม่ต้องเดินเกร็ง ให้เดินตามธรรมชาติ ซึ่งผู้ปฏิบัติใหม่มักจะเกิดความฟุ้งซ่าน เมื่อความฟุ้งซ่านเกิดขึ้นก็ให้มีสติรู้ที่นามฟุ้ง บางคนก็สามารถเปลี่ยนกรรมฐานได้ แต่สำหรับคนที่เคยเจริญกรรมฐานในรูปแบบอื่นมาหลายปี จะให้เปลี่ยนกรรมฐานนั้น เป็นเรื่องยากมาก

๓. การเจริญวิปัสสนากรรมฐานสำหรับบุคคลที่ได้ฌานจะต้องทำอย่างไรบ้าง?

ตอบ สำหรับผู้ที่ได้ฌานเมื่อออกจากฌานแล้ว ให้ยกองค์ฌานขึ้นมาพิจารณา องค์ฌานที่พิจารณาเห็นได้ง่ายคือปิติ ให้พิจารณาว่าปิติความอิ่มใจนี้เป็นนาม ปิตินี้อาศัยอะไรเกิด ก็รู้ว่าปิตินี้อาศัยมหาภูตรูป คือ หทัยวัตถุเกิด ให้พิจารณาไปอีกว่า หทัยวัตถุนี้ก็เป็นรูป เมื่อพิจารณาองค์ฌานว่าเป็นนาม อาศัยหทัยวัตถุซึ่งเป็นรูป การพิจารณาองค์ฌานเพื่อให้เห็นว่าเป็นรูปและนามเช่นนี้ ก็สามารถที่จะเห็นไตรลักษณ์ได้ การเจริญวิปัสสนาในลักษณะนี้สำหรับผู้ที่ได้ฌาน คือ ใช้ฌานเป็นบาทของวิปัสสนา

๔. เพราะเหตุใด ขณิกสมาธิจึงมีความสำคัญต่อการเจริญวิปัสสนา ?

ตอบ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคคัมภีรญาณทัสน์กล่าวไว้ว่า “ขึ้นชื่อว่า การเจริญวิปัสสนา จะเว้นจากขณิกสมาธิไม่ได้” (วิสุทธิ.ฎีกา.๑/๑๕) วิปัสสนานี้ต้องอาศัยขณิกสมาธิ คือ สมาธิที่รับอารมณ์ชั่วขณะ รับแล้วก็หมดไป ด้วยเหตุนี้ ขณิกสมาธิจึงเป็นอุปการะเป็นปัจจัยต่อการเห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของรูปนาม ถ้าหากจิตสงบแนบแน่นใกล้จะได้ฌานเป็นอุปจารสมาธิ หรืออัปนาสมาธิก็ไม่ใช่เป็นอุปการะที่จะเห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป อารมณ์ทุกอารมณ์ที่มาปรากฏนั้น จะมีลักษณะ ทั้ง ๓ คือ อุปาทะ ความเกิดขึ้น, จิตติ การตั้งอยู่, และภังคะ ความดับไปอยู่เสมอ เมื่ออารมณ์ดับ ความรู้สึกก็ดับไป ดังนั้น ขณิกสมาธิ ซึ่งเป็นสมาธิที่รับอารมณ์ชั่วขณะจึงเอื้อต่อการเจริญวิปัสสนา คือ รับรู้ความเปลี่ยนแปลงของรูปนามที่มีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปที่มีอยู่ทุกขณะ ดังนั้น การเจริญวิปัสสนาจึงต้องใช้ขณิกสมาธิ

๕. มีคำกล่าวว่า “ขณิกสมาธิไม่สามารถที่จะระงับนิเวศน์ต่าง ๆ ได้ จึงไม่เพียงพอต่อการเจริญวิปัสสนา ต้องอาศัยสมาธิระดับอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ เพื่อเป็นบาทฐานการเจริญวิปัสสนา” ท่านอาจารย์มีความคิดเห็นในเรื่องนี้อย่างไร?

ตอบ ถ้าเข้าใจการเจริญวิปัสสนาแล้วจะเห็นว่า นิรวณไม่ใช่อุปสรรคต่อวิปัสสนา จะเป็นมิตรกับวิปัสสนา แต่นิรวณเป็นอุปสรรคกับสมณะ ในธัมมานุปัสสนาสติปัญญา ท่านให้เอานิรวณมาเป็นอารมณ์กรรมฐาน ให้รู้เท่าทันนิรวณ เช่น ถ้าความฟุ้งซ่านเกิดขึ้นก็ให้มีสติรู้เท่าทัน เพราะเหตุไรจึงเกิดความฟุ้งซ่าน ก็เพราะจิตไม่อยู่กับปัจจุบัน เมื่อมีสติรู้อยู่กับปัจจุบันความฟุ้งซ่าน หรือ นิรวณต่าง ๆ ก็จะไม่เกิดขึ้น หรือเมื่อเกิดความฟุ้งซ่านเรื่องดี มีความพอใจก็เป็นโลกะ ฟุ้งซ่านเรื่องไม่ดีก็เกิดโทสะ เมื่อไม่กำหนดรู้เท่าทันความฟุ้งซ่านที่เกิดขึ้นก็เป็นโมหะ ฉะนั้น เมื่อนิรวณเกิดขึ้นจะพอใจหรือไม่พอใจ จะมีความรู้สึกหงุดหงิดรำคาญ ก็ให้ดูให้รู้เท่าทันอารมณ์เหล่านั้น และให้พิจารณาอารมณ์เหล่านั้นว่าเป็นนิรวณ มีสภาพเป็นนามธรรมอย่างหนึ่ง แล้วให้กลับมาอยู่กับอารมณ์ปัจจุบัน ดังนั้น หากมีความเข้าใจเกี่ยวกับนิรวณถูกต้อง นิรวณจะกลายเป็นมิตร แต่ถ้าวางใจไม่ถูกนิรวณจะกลายเป็นศัตรู ซึ่งผู้ปฏิบัติบางคนไม่เข้าใจ ต้องการให้มันสงบ แต่มีความฟุ้งซ่านเกิดขึ้นก็หงุดหงิด ก็เลยทิ้งกรรมฐาน ทำให้ออกจากกรรมฐานลากลับไป ที่เขาพูดติดคอกที่ว่า ได้ญาณหอมเสื้อหอมหมอน ไปแล้วไม่อยู่แล้ว เป็นเพราะไม่รู้เท่าทันกิเลส ก็ต้องพิจารณาว่า เพราะเหตุไรมันจึงฟุ้งซ่าน ก็เราไม่ได้เป็นพระอรหันต์จะได้ละความฟุ้งซ่านได้เด็ดขาด เพราะเหตุไรจึงโกรธไม่พอใจ ก็เราไม่เป็นพระอนาคามีที่จะได้ละความโกรธได้เด็ดขาด เมื่อพิจารณาเห็นความพอใจก็ดี ความโกรธ หรือความฟุ้งซ่านที่เกิดขึ้นก็ดี มองว่าเป็นเรื่องธรรมดา พร้อมกับให้มีสติรู้เท่าทันกิเลสเหล่านั้น นิรวณก็จะไม่เป็นอุปสรรคของวิปัสสนา

๖. อนุโลมญาณ และโคตรญาณ ซึ่งเป็นญาณในวิปัสสนาที่เกิดก่อนการบรรลุบรรพตผล เป็นภาวะจิตที่อยู่ในระดับอุจารสมาธิ แต่ในการเจริญวิปัสสนาจะใช้สมาธิระดับอุจารสมาธิ เหมือนอย่างการทำาน ซึ่งใช้อุจารสมาธิที่มีปฏิภาคนิมิตเป็นอารมณ์นาน ได้หรือไม่ เพราะเหตุไร?

ตอบ อนุโลมญาณและโคตรญาณเป็นวิปัสสนาที่เกิดขึ้นก่อนมัลลจิตและผลจิต จะต้องเป็นอุจารสมาธิอยู่แล้ว แต่ในการเจริญวิปัสสนาในเบื้องต้นต้องใช้ขณิกสมาธิ ขณิกสมาธิเป็นสมาธิที่เกิดขึ้นชั่วขณะ สมาธิที่รับรู้อารมณ์ที่เป็นปัจจุบันแต่ละขณะ มีสติกำหนดรู้ตามสภาวะของอารมณ์ที่ปรากฏในแต่ละขณะ ขณิกสมาธินี้เป็นสมาธิที่มีการโยกย้ายไปรับรู้อารมณ์อยู่เสมอ ไม่ได้หยุดนิ่งอยู่กับอารมณ์ใด ๆ แต่ถ้าหากเกิดขึ้นซ้ำ ๆ บ่อยครั้งเข้า เกิดต่อเนื่องถี่ละเอียดเข้า จะทำให้ไตรลักษณ์ปรากฏชัด และขณิกสมาธิที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสายนี้ จะกลายเป็นอุจารสมาธิในระดับที่เรียกว่าอนุโลมญาณ โคตรญาณ และสามารถทำให้บรรลุบรรพตผลได้

๗. ในขณะที่กำลังเจริญวิปัสสนา หากจิตของผู้ปฏิบัติสงบนิ่งตั้งเป็นสมาธิ ผู้ปฏิบัติควรแก้ไขอย่างไรต่อไป?

ตอบ จะต้องอธิบายให้ผู้นั้นเข้าใจว่า การเจริญวิปัสสนาจะต้องเห็นไตรลักษณ์ ก็เห็นอนิจจัง เห็นทุกขัง เห็นอนัตตา ถ้าหากปฏิบัติไปแล้วจิตสุขสบายสงบนิ่งตั้งเป็นสมาธิก็ให้ปล่อยออกมา เพราะจิตจะติดอยู่ในสุขที่เกิดจากสมาธิ จิตที่สงบนี้ไม่ใช่วิปัสสนา กลายเป็นสมณะ ไป วิปัสสนานั้นจะต้องละสุขวิปัสสนา คือ ความเห็นความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนว่าเป็นสุข ความจริงแล้วเมื่อจิตมีสมาธิก็ให้รู้

ว่าจิตมีสมาธิ แล้วให้เปลี่ยนอารมณ์ ด้วยการใช้อิริยาบถที่เคลื่อนไหว เช่น การเดินจงกรม หรือ การปิดกวางทำความสะอาดเสนาสนะ เพื่อให้จิตกลับมามีสติอยู่กับอารมณ์ปัจจุบัน ไม่ควรปล่อยให้จิตสงบนิ่งเลย

๘. มีพุทธพจน์ความตอนหนึ่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงทำสมาธิให้เกิด ผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ตามความเป็นจริง” ท่านอาจารย์มีความคิดเห็นเกี่ยวกับพุทธพจน์นี้อย่างไร?

ตอบ การทำสมาธิเพื่อให้จิตตั้งมั่นตามนัยของวิปัสสนาคือขณิกสมาธิ เมื่อมีจิตใจที่ตั้งมั่นก็เหมือนกับน้ำที่นิ่งและใสไม่ขุ่น ก็จะมองเห็นกรวดหินที่จมอยู่ใต้น้ำได้ จิตใสก็เป็นบุญ จิตขุ่นก็เป็นบาป ดังนั้น การที่พระพุทธองค์แนะนำให้พระภิกษุทำสมาธิในที่นี้อาจแบ่งเป็น ๒ ประการ คือ ประการแรก เป็นการทำสมาธิแบบสมถะ คือ ใช้สมาธิระดับอุปลาระและอัปนาสมาธิเป็นบาทการเจริญวิปัสสนา เช่น การทำอานาปานสติในสติปัฏฐาน ๔ ทรงแนะนำให้ภิกษุมีสติกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก ซึ่งในเบื้องต้น ผู้ปฏิบัติอานาปานสติจะต้องแสวงหาที่ปฏิบัติ เป็นการเตรียมสถานที่เป็นป่าข้าง เป็นโคนไม้ข้าง และต่อมาจะต้องเตรียมร่างกาย คือเตรียมท่าสำหรับนั่ง เพื่อต้องการทำจิตให้สงบในส่วนของสมถะ ประการที่ ๒ เป็นการทำสมาธิแบบวิปัสสนา คือ ใช้ขณิกสมาธิ เช่น ในสติปัฏฐาน หมวดอิริยาบถทรงแสดงว่า “เมื่อเดินอยู่ก็รู้ชัดว่าเดินอยู่ กำลังยืนก็รู้ชัดว่ายืนอยู่ กำลังนั่งก็รู้ชัดว่านั่งอยู่ กำลังนอนก็รู้ชัดว่านอนอยู่ หรือ กายตั้งอยู่โดยอาการใดๆก็รู้ชัดอาการนั้นๆ” (ที.มหา. ๑๐/๒๗๕/๓๒๗; ม.ญ.๑๒/๑๓๔/๑๐๕) ไม่นับการนั่งสมาธิ แสดงให้เห็นว่าสติปัฏฐานในส่วนนี้อานาปานสติเป็นนัยยะของสมถะ ส่วนหมวดอิริยาบถเป็นนัยยะของวิปัสสนา ส่วนการรู้เห็นความเป็นจริงในที่นี้ ก็คือ เห็นรูปเห็นนาม เมื่อเห็นรูปเห็นนาม พบรูปนามแล้วก็เหมือนกับพบครูผู้ประเสริฐ ก็ให้ตามรู้รูปนามนั้นไป เพราะรูปนามนั้นจะแสดงลักษณะ ๓ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นของไม่ใช่ตัวตน บางคนเห็นอนิจจังชัด บางคนเห็นทุกขังชัด บางคนเห็นอนัตตาชัด จะเห็นลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งก็ใช้ได้ แต่ถึงอย่างไรก็ให้มีรูปมีนามรองรับ มีใครศึกษา คือ สติสมาธิ ปัญญาอยู่ในขณะนั้น ปัญญา ก็จะพัฒนาขึ้น

๙. ขณิกสมาธิ ท่านกล่าวว่า เป็นมูลสมาธิ คือเป็นสมาธิเบื้องต้นของวิปัสสนาเท่านั้นเอง ท่านอาจารย์มีความเห็นเกี่ยวกับเรื่องนี้อย่างไร?

ตอบ ขณิกสมาธิเป็นมูลสมาธิ คือ เป็นสมาธิเบื้องต้น ซึ่งเป็นอุปการะต่อการเจริญวิปัสสนาที่เข้าไปรู้เห็นความเกิดดับของรูปและนาม ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่า ขึ้นชื่อว่าวิปัสสนานั้นเว้นจากขณิกสมาธิไม่ได้” ส่วนการทำสมาธิในแบบสมถะนั้น ก็เป็นสิ่งที่ดีเหมาะสำหรับคนที่มึนธุระมาก มีงานยุ่งมาก เมื่อจิตมีความไม่สงบ ท่านให้ทำสมาธิเพื่อให้จิตสงบ เป็นการพักใจ เพื่อให้ใจมีพลัง สมองก็จะไม่เครียด สามารถที่จะต่อสู้กับปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ตลอดจนสามารถสร้างงานสร้างผลงานได้ แต่การทำสมถะนี้ไม่ใช่เพื่อผลคือวิปัสสนา

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

ชื่อ-สกุล	พระมหาปฐมวิทย์ แสงรัมย์ (กิตติปาโล)
ชาติภูมิ	เกิดเมื่อวันที่ ๒๐ มีนาคม ๒๕๑๕
ภูมิลำเนา	บ้านเลขที่ ๒๘ หมู่ ๔ บ้านหนองม่วง ตำบลตะเมนชัย อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ ๓๑๑๓๐
การศึกษา	-นักธรรมเอก พ.ศ. ๒๕๓๐ -อภิธรรมบัณฑิต พ.ศ. ๒๕๓๖ -ปริญญาตรีศิลปศาสตร์บัณฑิต (ศาสนศึกษา) ม.มหิดล ๒๕๔๕ -เปรียญธรรม ๘ ประโยค พ.ศ. ๒๕๔๘
บรรพชา	วันที่ ๖ มีนาคม ๒๕๒๗ ณ วัดอัมพวัน (หนองม่วง) ต. ตะเมนชัย อ. ลำปลายมาศ จ. บุรีรัมย์ โดยมี พระครูพิพัฒนธรรมวงศ์ เป็นอุปัชฌาย์
อุปสมบท	วันที่ ๑๘ มีนาคม ๒๕๓๘ ณ วัดเขาพุทธโคดม ต.สุรศักดิ์ อ.ศรีราชา จ.ชลบุรี โดยมี พระครูสาธุกิจจานุรักษ์ เป็นพระอุปัชฌาย์
ปัจจุบันสังกัด	วัดสังเวชวิศยาราม แขวงวัดสามพระยา เขตพระนคร กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐
ได้รับทุนการศึกษาตลอดระยะการศึกษาจาก	คุณจันทนี เลี้ยวธรรมาคูณ, คุณปณิชา บุญราชมตระกูล, คุณศิริพร ตันติยาภรณ์เจริญ, คุณอาภรณ์ อิศราพานิชย์, คุณกนกวรรณ ธนชัยพงศ์

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย